

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1999

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1999). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

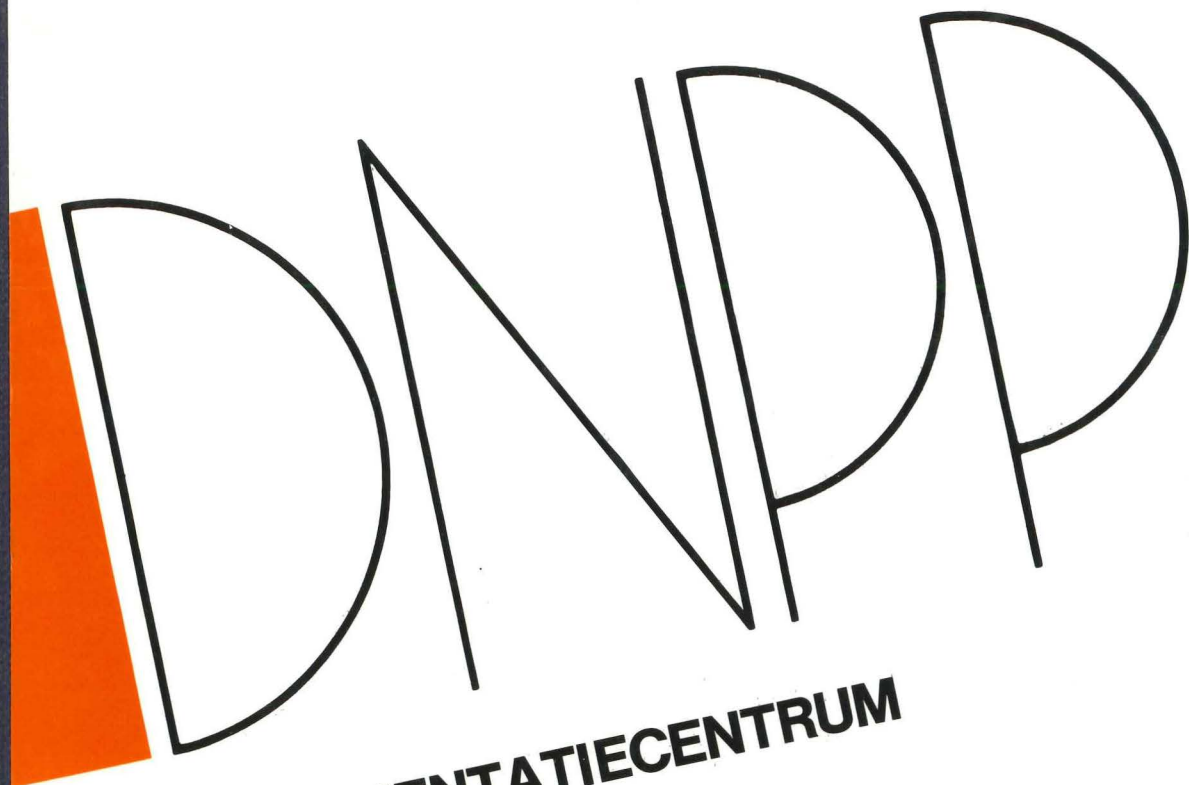
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**
JAARBOEK 1998

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1998

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-363 68 30
FAX.: 050-363 72 56
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL
WEBSITE: WWW.UB.RUG.NL/DNPP

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISBN:	90-75612-01-X
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 25,00 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1998'.

VOORWOORD

'Een stelsel van representatieve democratie zoals wij dat kennen is zonder politieke partijen niet goed denkbaar', aldus de Raad voor het openbaar bestuur in haar rapport *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*, dat in oktober 1998 verscheen. Er mag op de politieke partijen hedentendage veel zijn aan te merken - dat zij geen leden meer aan zich weten te binden, dat hun mobiliserend vermogen bij verkiezingen afneemt, dat zij geen duidelijke ideologisch geïnspireerde programma's meer aanbieden - maar zonder deze organisaties zou democratische politieke besluitvorming inderdaad niet mogelijk zijn.

Juist vanwege de spilpositie die partijen innemen en vanwege de problemen waarmee zij geconfronteerd worden, is bestudering van partijen uit politico-logisch en historisch perspectief geboden. Het DNPP levert hieraan al jarenlang een bijdrage in de vorm van zijn Jaarboeken. Deze editie staat in het teken van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. In vier beschouwingen worden uiteenlopende aspecten hiervan onder de loep genomen: de verkiezingscampagne en in het bijzonder de nieuwe marketingstrategieën waarvan de grote partijen zich bedienen; de pogingen die de kleine, niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen ondernemen om een zetel te behalen; de geografische spreiding van het electoraat van de partijen over het land; en de kabinetsformatie.

Daarnaast schenkt dit Jaarboek aandacht aan een tot dusverre veelal veronachtzaamd onderdeel van de politieke partij in bredere zin: de jongerenorganisaties. Voor het eerst zijn hiervan in een artikel de ledentallen over de periode na de Tweede Wereldoorlog bijeengebracht. Vervolgens wordt ingegaan op de betrekkingen tussen de CPN en de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, de communistische zusterpartij in de DDR. Hiervoor is geput uit tot dusverre nauwelijks geraadpleegde archieven in Duitsland. Ten slotte komen de relaties tussen liberale partijen en enkele dagbladen aan bod - een thema dat in de verzuilingsliteratuur doorgaans weinig is belicht.

In 1998 was het vijftienvintig jaar geleden dat het DNPP werd opgericht, een jubileum dat door omstandigheden dit najaar zal worden gevierd. De toekomst van het DNPP is verbonden aan die van de politieke partij: zolang de onmisbaarheid van partijen in een parlementaire democratie buiten kijf staat, hoeft het bestaan van een documentatiecentrum dat hun publicaties en activiteiten documenteert en het wetenschappelijk onderzoek naar partijen stimuleert, eigenlijk niet gerechtvaardigd te worden.

G. Voerman
Hoofd DNPP

Groningen
april 1999

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1998 DNPP	3
Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, Kroniek 1998 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998	14
Ph. van Praag jr. en S. Penseel, Wat wil de kiezer? Politieke marketing in de verkiezingscampagne van 1998	95
A.P.M. Lucardie, In de wachtkamer . Een portret van de partijen die in 1998 vergeefs hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken	120
V. Mamadouh en H. van der Wusten, De electorale geografie van 1998 . Continuïteit in soorten	144
R.B. Andeweg, De formatie van Paars II . Nabetrachting aan de hand van onterechte en terechte kritieken	177
P. Welp, De jongerenorganisaties van de Nederlandse politieke partijen, 1945-1995	199
C. Horstmeier, De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, 1946-1989	231
K.-J. Dijkstra, Verborgene verhoudingen . Relaties tussen liberale politiek en journalistiek ten tijde van de verzuiling	258
Auteurs	277

JAARVERSLAG 1998 DNPP

Inleiding

Het jaar 1998 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een bijzonder druk jaar. Zoals te doen gebruikelijk brachten de verkiezingen voor de gemeenteraden en de Tweede Kamer veel extra werkzaamheden met zich mee. In de aanloop naar deze verkiezingen steeg het aantal verzoeken om informatie. Daarnaast moest een veelheid aan programma's, affiches, folders en dergelijke worden verzameld. Verder ontplooidde het DNPP in samenwerking met enkele andere instellingen rond deze verkiezingen speciale voorlichtingsactiviteiten.

Naast al deze werkzaamheden vroegen ook de traditionele taken van het Documentatiecentrum natuurlijk de nodige aandacht. Verder werd de retrospectieve invoer van de catalogus van vóór 1986 in het geautomatiseerde bestand van het DNPP in het verslagjaar vrijwel afgerond.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1998 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecharis;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecharis;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecharis, adviserend lid.

In het verslagjaar vergaderde het Wetenschappelijk Adviescollege eenmaal, op 4 december. Het Adviescollege besprak onder meer de activiteiten die het DNPP in 1998 tot dan toe had ontplooid.

Personeelsformatie

Op 1 januari 1998 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:
drs. B.H. de Boer - medewerker in het kader van de WIW-regeling (0,9 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,6 fte)

mevr. B.H. Pier - secretaresse (0,7 fte)

mevr. D. van Rheenen - documentaliste (0,5 fte)

mevr. J.J.M. Strijbosch - secretaresse (0,3 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Sinds 1 januari 1996 was de aanstelling van mevr. Noomen tijdelijk met 0,1 fte uitgebreid in verband met het retro-project (zie hieronder). In het verslagjaar werd deze uitbreiding verlengd.

Ook in 1998 werd de staf van het DNPP weer bijgestaan door vrijwilligers. Drs. J. Hippe catalogiseerde de publicaties over GPV, RPF en SGP, die verschenen in diverse orthodox-protestantse dag- en opinie-bladen. De historicus drs. R.F. van Wijk nam onder andere de retrospectieve ontsluiting van de wetenschappelijke tijdschriften van ARP en CPN op zich. Dhr. J.F. Bos hield zich één dag per week bezig met het verwerken en catalogiseren van schenkingen. Hij beëindigde zijn werkzaamheden met ingang van 1 december.

Dienstverlening

Ook in 1998 legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Het bezoekersaantal bedroeg naar schatting 1.100; het aantal verzoeken per brief, telefoon of e-mail ongeveer 1.200. De stijging ten opzichte van 1997 is mede toe te schrijven aan de twee verkiezingen die in het verslagjaar werden gehouden. De groep gebruikers bestond ook nu weer met name uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-studenten, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden een beroep op het Documentatiecentrum. De media verzochten vooral tijdens de verkiezingscampagnes veelvuldig om informatie. De beide wetenschappelijke medewerkers van het DNPP werden door verschillende radio- en tv-programma's en door de schrijvende pers om commentaar gevraagd. Naast dit alles ondersteunde het Documentatiecentrum ook onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor

de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in de zomer van 1995 verschenen *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Dit overzicht is eveneens te vinden op de website van het DNPP (www.ub.rug.nl/dnpp/). Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1998 werden op het DNPP de volgende collecties (waarvan de eerste vier toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat vooral historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 1998 circa 2.800.
2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 1998 waren ongeveer 5.000 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de gebeurtenissen rond en de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot 1970. Momenteel worden zes dagbladen geknipt: het *Nieuwsblad van het Noorden*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatisch Dagblad*.
4. *dag-, week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opiniebladen en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
5. *affiches*. In 1986 is begonnen met het systematisch ordenen, fotograferen en ontsluiten van de groeiende hoeveelheid affiches. Eind 1998 bezat het DNPP bijna 1.700 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.
6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 1998 telde het geluidsarchief ongeveer 350 geluidsbanden en 365 cassettes.
7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen en particulieren. Voor een overzicht van de collecties die het DNPP in beheer heeft, wordt hier verwezen naar de *Beschrijving van de collecties* en naar de DNPP-site. Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor

onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Mede om de collecties ook voor een vroegere periode op specifieke deel-terreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDNP) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor. De afronding van dit project is voorzien voor het najaar van 1999. De werkzaamheden aan de bibliografie en het bronnenoverzicht betreffende de PPR, waarbij het DNPP samenwerkt met het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) van de Katholieke Universiteit Nijmegen, werden in 1998 tijdelijk gestaakt. Reden hiervoor was het feit dat de archivaris van het KDC gedurende het verslagjaar hiervoor geen tijd kon vrijmaken. Het is de bedoeling dat in 1999 weer aan dit project zal worden gewerkt.

Ook in 1998 werd met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam op bibliografisch terrein samengewerkt. Er werd een begin gemaakt met de opstelling van een overzicht van publicaties van en over politieke stromingen links van de CPN (dat wil zeggen radencommunisme, trotskisme en maosme). De uitgave van een apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie die het DNPP gezamenlijk met het IISG voorbereidde, heeft grote vertraging opgelopen als gevolg van de langdurige ziekte van de verantwoordelijke medewerker van het IISG. In 1999 zal nader worden bezien hoe dit project kan worden voortgezet.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Ook in 1998 ontving het DNPP weer enkele grote schenkingen van particulieren. De VVD vulde haar reeds op het DNPP gedeponeerde archief aan. In het verslagjaar hield dhr. De Boer zich bezig met de ordening van het D66-archief.

Automatisering en Internet

In 1986 startte de automatisering van de catalogus van het DNPP. Daarbij werd gebruik gemaakt van het systeem van het Centrum voor Bibliotheekautomatisering PICA, waarin een groot aantal wetenschappelijke, openbare en speciale bibliotheken in Nederland participeert. Eind 1994 kwam de geautomatiseerde DNPP-catalogus beschikbaar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Via de *on-line* publiekscatalogus (OPC) van de Universiteitsbibliotheek Groningen kan iedereen die toegang heeft tot het OBN, zoekacties uitvoeren in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP. In het verslagjaar werd het DNPP-bestand in het landelijke, centrale OBN-menu opgenomen, hetgeen de bereikbaarheid ervan vergrootte. In 1996 was de DNPP-catalogus ook toegankelijk geworden via de website van het Documentatiecentrum (www.ub.rug.nl/dnpp/). Op deze site biedt het DNPP verder organisatorische en documentaire informatie aan over de Nederlandse politieke partijen. In het verslagjaar werd tijdens de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen in Groningen een speciale verkiezingsite opgezet. Belangstellenden konden hier onder meer kennis nemen van de verkiezingsprogramma's en kandidatenlijsten van de deelnemende partijen en van de campagne-agenda.

Op het gebied van het digitaal aanbieden van informatie werd in 1997 een nieuwe stap gezet. Het DNPP begon op zijn site met het opzetten van een 'elektronische bibliotheek'. Hierin worden publicaties van politieke partijen (zoals artikelen uit ledenbladen en wetenschappelijke tijdschriften, brochures, verkiezingsprogramma's) *on-line* en *full-text* aangeboden. Deze documenten worden tevens opgenomen in de catalogus van het DNPP en zijn dus op de gebruikelijke wijze (via bijvoorbeeld auteursnaam of trefwoord) te vinden. De meeste politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus werken hieraan mee. In 1998 werden de werkzaamheden aan de elektronische bibliotheek voortgezet. Daarnaast kwam in samenwerking met drs. J.C. den Hollander en drs. H.J. Wedman van de vakgroep Geschiedenis een project tot stand om oudere verkiezings- en beginselprogramma's in elektronische vorm aan te bieden. In het kader van een vierdejaars uitgebreid kernvak over Nederlandse politieke partijen scannen studenten deze programma's, die in 1999 - met instemming van de betrokken partijen - op de site van het DNPP zullen worden geplaatst.

Per 31 december 1998 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP circa 54.000 titels van boeken en brochures en van artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen. Evenals

in voorgaande jaren is in het verslagjaar een substantieel aantal titels ingevoerd. Deels komt dit op conto van het in september 1995 gestarte 'retro-project'. Hierbij wordt de van vóór 1986 daterende kaartcatalogus door de catalogiseerafdeling van de Universiteitsbibliotheek retrospectief in het geautomatiseerde bestand van het DNPP ingevoerd. Een gezamenlijke financiële inspanning van de Universiteitsbibliotheek en de primair bij het DNPP betrokken RUG-instellingen (de Rechten- en Letterenfaculteit en de vakgroepen Geschiedenis en Sociologie) maakte dit retro-project mogelijk. Aan het einde van het verslagjaar was het project vrijwel voltooid.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1998 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund, die hier om redenen van overzichtelijkheid samen met de hierboven reeds genoemde documentatieprojecten worden gepresenteerd:

- Documentatieactiviteiten ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- Documentatieactiviteiten ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Documentatieactiviteiten ten behoeve van de bundel van programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 (onder redactie van I. Lipschits); uitgegeven door de Sdu (afgerond).
- Samenstelling programvergelijking en 'StemWijzer' voor de Tweede-Kamerverkiezingen, in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek en het dagblad *Trouw* (afgerond).
- Bibliografie betreffende radencommunisme, trotskisme en maoïsme in Nederland; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het HDNP.
- Bibliografie betreffende de PPR; in samenwerking met het KDC.
- Onderzoeksproject 'campagne Tweede-Kamerverkiezingen 1998'; in samenwerking met de vakgroepen Communicatiewetenschappen en Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude,

d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).

- 'Informatie- en communicatietechnologieën en politieke organisaties'; onderzoeksproject gecoördineerd door de European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research (COST) van de Europese Commissie.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: Nederlands-Duitse Conferentie (Delft), Politicologenetmaal (Doorn); de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research (Warwick), congressen over groene partijen in Europa (Brussel) en over informatie- en communicatietechnologieën van politieke partijen (Manchester).

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1997* van het DNPP werd begin mei gepubliceerd. De verschijning kreeg ruime aandacht van de media. De stafleden van het DNPP verzorgden in dit Jaarboek en daarbuiten in 1998 de volgende publicaties en papers:

- B. de Boer, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1997. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1997', in: *Jaarboek 1997 DNPP*, Groningen, 1998, 13-90.
- J. Hippe en P. Lucardie, 'Kinderzegen of bekering, verlate verzuiling, 'horzelprik' of cultureel conservatisme? Kanttekeningen bij de groei van de protestants-christelijke partijen in Nederland', in: *Sociologische Gids*, 45 (1998), nr. 3, 153-165.
- J. Hippe, 'Een blik van buitenaf', in: *Jeugd en Politiek*, 35 (1998), 2 (mrt./apr.), 9-10.
- P. Lucardie, 'The Netherlands: Extremist Center Parties', in: H.-G. Betz en S. Immerfall, red., *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*, New York, 1998, 111-124.
- P. Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar centrumstroming', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 17-30.
- P. Lucardie, 'De onzichtbare Democraten. Impressies van een congres over het kabinet-Den Uyl', in: *Idee*, 19 (1998), 1 (mrt.), 13-14.
- P. Lucardie, 'Stemwijzer raadsverkiezingen Groningen 1998', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 februari 1998.
- P. Lucardie, 'Schiphol: non-issue in verkiezingstijd', in: *Staats*

courant, 4 mei 1998.

- P. Lucardie, 'Liberalen onder één dak of twee-onder-één-kap? Bespreking van H.J.L. Vonhoff, Liberalen onder één dak', in: *Liberaal Reveil*, 39 (1998), 3 (juni), 122-124.
- P. Lucardie, 'Er is nog hoop voor het CDA', in: *Algemeen Dagblad*, 3 juni 1998.
- P. Lucardie, 'Comment qualifier et typologiser les partis verts?' Communication présentée à la conférence 'Les partis verts en Europe', Université Libre de Bruxelles, 28-29 oktober 1998.
- P. Lucardie, 'Green Parties: A New Type of Party Organisation? Some Preliminary Remarks'. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, University of Warwick, March 1998.
- P. Lucardie, 'Ouderenpartijen', in: E.M. Habben Jansen en H. Ramkema, red., *Verkiezingsgids 1998*, Amsterdam, 1998, 55-60.
- P. Lucardie en L. Stolwijk, 'GroenLinks', in: *idem*, 61-64.
- A.P.M. Lucardie en J. Buelens, 'Ook nieuwe partijen worden oud. Een verkennend onderzoek naar de levensloop van nieuwe partijen in Nederland en België', in: *Jaarboek 1997 DNPP*, Groningen, 1998, 118-152.
- P. Lucardie en G. Voerman, 'Wat willen de politieke partijen met Groningen?' in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 maart 1998.
- P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van GroenLinks en de Groenen', in: M. de Geus, red., *Varianten van groen. Theorie en praktijk*, Leende, 1997, 25-44.
- G. Voerman en P. Lucardie, 'Amateurs and professional activists: green party organisation in The Netherlands'. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, University of Warwick, March 1998.
- G. Voerman, J. Ramakers en R. Zwart, red., *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen*, Amsterdam, 1998.
- G. Voerman, J. Ramakers en R. Zwart, 'Illusies van Den Uyl?', in: *idem*, 1-7.
- G. Voerman en J.D. de Graaf, 'De websites van de Nederlandse politieke partijen, 1994-1998', in: *Jaarboek 1997 DNPP*, Groningen, 1998, 238-269.
- G. Voerman en G. Harmsen, 'Mannoury, Gerrit', in: P.J. Meertens e.a., red., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, dl. 7, Amsterdam, 1998, 137-141.

- G. Voerman en L. Stolwijk, 'Volkspartij voor Vrijheid en Democratie', in: E.M. Habben Jansen en H. Ramkema, red., *Verkiezingsgids 1998*, Amsterdam, 1998, 46-49.
- G. Voerman, 'Socialistische Partij', in: *idem*, 77-79.
- G. Voerman, 'Die Unterordnung der KPH unter Moskau 1929/30', in: H. Weber e.a., red., *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, Berlijn, 1998, 36-50.
- G. Voerman, 'From Van Hogendorp and Thorbecke to Bolkestein and Van Mierlo. Dutch Political Liberalism and its Historiography. A Commentary Bibliography', in: H.G. Fleck, J. Frölich en B.C. Padtberg, red., *Jahrbuch zur Liberalismus-Forschung*, Baden-Baden, 1998, 195-246.
- G. Voerman, 'Das Gespenst des Kommunismus - eine verbläsende Erscheinung. Gegenwart und Vergangenheit des Kommunismus in den Niederlanden', in: P. Moreau, M. Lazar en G. Hirscher, red., *Der Kommunismus in Westeuropa: Niedergang oder Mutation?*, Landsberg/Lech, 1998, 498-523.
- G. Voerman, 'Inleiding', in: *Verkiezingsprogramma's 1998. Bijeengebracht door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en van een register voorzien door Prof.dr. I. Lipschits*, Den Haag, 1998, x-xii.
- G. Voerman, 'From Lenin's comrades in arms to "Dutch donkeys": the Communist Party in the Netherlands and the Comintern in the 1920s', in: T. Rees en A. Thorpe, red., *International communism and the Communist International 1919-1943*, Manchester, 1998, 127-142.
- G. Voerman, 'Snelle groei SP heeft risico's', in: *de Volkskrant*, 16 februari 1998.
- G. Voerman, 'PvdA in Groningen krijgt burgemeestersbonus', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1998.
- G. Voerman, 'Vijftig jaar GPV: van exclusie naar fusie?', in: *Nederlands Dagblad*, 4 april 1998.
- G. Voerman, 'Over hybris en historie. Bij een feestrede van F. Bolkestein', in: *Socialisme en Democratie*, 55 (1998), 4, 176-179.
- G. Voerman, 'Dutch Political Parties on the Internet', in: *ECPR-News*, 10 (1998), 1 (autumn), 8-9.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP periodieken, brochures, nota's, rapporten en programma's. Op hun

beurt doen partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het Documentatiecentrum.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG). Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het IISG, het IPP, het HDNP en het KDC. In het verslagjaar maakte hij deel uit van de archiefcommissie van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG) en de Wetenschappelijke Raad van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Daarnaast was hij secretaris-penningmeester van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw (VGTE).

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast gaven medewerkers van het DNPP in 1998 ook (gast-)colleges en lezingen. Dhr. Lucardie maakte op 26 juni samen met andere sociologen en historici deel uit van een panel dat discussieerde over de studie van J.C. Kennedy over Nederland in de jaren zestig. Deze bijeenkomst was belegd door het SIS-WO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen. Dhr. Voerman hield op 24 februari op het IISG in het kader van de cyclus 'Work in progress' een lezing over zijn promotieonderzoek. Hij gaf op 3 maart een gastcollege in de collegereeks over verkiezingscampagnes die door de vakgroepen Communicatiewetenschappen en Politicologie van de Universiteit van Amsterdam werd gegeven. In april en juni sprak hij over de collecties van het DNPP voor studenten Geschiedenis en Journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). In september gaf dhr. Voerman een college over politieke partijen en beginselprogramma's in het uitgebreid kernvak getiteld 'Een eeuw Nederlandse politieke partijen en hun programma's. Klassieke en digitale benaderingswijzen', dat door drs. J.C. den Hollander en drs. H.J. Wedman van de vakgroep Geschiedenis werd gegeven. Op 22 oktober hield hij een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen, in het kader van het politicologie-college dat de sectie Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aanbiedt. Hij sprak op 12 september op de zogeheten 'congresconferentie' van de PvdA over de mogelijkheden van Internet voor politieke partijen. Over hetzelfde onderwerp hield hij op 9 december een inleiding voor het Provinciaal Politiek Jongeren Kontakt Groningen. Evenals dhr. Lucardie begeleidde hij een aantal studenten bij hun eindschrijving, en adviseerde hij enkele promovendi.

Tot slot zij hier nog vermeld dat bij de voorbereiding van het in het najaar verschenen rapport van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB), getiteld *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*, advies werd ingewonnen bij dhr. Lucardie en

dhr. Voerman. Laatstgenoemde was ook betrokken bij de opstelling van de trendnota openbaar bestuur die het Ministerie van Binnenlandse Zaken opstelde onder de naam 'de gemeente als lokale democratie'.

Bijzondere activiteiten

In het verslagjaar ontwikkelde het Documentatiecentrum diverse bijzondere activiteiten, waarvan hier de voornaamste worden genoemd. Op 16 januari organiseerde het DNPP samen met de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw (VGTE), het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) en de vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen het congres 'Illusies van Den Uyl? Het kabinet-Den Uyl en de herverdeling van kennis, macht en inkomen (1973-1977)'. Meer dan driehonderd belangstellenden woonden deze bijeenkomst bij. Wetenschappers uit verschillende disciplines hielden lezingen over de vraag hoe dit kabinet op de verschillende beleidsterreinen aan zijn idealen trachtte vorm te geven. De destijds verantwoordelijke bewindslieden A.A.M. van Agt, J. Boersma en J.A. van Kemenade reageerden op hun bevindingen. Oud-fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer E. van Thijn en VVD-leider F. Bolkestein maakten de winst- en verliesrekening van het kabinet op. Aan het eind van 1998 verscheen onder de titel *Illusies van Den Uyl?* de bundel met de congresbijdragen, geredigeerd door J. Ramakers, G. Voerman en R.S. Zwart.

In samenwerking met Studium Generale Groningen en de Stichting Waag hield het DNPP in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen op 17 februari een 'politieke talkshow' met de lijsttrekkers van de kleinere politieke partijen in de gemeente Groningen. Op 2 maart werd een debat tussen de lijsttrekkers van de vijf grootste partijen georganiseerd. Deze laatste bijeenkomst trok ruim vijfhonderd belangstellenden. In verband met de raadsverkiezingen verzorgde het DNPP voor het *Nieuwsblad van het Noorden* een serie artikelen, waarin de programma's van de deelnemende partijen werden toegelicht en de resultaten van de verkiezingen geanalyseerd. Ook werd een speciale website geïnstalleerd (zie hierboven onder 'Automatisering'). Met het oog op de Tweede-Kamerverkiezingen stelde dhr. Lucardie een programvergleiching op, die door het IPP werd gepubliceerd. De door hem op basis van de verkiezingsprogramma's gemaakte 'StemWijzer' verscheen in brochurevorm, op diskette en op de website van het IPP.

KRONIEK 1998

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998

Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de politieke partijen stond 1998 in het teken van de verkiezingen: in maart voor de gemeenteraden en in mei voor de Tweede Kamer. In de tweede helft van het jaar troffen zij voorbereidingen voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten en het Europees Parlement in 1999.

In deze Kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers aan het Binnenhof worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC-Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks verzameld en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verwerkt en bewaard.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke 'hoofdmomenten' uit 1998 kort weergegeven.¹

gemeenteraadsverkiezingen

Op 4 maart werden in 485 gemeenten nieuwe raden gekozen; in de overige 63 gemeenten vonden de raadsverkiezingen vanwege herindelingen eerder of juist later plaats. De uitslag is daardoor moeilijk met die van 1994 te vergelijken, te meer daar het totaal aantal te verdelen zetels ten gevolge van de herindelingen kleiner was geworden (zie tabel 1). De opkomst was in 1998 nog iets lager dan

---

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 1998: G.J.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1997-1998', in: *Parlement en Kiezer*, Groningen, 1999.

in 1994: 59,5 % respectievelijk 65,3%. Niettemin waren verschillende pogingen ondernomen om de kiezers naar de stembus te lokken: het ministerie van Binnenlandse Zaken riep via uitzendingen op commerciële radio- en televisiestations jongeren op 'vergeet niet te stemmen'; de gemeente Wijk bij Duurstede was zelfs bereid een weekend in Brussel te verloten onder de opgekomen kiezers. Vooral onder allochtone kiezers bleek uit onderzoek de opkomst beduidend lager dan vier jaar geleden, hoewel het aantal allochtone raadsleden praktisch verdubbelde.

Aan de andere kant waren waarschijnlijk ook veel xenofobe kiezers thuis gebleven, gezien de opvallende verliezen van de Centrumdemocraten (CD) en CP'86. Laatstgenoemde partij verdween uit alle raden, terwijl de CD slechts in Schiedam een zetel behield; het Nederlands Blok wist zijn zetel in Utrecht te handhaven. CD-voorzitter J.H.G. Janmaat sprak van stembusfraude; anderen wezen op de twijfelachtige reputatie van veel raadsleden uit CD en CP'86 en de toegenomen versplintering van de extreem-rechtse partijen. Naast CD en CP'86 namen immers ook nog de daarvan afgesplitste partijen Nederlands Blok respectievelijk Volksnationalisten Nederland (VNN) aan de verkiezingen deel, terwijl de voormalige leider van de verboden Nederlandse Volksunie, J. Glimmerveen, in Arnhem en Den Haag een Lijst-Glimmerveen had ingediend.

Een tweede grote verliezer was D66, die zich zowel op landelijk als op plaatselijk niveau wellicht te weinig had kunnen profileren. Het CDA leed licht verlies ten opzichte van 1994, maar bleef wel de grootste partij op lokaal niveau. De christen-democraten noemden zich dan ook met trots in tv-uitzendingen 'de grootste lokale partij van Nederland', tot verontwaardiging van de onafhankelijke lokale partijen. De Vereniging van Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) diende een klacht in tegen het CDA bij de Reclame Code Commissie, maar deze achtte de zinsnede niet misleidend. De onafhankelijke lokale partijen boekten overigens zelf opnieuw enige winst, zij het over het algemeen minder spectaculair dan in 1994. Het meest opvallend waren wellicht de doorbraak van Leefbaar Utrecht en de groei van de Politiek Logisch Oprechte Partij (PLOP) in Assen. Laatstgenoemde groepering werd in 1994 door andere partijen vaak nog als dubieuze grap beschouwd en ondanks de entree in de gemeenteraad met vijf zetels niet als serieuze partij behandeld bij de collegevorming. In 1998 won PLOP echter acht van de 31 zetels - evenveel als de PvdA - en mocht haar oprichter, W. Homan, een wethouderspost gaan bekleden. Leefbaar Utrecht, opgericht door zanger en caféhouder H. Westbroek, won in Utrecht negen van de 45 zetels - evenveel als GroenLinks en PvdA - maar kwam niet in het college.

Naast de lokale partijen slaagden ook de protestants-christelijke partijen, GroenLinks, de SP, de Fryske Nasjonale Party (FNP) en de ouderenpartijen erin hun zeteltal uit te breiden. PvdA en VVD wonnen eveneens stemmen, maar die winst vertaalde zich niet in absolute zetelwinst vanwege het kleinere totaal aan zetels vergeleken met 1994.

Tabel 1. Uitslag gemeenteraadsverkiezingen 1998 (in zetels)

partij	zetels in 1994 ^a	zetels in 1998 ^b
CDA	2.751	2.404
PvdA	1.770	1.817
VVD	1.724	1.796
D66	982	442
GroenLinks	380	430
SGP	186	190
SP	126	190
RPF	79	93
CD	78	1
GPV	65	64
CP'86	9	0
overige landelijke partijen	32	26
lokale christelijke groeperingen	333	332
lokale progressieve groeperingen	272	304
onafhankelijke lokale partijen	2.330	2.067
totaal	11.117	10.156

^a) Deze cijfers wijken enigszins af van de gegevens die het CBS in 1994 publiceerde.

^b) Inclusief tussentijdse verkiezingen 1994-1997, exclusief zestien gemeenten waar verkiezingen werden uitgesteld in verband met gemeentelijke herindelingen op 1 januari 1999.

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen 1998: gemeenteraden*, Voorburg/Heerlen, 1999.

De Nieuwe Communistische Partij (NCPN) verloor haar absolute meerderheid in de raad van Reiderland, maar won er een zetel bij in Scheemda en handhaafde zich in Lemsterland. De Natuurwetpartij behield haar ene zetel in Lelystad, terwijl De Groenen hun zeteltal praktisch wisten te verdubbelen van vier naar acht – zij het soms in samenwerking met andere groeperingen, zoals in Amsterdam met de lijst Amsterdam Anders/De Groenen. De door de vroegere vakbondsleider (en PvdA-lid) J. van de Scheur opgerichte partij Solidair '93 verloor haar zetels in Rotterdam, Haarlem en Vlaardingen. Nieuw in 1998 was Nederland Mobiel, opgericht vanuit de Stichting Pro Auto om de belangen van automobilisten en andere verkeersdeelnemers te behartigen, die vier zetels in verschillende gemeenten won.

De campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen stond evenals in 1994 grotendeels in het teken van de in mei te houden verkiezingen voor de Tweede Kamer. Landelijke politici hielden zich weliswaar aan het begin van de campagne enigszins op de achtergrond, maar gingen de laatste paar weken toch weer een vooraanstaande rol spelen. Zelfs de regionale radio- en televisie-omroepen, die in 1998 van meer belang bleken dan vier jaar eerder, schonken veel aandacht aan het optreden van de landelijke partijleiders. Voor het eerst konden partijen nu reclame maken in een STER-spot op radio of televisie, maar alleen de SP maakte gebruik van die mogelijkheid.

Een andere vernieuwing ten opzichte van 1994 was het toegenomen gewicht van voorkeurstemmen: in gemeenten met meer dan 20.000 inwoners was nu een kandidaat met ten minste een kwart van de kiesdeler aan voorkeurstemmen zeker van een zetel, terwijl men voordien de helft van de kiesdeler moest halen.

Bij de collegevorming slaagden niet alle winnaars erin, hun zetelwinst te vertalen in wethoudersposten. PvdA en VVD kregen er wel wethouders bij, de protestants-christelijke partijen ook enkele, maar GroenLinks en de lokale partijen niet. De verliezers D66 en CDA moesten wethoudersposten inleveren. De SP, die ook fors had gewonnen, ging in drie Brabantse gemeenten deel nemen aan het college. In de meeste grote steden werden brede colleges samengesteld waaraan niet alleen PvdA, CDA of D66 en VVD, maar vaak ook GroenLinks deelnamen.

Tweede-Kamerverkiezingen

Evenals in 1994 ging de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen naadloos over in die voor de Tweede Kamer (zie over deze verkiezingscampagne de bijdrage van Ph. van Praag jr. en S. Penseel in dit Jaarboek). Een relatief nieuw medium vormde Internet: nagenoeg alle partijen hadden een eigen *website* op het net geïnstalleerd die regelmatig van nieuwe informatie werd voorzien. Vooral de PvdA besteedde daar veel aandacht aan. Verschillende instellingen boden de onzekere kiezer bovendien informatie en advies in de vorm van zogenaamde stemwijzers aan: een vragenlijst die men in kon vullen waarna een

stemadvies volgde. De PvdA was overigens ook de partij die het meeste geld uitgaf voor de campagne: drie miljoen gulden; het CDA gaf iets meer dan twee miljoen uit, SP, VVD en D66 elk ongeveer anderhalf miljoen, GroenLinks één miljoen, GPV en RPF ongeveer een half miljoen en de SGP slechts 200.000 gulden (volgens een bericht in *de Volkskrant*, 6 mei 1998).

De verkiezingsstrijd leek vooral te gaan tussen de coalitiegenoten PvdA en VVD, die in peilingen aan het begin van het jaar nog nek aan nek lagen. PvdA-leider W. Kok daagde daarbij regelmatig VVD-leider F. Bolkestein uit om openlijk naar de positie van minister-president te dingen. Aangezien Kok bij de kiezers meer populariteit genoot dan Bolkestein, verwachtte de PvdA baat te hebben bij een verdere personalisering van de verkiezingsstrijd. Aanvankelijk weigerde Bolkestein de uitdaging aan te nemen en beweerde hij dat de VVD verschillende kandidaten voor het premierschap kon leveren, maar in een televisiedebat met Kok op 22 april (voor RTL 5) verklaarde de VVD-lijsttrekker zich uiteindelijk toch bereid een nieuw kabinet te leiden indien zijn partij duidelijk de grootste zou worden op 6 mei. In dit debat, dat over het algemeen een rustig karakter had, kwam het aan het slot tot een vinnige woordenwisseling over het vluchtelingenbeleid. Bolkestein had in zijn campagne al eerder geopperd dat dit beleid aanscherping verdiende. Terwijl de VVD op dit punt van het kabinetsbeleid afstand nam, hamerde de PvdA zoals vanouds op sociale kwesties, die bij de liberalen in minder goede handen zouden zijn.

PvdA en VVD streefden niettemin naar voortzetting van de paarse coalitie en beschouwden het CDA niet als serieuze partner. Ook D66 vond het programma van het CDA 'irrealistisch', zo verklaarde fractievoorzitter Th.C. de Graaf. De regeringspartners beriepen zich daarbij onder meer op het Centraal Plan Bureau (CPB), dat op grond van analyse van de verkiezingsprogramma's in maart voorspelde dat realisering van het CDA-programa tot weinig nieuwe banen zou leiden, terwijl verwezenlijking van de programma's van D66, PvdA en VVD circa 100.000 nieuwe banen zou scheppen. Het CDA wilde minder geld uittrekken voor lastenverlichting en meer voor gezinsbeleid en vermindering van de staatsschuld. Het Europees Monetair Instituut verweet overigens in april alle grote partijen te weinig geld aan de staatsschuld te besteden.

De paarse partijleiders vielen ook GroenLinks aan, dat volgens Kok beleid 'op de pof' zou willen financieren en dat volgens D66-minister van Economische Zaken G.J. Wijers terug zou vallen op een communistisch streven naar sturing van de economie. Het CPB had berekend dat de voorstellen van GroenLinks op korte termijn weliswaar nog meer banen op zou leveren dan het beleid van de paarse partijen, maar op langere termijn de economische groei zou vertragen vanwege de hoge heffingen op energieverbruik. Het Rijks-Instituut voor Volksgezondheid en Milieubeheer (RIVM) beschouwde het programma van GroenLinks als het meest milieuvriendelijk, juist vanwege de te verwachten beperking van energieverbruik en van autoverkeer. De VVD had het minst milieuvriendelijke programma gepresenteerd; D66, PvdA en CDA ontlieten elkaar op dit punt niet veel.

D66 had enige moeite zich in de campagne te profileren. Lijsttrekker mevr. E. Borst-Eilers speelde bewust een rustige rol. Ze verklaarde wel dat de Democraten niet aan een volgend paars kabinet mee zouden doen indien de partij te grote verliezen zou lijden. Op 2 mei preciseerde ze dat: verlies van meer dan twaalf zetels zou terugkeer naar de oppositie betekenen. PvdA en VVD hoopten D66 wel bij een coalitie te betrekken en onthielden zich van aanvallen op hun gewenste partner. In het lijsttrekkersdebat dat op 5 mei in Carré in Amsterdam werd gehouden (en direct op tv uitgezonden) deed Borst het volgens onderzoek onder kijkers redelijk: minder goed dan Kok en Bolkestein, maar beter dan GroenLinks-leider P. Rosenmöller en CDA-lijsttrekker J.G. de Hoop Scheffer. De uitkomst van de verkiezingen op 6 mei beantwoordde grotendeels maar toch niet helemaal aan de voorspellingen van de opiniepeilers (zie tabel 2). De PvdA werd zoals al sinds april voorspeld de grootste partij, op afstand gevolgd door de VVD. De laatste zetel voor de liberalen bleef overigens nog twee weken onzeker vanwege telfouten bij stembureaus, met name in de gemeente Gramsbergen: pas op 19 mei besloot de Kiesraad dat de VVD niet 39 maar 38 zetels behaald had. Het CDA bleek uiteindelijk terug te vallen op 29 zetels (en niet 28 zoals eerst vastgesteld). Het verlies van de christen-democraten kwam toch onverwacht en hard aan. Volgens onderzoek bij de stembureaus (*exit-polls*) had de partij krap eenderde van haar kiezers uit 1994 kunnen behouden; de rest was verspreid over VVD (9%), PvdA (7%), protestants-christelijke partijen (4%), andere partijen (6%) of was thuis gebleven (10%) (*de Volkskrant*, 7 mei 1998). Opvallend was het aantal katholieke kiezers dat van CDA naar PvdA was gegaan; de verliezen waren dan ook in het Zuiden des lands nog hoger dan elders. Het verlies van D66 kwam minder onverwacht en viel de betrokkenen eigenlijk nog mee. Het bleek volgens de exit-polls vooral ten goede te komen aan PvdA (24%), VVD (12%) en GroenLinks (11%). Deze laatste partij trok naast D66 veel kiezers van de PvdA (19%) en veel niet-kiezers (16%).

Alles bij elkaar zou men de verkiezingen kunnen interpreteren als een massale verschuiving van het midden (CDA en D66) naar rechts (VVD) en naar links (PvdA, GL, SP), waarbij ook binnen links kiezers 'doorschoven' van PvdA naar GroenLinks en waarschijnlijk ook naar de SP.

Het verlies van de CD en van de ouderenpartijen past niet helemaal in dit beeld, maar moet waarschijnlijk toegeschreven worden aan de in de media breed uitgemeten verdeeldheid van deze partijen. Weliswaar hadden het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en de Unie 55+ (in 1994 nog Politieke Unie 55+ genoemd) hun onderlinge geschillen beslecht en een gezamenlijke kandidatenlijst ingediend, maar zij moesten daarbij concurreren met de van het AOV afgesplitste Senioren 2000 en Nieuw Solidair Ouderen Verbond (NSOV). Daarnaast speelde wellicht het zogeheten *bandwagon*-effect een rol, althans bij de CD: na de nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen vreesden wellicht aanhangers van de partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen verspilling van hun stem en bleven liever thuis of brachten een stem uit op een andere partij.

Het aantal in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen nam ten opzichte

van 1994 af: van twaalf naar negen. Geen van de elf nieuwe partijen die in 1998 aan de verkiezingen deelnamen, slaagden erin een zetel te behalen (zie over deze randpartijen het artikel van A.P.M. Lucardie in dit Jaarboek).

Tabel 2. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 1998

partij	1994		1998	
	%	zetels	%	zetels
PvdA	24,0	37	29,0	45
CDA	22,2	34	18,4	29
VVD	20,0	31	24,7	38
D66	15,5	24	9,0	14
AOV/Unie 55+ ^a	4,5	7	0,5	0
GroenLinks	3,5	5	7,3	11
CD	2,5	3	0,6	0
RPF	1,8	3	2,0	3
SGP	1,7	2	1,8	3
GPV	1,3	2	1,3	2
SP	1,3	2	3,5	5
overige	1,7	0	1,9	0
totaal	100,0	150	100,0	150
opkomst	78,8%		73,3%	

^a) AOV en Unie 55+ hadden in 1998 hun lijsten gecombineerd. Zij namen in 1994 afzonderlijk aan de verkiezingen deel, waarbij het AOV 3,6% van de stemmen behaalde (zes zetels) en de Unie 55+ (toen nog Politieke Unie 55+ geheten) 0,9% (één zetel).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen 1998: Tweede Kamer*, Voorburg/ Heerlen, 1999.

Na de kamerverkiezingen begon de kabinetsformatie met de ontvangst door koningin Beatrix van de voorzitters van de Tweede-Kamerfracties (zie hierover ook de bijdrage van R.B. Andeweg in dit Jaarboek). Kok en Bolkestein adviseerden het staatshoofd dat de paarse coalitie zou moeten worden voortgezet. D66 achtte deelname aan zo'n kabinet minder vanzelfsprekend vanwege het zetelverlies dat de partij had geleden. De Democraten wilden alleen toetreden wanneer zij in personele en programmatische zin in het nieuwe kabinet herkenbaar zouden zijn. Daarbij werd gedacht aan minstens twee 'zware' ministersposten, extra geld voor de zorgsector, en de invoering van de gekozen burgemeester en het correctief referendum.

Op 8 mei benoemde de koningin K.G. de Vries, voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (SER) tot informateur. Hij moest nagaan onder welke voorwaarden en over welke onderwerpen PvdA, D66 en VVD wilden onderhandelen om tot voortzetting van de coalitie te komen. Na gesprekken met de fractievoorzitters constateerde De Vries dat er geen programmatische of andere voorbehouden waren. Hij adviseerde de koningin in zijn eindverslag Kok, Borst en G. Zalm tot informateur te benoemen. Op 14 mei kregen deze drie de opdracht de mogelijkheid te onderzoeken 'van de spoedige totstandkoming van een kabinet van PvdA, VVD en D66'.

Onder de hoede van dit drietal informateurs begonnen de onderhandelingen tussen Bolkestein (VVD), De Graaf (D66) en J. Wallage (PvdA). De sociaal-democratische voorman werd tijdens de formatie benoemd tot burgemeester van Groningen, waarna A.P.W. Melkert hem als onderhandelaar opvolgde. Over een aantal immateriële kwesties werd men het betrekkelijk snel eens, zoals de invoering van het homohuwelijk en de versoepeling van de euthanasiewetgeving (hierbij bleef euthanasie wel opgenomen in het wetboek van strafrecht, maar werden artsen niet meer vervolgd wanneer zij zich aan de zorgvuldigheidscriteria hadden gehouden en deze hadden laten toetsen bij een speciale commissie). Ook met betrekking tot de gekozen burgemeester kwam er een akkoord. Bij de aanwijzing van de burgemeester kreeg de gemeenteraad een grotere rol toebedeeld. De raad kon kandidaten selecteren en in een raadplegend referendum aan de bevolking voorleggen (alhoewel de benoeming voorbehouden bleef aan de Kroon). Verder diende het artikel over de benoeming van de burgemeester uit de grondwet te worden gehaald, en moest een staatscommissie de gevolgen bestuderen van de invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester. D66-onderhandelaar De Graaf reageerde opgetogen over het akkoord: 'Nu zijn we verloofd' (*de Volkskrant*, 4 juni 1998).

De onderhandelingen over financiële en sociaal-economische aangelegenheden verliepen stroef, waarbij doorgaans PvdA en VVD tegenover elkaar stonden. De problemen concentreerden zich op de omvang van de lastenverlichting, de bezuinigingen, de reductie van het financieringstekort en van de beschikbare financiële middelen voor nieuw beleid. Ook bestond er onenigheid over het te

verwachten groeipercentage van de economie.

Midden juli was het ontwerpregeerakkoord afgerond, waarna de fracties van D66, PvdA en VVD hun oordeel konden geven. De ingediende amendementen werden vervolgens door de informateurs en de onderhandelaars besproken en zo nodig in de eindtekst verwerkt. Deze definitieve versie werd de fracties weer voorgelegd, die er op 18 juli mee instemden. Uitgangspunt in het regeerakkoord was een jaarlijkse economische groei van twee procent. Twee miljard gulden moest worden aangewend om het financieringstekort te reduceren (tot 1,2% in 2002). Voor nieuwe investeringen in infrastructuur, onderwijs (verkleining van de klassen), gezondheidszorg (verkortings van de wachtlijsten) en openbare orde (meer agenten) was ruim negen miljard gulden begroot. De lastenverlichting voor de burgers en het bedrijfsleven bedroeg 4,5 miljard gulden, een bedrag dat bij de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 2001 beschikbaar zou komen. Er werd voor meer dan zeven miljard gulden aan bezuinigingen ingecalculeerd. Hiervan werd 1,3 miljard gezocht in een verminderde afdracht aan de Europese Unie en circa 350 miljoen op het budget van Ontwikkelingssamenwerking en van Defensie.

Nadat de informateurs hun eindverslag hadden uitgebracht aan koningin Beatrix, benoemde deze op 20 juli PvdA-leider Kok tot formateur. Na de bereikte programmatische overeenstemming werd nu over de zetelverdeling in het nieuwe kabinet onderhandeld. Hierbij verzetten PvdA en VVD zich aanvankelijk tegen de eis van D66 van drie ministers. Later gingen zij toch akkoord, waarbij het aantal ministersposten vergeleken bij het eerste paarse kabinet met één werd uitgebreid tot vijftien. PvdA en VVD kregen beide zes ministersposten toebedeeld, D66 zoals vermeld drie. Het nieuwe kabinet was als volgt samengesteld:

W. Kok (PvdA), minister-president, minister van Algemene Zaken
J.J. van Aartsen (VVD), minister van Buitenlandse Zaken
A. Peper (PvdA), minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
A.H. Korthals (VVD), minister van Justitie
L.M.L.H.A. Hermans (VVD), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
G. Zalm (VVD), minister van Financiën
F.H.G. de Grave (VVD), minister van Defensie
J.P. Pronk (PvdA), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM)
T. Netelenbos-Koomen (PvdA), minister van Verkeer en Waterstaat
A. Jorritsma-Lebbink (VVD), minister van Economische Zaken (tevens vice-minister-president)
H.H. Apotheker (D66), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
K.G. de Vries (PvdA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
E. Borst-Eilers (D66), minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (tevens vice-minister-president)

E.L. Herfkens (PvdA), minister voor Ontwikkelingssamenwerking
R.H.L.M. van Boxtel (D66), minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid

Op 3 augustus, na een formatie van 87 dagen, beëdigde koningin Beatrix het tweede kabinet-Kok. De coalitie beschikte over 98 zetels in de Tweede Kamer.

staatkundige en bestuurlijke vernieuwing

Op het terrein van de *staatkundige en bestuurlijke vernieuwing* werd in 1998 slechts bescheiden voortgang gemaakt (zie ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 16-17). In maart brachten de Utrechtse staatsrechtsgeleerden H.R.B.M. Kummeling en J.A. van Schagen advies uit aan staatssecretaris van Binnenlandse Zaken J. Kohnstamm (D66) over een nieuw kiesstelsel. Zij hadden een stelsel ontworpen waarbij honderd Tweede-Kamerleden via vijftien districten direct gekozen zouden worden en de overige vijftig op de huidige manier, via evenredige vertegenwoordiging van partijen. Andere deskundigen, zoals de Leidse hoogleraar politicologie R.B. Andeweg en de Tilburgse hoogleraar staatsrecht A.K. Koekkoek (tevens Tweede-Kamerlid voor het CDA) verwierpen het ontwerp omdat het voor de kiezers te ingewikkeld zou worden. De Commissaris van de Koningin in Noord-Holland, J.A. van Kemenade (PvdA), ontwierp zelf een alternatief kiesstelsel dat door het Duitse voorbeeld geïnspireerd was.

Een vernieuwing die Kohnstamm al in 1997 had voorgesteld, werd in 1998 in het regeerakkoord vastgelegd: een staatssecretaris zou voortaan als onderminister kunnen optreden, dat wil zeggen: hij of zij kon de minister in de ministerraad vervangen - zij het zonder stemrecht - en mocht zich in het buitenland 'minister' noemen.

In september benoemde het nieuwe kabinet een staatscommissie 'Dualisme en lokale democratie' onder voorzitterschap van de Groningse hoogleraar staatsrecht D.J. Elzinga. Deze commissie zou voor het eind van 1999 advies uitbrengen over vraagstukken als de verhouding tussen gemeenteraad en wethouders, verkiezing van de burgemeester en de data van raadsverkiezingen (combinatie met verkiezingen op een hoger niveau, of juist meer spreiding over verschillende jaren). Enigszins vooruitlopend hierop bereidde minister Peper van Binnenlandse Zaken een voorstel voor om een raadplegend referendum over te benoemen burgemeesters mogelijk te maken. Het kabinet zou daarbij echter formeel het laatste woord over de benoeming houden.

Op 3 maart stemde de Eerste Kamer in met de grondwetswijziging die een correctief referendum mogelijk zou maken. Vijf VVD-senatoren - waaronder oud-minister H. Wiegel - stemden met de fracties van CDA en de kleine christelijke partijen tegen het voorstel. De nieuwe Tweede Kamer zou de wijziging van de grondwet in tweede lezing ook goedkeuren, waarna de Eerste Kamer er in 1999 weer over zou stemmen.

partijverbod

Op 18 november werd de Centruumpartij '86 door de rechtbank van Amsterdam verboden en ontbonden verklaard. De partij, die in 1986 was opgericht nadat haar voorganger, de Centruumpartij, failliet was gegaan, zou oproepen tot haat en discriminatie tegen allochtonen en daarmee de openbare orde in gevaar brengen. Op grond van artikel 140 van de grondwet werd zij als criminele organisatie beschouwd. Dat betekent dat haar bestuursleden ook geen nieuwe partij zouden mogen oprichten die als voortzetting van CP'86 gezien zou kunnen worden. Geplaagd door interne conflicten en afsplitsingen leidde de CP'86 in 1998 overigens al een kwijnend bestaan. Bij de gemeenteraadsverkiezingen had zij (zoals al vermeld) al haar zetels verloren. In oktober hadden twee (voormalige) bestuursleden een poging gedaan om het door het Openbaar Ministerie (OM) aangevraagde verbod voor te zijn en de partij zelf op te heffen. Volgens het OM was deze poging echter niet rechtsgeldig, omdat de twee formeel geen bestuurslid meer waren. De enige overgebleven bestuurder, M. Freling, reageerde laconiek op de uitspraak van de rechtbank en zei zich op verdere stappen te zullen beraden.

advies Raad voor het openbaar bestuur

In december 1997 vroeg de minister van Binnenlandse Zaken H.F. Dijkstal aan de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) advies uit te brengen over het onderwerp 'draagvlak politieke partijen/kwaliteit politieke ambtsdragers'. Aanleiding hiertoe was de constatering dat de meeste politieke partijen al geruime tijd te kampen hadden met een dalend ledental. 'Dit brengt de positie van de politieke partijen als "coördinerend orgaan" in de politieke besluitvorming en als selectiemechanisme voor politieke ambtsdragers in het geding', aldus de minister, die op basis hiervan negatieve consequenties voor de toekomst niet uitsloot.

In oktober 1998 publiceerde de Rob zijn advies met als titel *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*. Hierin relativeerde de Rob de ernst van de teruggang van het ledental, mede omdat van een afnemende politieke participatie in brede zin geen sprake leek te zijn. Ook zouden partijen geen structurele problemen hebben bij het vinden van kandidaten voor politieke functies. De aanbevelingen die de Rob deed, hadden vooral betrekking op het stimuleren van de politieke participatie in het algemeen en op de institutionele context waarbinnen partijen functioneerden. Zo stelde de Raad voor de mogelijkheid in te voeren dat kiezers meer dan één stem zouden kunnen uitbrengen. Ook zou een parlementair onderzoeksinstituut moeten worden opgericht ter versterking van de controlefunctie van de Tweede Kamer.

subsidies voor politieke partijen

De Rob had zich in zijn advies *Tussen staat en electoraat* geen voorstander

getoond van overheidssubsidie aan politieke partijen. Indien deze vorm van subsidiëring toch plaatsvond, dan diende dat niet uitsluitend op basis van het zeteltal van een partij in de Tweede Kamer te geschieden maar mede aan de hand van het aantal leden. Op deze wijze zouden partijen worden gestimuleerd hun ledental te verhogen.

De nieuwe wettelijke regeling van subsidiëring van politieke partijen die de regering had voorgesteld, was echter gebaseerd op het zeteltal van de partijen (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 17). Elke in de Eerste of Tweede Kamer vertegenwoordigde partij zou één subsidie ontvangen, waarbij bedragen geoormerkt zouden worden voor wetenschappelijk onderzoek, algemeen partijwerk en jongerenorganisaties. Het totale bedrag aan subsidies voor partijen werd verhoogd van ruim acht naar tien miljoen gulden. Op 25 juni ging de Tweede Kamer met het voorstel akkoord, met alleen de stemmen van de SP-fractie tegen.

Tabel 3. Ledental per 1 januari 1998 en 1 januari 1999

	1 januari 1998	1 januari 1999
AOV	1.500	1.320
CDA	89.000 *)	86.000 *)
D66	13.747 **)	13.391
GPV	14.366 **)	14.121
De Groenen	563	558
GroenLinks	11.873	13.821
Ouderen-Unie 55+	2.400	2.000
PvdA	61.720	61.600
RPF	12.132	12.572
SGP	23.800	***)
SP	21.975	25.052
VVD	52.197	51.265

*) afgeronde getallen

**) correctie op opgave in *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 18.

***) geen opgave

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in

alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1998 en op of omstreeks 1 januari 1999 (zie tabel 3). Van de CD werd geen opgave ontvangen.

Algemeen Ouderen Verbond (AOV)

Voor het AOV en de andere ouderenpartijen begon 1998 goed maar eindigde het slecht. Bij de gemeenteraadsverkiezingen deden ze het over het algemeen goed, maar bij de kamerverkiezingen verloor het AOV alle zetels, ondanks de samenwerking met de Unie 55+. De van het AOV afgescheiden partijen, Senioren 2000 en Nieuw Solidair Ouderen Verbond, haalden evenmin een zetel.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen leverden voor de samenwerkende ouderenpartijen AOV en Unie 55+ een verrassende winst op: 47 zetels, in 35 gemeenten, terwijl ze in 1994 slechts tien zetels hadden verworven. Daarbij moet men wel bedenken dat AOV en Unie 55+ toen maar in enkele gemeenten meededen, als een soort *try-out* voor de Tweede-Kamerverkiezingen. In die gemeenten leden ze wel enig verlies: zo viel het AOV in zijn 'geboortestad' Eindhoven terug van vijf naar drie zetels. De Seniorenpartij in Maastricht verloor één zetel. Over het algemeen wisten de ouderenpartijen zich het best te handhaven in grotere steden, al valt op dat ze geen zetels behaalden in Amsterdam en Den Haag – waar ze nog met elkaar concurreerden. In de gemeenten waar wel zetels werden behaald, hadden zij hun lijsten gecombineerd of nam slechts één van de partijen deel. Het hoogste stemmenpercentage haalde de combinatie AOV/Unie 55+ in Maassluis (14%), gevolgd door Den Helder (9%) en Lelystad (7%).

kandidaatstelling en programma Tweede-Kamerverkiezingen

In 1997 hadden AOV en Unie 55+ besloten, samen aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te nemen. De partijbesturen hadden in november van dat jaar als lijsttrekker voorgedragen A. Scheltens, voorzitter van de AOV/Unie 55+ fractie in de Provinciale Staten van Noord-Brabant (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 19-20 en 57-58). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 had hij op de tweede plaats van de kandidatenlijst van de Unie 55+ gestaan. Voor de tweede plaats op de lijst van AOV/Unie 55+ werd A. van Maanen voorgedragen, de voorzitter van de AOV-fractie in de Groninger Staten. Op 7 februari 1998 keurde de algemene ledenvergadering van het AOV de voorgestelde kandidatenlijst goed. Ook met het ontwerpverkiezingsprogramma kon de ledenvergadering instemmen. Anders dan in het verleden vaak het geval was geweest, verliep deze vergadering in een goede sfeer.

Binnen de Tweede-Kamerfractie bleek de onderlinge verstandhouding minder

goed. In april verliet W. J. Verkerk de fractie vanwege de 'aanhoudende strubbelingen' (*de Volkskrant*, 1 april 1998). Hij ontkende dat zijn vertrek verband hield met het feit dat hij geen verkiesbare plaats op de nieuwe kandidatenlijst had gekregen. De fractie van het AOV, die in 1994 zes personen had geteld, bestond nu nog uit één persoon, C.S. van Wingerden, die zich overigens zelf niet herkiesbaar had laten stellen.

Tweede-Kamerverkiezingen

Het AOV voerde een bescheiden campagne – voor ongeveer 50.000 gulden, schatte een medewerker – waarbij kandidaten onder meer met een caravan langs bejaardencentra trokken. De nadruk viel op de AOW, die men met 45 gulden per week wilde verhogen.

In de peilingen stonden de ouderenpartijen er slecht voor: hooguit één zetel zou hun ten deel vallen. De werkelijkheid viel nog meer tegen: bij de kamerverkiezingen werd geen enkele zetel behaald. Onderlinge verdeeldheid had niet alleen veel kiezers waarschijnlijk afgeschrokken, maar ook de spoeling te zeer verdund. Naast AOV/Unie 55+ namen immers ook Senioren 2000 en het Nieuw Solidair Ouderen Verbond (NSOV) aan de verkiezingen deel. Samen haalden ze ruim 1% van de stemmen, wat zeker voldoende voor een zetel zou zijn geweest. De lijst van AOV/Unie 55+ kwam met 0,5% in de buurt van een zetel.

Europees Parlement

In maart sloten twee leden van het Europees Parlement, J.L. Janssen van Raay en mevr. L.G.L. van Bladel, zich bij AOV/Unie 55+ aan. Eerstgenoemde was lid van het partijbestuur van het CDA geweest en sinds 1986 namens deze partij lid van het Europees Parlement. Hij had na een conflict in 1996 de christen-democratische fractie verlaten om zich aan te sluiten bij de Unie voor Europa, een gematigd nationalistische fractie waarin de Franse neo-gaullisten een belangrijke rol speelden (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 33-34). Op de kandidatenlijst van AOV en Unie 55+ voor de Tweede Kamer kwam Janssen van Raay als lijstduwer op de 29ste plaats te staan. Van Bladel was sinds 1994 lid van de sociaal-democratische fractie (namens de PvdA) en had zich na onenigheid met haar fractiegenoten in 1996 al bij de Unie voor Europa aangemeld (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 63). De Unie 55+ had al eerder een samenwerkingsovereenkomst met de Unie voor Europa gesloten.

Nieuw Solidair Ouderen Verbond (NSOV)

Het NSOV werd officieel in januari 1998, maar feitelijk al in december 1997 opgericht door M.C. Batenburg, die in 1993 ook het AOV had opgericht en zich daaruit eind 1997 terug had getrokken (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 20; zie over het NSOV ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). Naar zijn mening waren in het Verbond teveel carriërzezoekers op bestuurlijke posten gekomen; 'oude getrouwen zijn buiten de boot geraakt of buiten de boot gesmeten' (*Nederlands Dagblad*, 8 januari 1998).

Het NSOV haalde evenmin een zetel in de Tweede Kamer. Inofficieel werd deze partij echter in de Eerste Kamer vertegenwoordigd door Batenburg, die daar in 1995 op de lijst van het AOV was gekozen.

Senioren 2000/Groep-Nijpels

Senioren 2000 was in 1995 ontstaan als afsplitsing van het AOV en werd in de Tweede Kamer vertegenwoordigd door de Groep-Nijpels. Fractievoorzitter mevr. H.M. Nijpels-Hezemans was al in 1997 door het congres van Senioren 2000 als lijststaanvoerder gekozen (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 21). De ledenvergadering stelde op 7 februari 1998 de hele kandidatenlijst vast. Het Tweede-Kamerlid R.A. Meijer kwam op de tweede plaats te staan, de fractie-medewerker E. van den Berg op de derde. Het derde lid van de Groep-Nijpels, mevr. E.G. Aiking-van Wageningen, had zich niet meer verkiesbaar gesteld. Nijpels voerde in april zelfs campagne langs de Spaanse kust, om de kiezers die zich daar hadden teruggetrokken op te roepen toch (per post) hun stem uit te brengen. Senioren 2000 legde in de campagne de nadruk op inkomenszekerheid en verbetering van de gezondheidszorg, in het bijzonder in ziekenhuizen en verpleegtehuizen.

Senioren 2000 behaalde bij de kamerverkiezingen slechts 0,4% van de stemmen, en dus geen zetel. Op 19 mei maakte haar enige senator, J. Hendriks, tevens vice-voorzitter van de partij, bekend dat hij al vanaf 1 maart lid was geworden van het CDA (zie in deze Kroniek onder CDA).

Bij de gemeenteraadsverkiezingen had Senioren 2000 zetels gewonnen in Heumen (Gelderland), Breukelen en Nieuwegein.

Het Wetenschappelijk Instituut van de partij gaf in 1998 twee brochures uit. De emeritus-hoogleraar N. Tiemstra, die in 1994 het programma voor het AOV had ontworpen, schreef de studie *Nadere verkenningen van het AOW-labyrint* -over de financiering en toekomst van de AOW. Mevr. M. Mozes-Philips, medewerkster van het Wetenschappelijk Instituut, deed in het rapport *Demotie of employability? Kansen voor de oudere werknemer op de arbeidsmarkt* verslag van een literatuuronderzoek naar beeldvorming van ouderen in het arbeidsproces, dat zij in samenwerking met het bureau GITP Beloningsmanagement had verricht.

Groep-Hendriks

Th.J.M. Hendriks, in 1994 ook op de lijst van het AOV gekozen maar al na enkele maanden een onafhankelijk kamerlid geworden (en in het officiële taalgebruik van de Tweede Kamer aangeduid als 'Groep-Hendriks'), stelde zich in 1998 niet meer verkiesbaar. Hij trok zich verbitterd uit de politiek terug, tot de conclusie gekomen dat 'de reële besluitvormende macht van de Staten-Generaal volledig (is) uitgehold' en dat kamerleden meer bezig zijn elkaar verdacht te maken dan een serieus debat te voeren (*Trouw*, 4 maart 1998).

Centrumdemocraten (CD)

Voor de CD was 1998 een rampzalig jaar. De partij raakte bijna al haar raadszetels en haar voltallige Tweede-Kamerfractie kwijt. In augustus werd bekend dat partijleider J.G.H. Janmaat de oprichting van een andere partij voorbereidde.

gemeenteraadsverkiezingen

Van de 78 raadszetels die de CD in 1994 had gewonnen, waren in de loop der jaren al vele verloren gegaan in tussentijdse verkiezingen, door afsplitsingen of doordat de zetels in feite niet meer bezet werden, zodat aan de vooravond van de raadsverkiezingen in 1998 de CD eigenlijk nog maar achttien zetels restten (*Trouw*, 17 februari 1998). Van dat bescheiden aantal wist de partij er op 4 maart nog slechts één te behouden, en wel in Schiedam. Partijleider Janmaat weet het verlies in eerste instantie aan stemfraude, maar wees vervolgens op het isolement waarin zijn partij – en zijn persoon – was geraakt door toedoen van de media, de overheid en anti-fascistische actiegroepen (*NRC-Handelsblad*, 6 maart 1998). Hij verwierp de verklaring van waarnemers buiten de partij, die het verlies beschouwden als een reactie op de slechte prestaties en veelvuldige afwezigheid van CD-raadsleden.

Een andere mogelijke factor was de in 1997 doorgevoerde wijziging in de Kieswet. Deze verplichtte alle partijen die aan verkiezingen deel willen nemen, per kieskring of gemeente een minimumaantal burgers op het gemeentehuis ondersteuningsverklaringen te laten tekenen. Voordien hoefden alleen partijen die niet in raad of Kamer vertegenwoordigd waren handtekeningen te verzamelen, en bovendien konden ze dat bij burgers thuis doen in plaats van dat deze moesten tekenen op het gemeentehuis.

Concurrentie met andere extreem-rechtse partijen heeft waarschijnlijk ook tot het verlies bijgedragen. Naast de CD namen de Centruumpartij '86 (CP'86), de daarvan afgesplitste Volksnationalisten Nederland (VNN) en het van de CD afgesplitste Nederlands Blok aan de verkiezingen deel. De concurrentie was vaak scherp en agressief. Zo organiseerde de VNN in Rotterdam in februari een demonstratie voor de woning van het CP'86-raadslid M. Freling, die verslaafd zou zijn aan cocaïne. Een soortgelijke actie dreigde in Arnhem tegen de

lijsttrekker van de CD, H. Selhorst, die al in 1996 was veroordeeld wegens drugshandel (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 25). De CP'86 verloor al haar zetels, VNN won er geen, maar de leider van het Nederlands Blok, W. Vreeswijk, wist zijn zetel in Utrecht te behouden.

Tweede-Kamerverkiezingen

De raadsverkiezingen voorspelden niet veel goeds voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Janmaat liet zich in maart al tamelijk somber uit over zijn politieke toekomst. In april gaf hij toe 'volledig gedesillusioneerd' te zijn, vooral vanwege zijn geringe invloed in de Tweede Kamer en in de media (*Reformatisch Dagblad*, 23 april). Het kostte de partij moeite, de benodigde ondersteuningsverklaringen te vergaren. In Nijmegen boden Selhorst en twee andere partijleden in maart verslaafden zelfs geld of een portie heroïne aan in ruil voor een ondersteuningsverklaring. Ook in Almelo en Leiden zouden leden van de CD ondersteuners hebben geronseld voor geld. De ronselpraktijk is op zich niet strafbaar, alleen Selhorst zou worden vervolgd – en in mei tot enige maanden gevangenisstraf veroordeeld – wegens bezit van heroïne. Zijn aanhouding verhinderde hem echter om de ondersteuningsverklaringen op tijd in te leveren, zodat de CD in de kieskring Nijmegen niet meer kon meedoen met de verkiezingen. Ook in de kieskring Assen voldeed de partij niet aan de voorwaarden van de Kieswet. Daarmee had zij ook de extra zendtijd voor partijen in het kader van de Tweede-Kamerverkiezingen verspeeld, die alleen partijen toekomt die in alle kieskringen deelnemen.

Het verkiezingsprogramma van de CD, getiteld *Trouw aan rood wit blauw!* was eind 1997 opgesteld door een commissie onder leiding van W. Elsthout. Het week weinig af van het programma van 1994 (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 22-23). Nieuw was het streven naar 'hereniging met Vlaanderen en andere Nederlandstalige gebieden' en naar een 'overkoepelende cultuur', evenals de nadruk op 'gezinsbeschermend beleid'. Lijsttrekker van de CD was wederom Janmaat.

De CD, die in opiniepeilingen nog op één zetel had kunnen rekenen, verdween na de verkiezingen geheel uit de Tweede Kamer. In een emotionele reactie op de nederlaag haalde Janmaat (verbaal en fysiek) fel uit naar de media. Hij opperde opnieuw dat met stemmachines geknoeid zou zijn. In augustus zou hij daarover een klacht indienen bij de Raad van Europa. Ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) zou de partij kapot hebben gemaakt. De Leidse onderzoeker J. van Donselaar weet de neergang van de CD echter vooral aan een zwakke campagne, geringe aandacht bij het publiek voor het vreemdelingenbeleid – vanouds het centrale thema van de CD – en een 'criminelen- en luiwammessen-imago' in de media (*Trouw*, 8 mei 1998).

na de verkiezingen: het einde van de partij?

Met het verlies van bijna alle raadszetels en alle kamerzetels – en daarmee verbonden: van overheidssubsidie – dreigde de CD in een fatale crisis te belanden. Van de drie overgebleven zetels in Provinciale Staten ging er reeds in juni één verloren, doordat het Brabantse Statenlid J. van der Steen uit de partij trad en als onafhankelijke zijn zetel bleef bekleden. Op 10 juli richtte hij met enkele andere leden van de CD, de VNN en partijlozen een nieuwe partij op, de Nationale Partij Nederland, met de bedoeling een eind te maken aan de verdeeldheid in het extreem-rechtse kamp. Volgens M. Hoogstra, leider van VNN, zouden alle leden van zijn organisatie automatisch lid worden van de nieuwe partij. Voorzitter werd E. Perée, op dat moment partijloos maar in de jaren tachtig lid van de Centruumpartij.

Janmaat hield zich afzijdig van deze nieuwe formatie. Hij bereidde de oprichting van een andere partij voor, die Conservatieve Democraten zou gaan heten, zo werd in augustus bekend.

Christen-Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1998 bracht het CDA een grote teleurstelling. Waren de verkiezingen voor de gemeenteraden nog betrekkelijk gunstig verlopen, de Tweede-Kamer-verkiezingen resulteerden in verlies. Ook het ledental bleef achteruit lopen. Zoals verwacht stond het CDA bij de formatie van het nieuwe kabinet buiten-spel.

'Confrontatie met de toekomst'

Op 31 januari belegde 'Confrontatie met de toekomst', een jongerenbeweging binnen het CDA die mee wilde werken aan de vernieuwing van de partij, haar derde jaarlijkse bijeenkomst in Hilversum. De 'stijl van politiek bedrijven' vormde het thema. De circa 180 deelnemers konden hun voorkeur uitspreken voor een bepaalde regeringscoalitie. Bijna eenderde koos voor de combinatie CDA en PvdA. Voor een coalitie van deze twee met GroenLinks was ongeveer een kwart geporteerd. Ook werd een 'schaduwministersploeg' gekozen, met onder meer oud-Tweede-Kamerfractievoorzitter L.C. Brinkman als minister van Binnenlandse Zaken en het Tweede-Kamerlid mevr. A.Th.B. Bijleveld-Schouten op het nieuw te vormen departement voor Gezinszaken. Van een verkiezing van de schaduwpremier werd bewust afgezien. Men wilde het risico niet lopen dat politiek leider J.G. de Hoop Scheffer niet als eerste uit de bus zou rollen.

wettelijk recht op deeltijdarbeid

In december 1997 was in het CDA beroering ontstaan nadat de Eerste-Kamerfractie tegen de initiatiefwet van GroenLinks had gestemd, dat het recht op deeltijdwerk vastlegde. Het CDA-Vrouwenberaad (CDAV), het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) en verschillende CDA-wethouders reageerden teleurgesteld op deze afwijzing van de senatoren (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 31). Hierop stelde de partij een werkgroep in onder voorzitterschap van Bijleveld, die een alternatief moest opstellen. Op 6 februari 1998 presenteerde deze werkgroep de notitie *Zorg echt delen. Aanzet voor een kaderregeling Zorg en Arbeid*. Hierin werd voorgesteld werkgevers en werknemers twee jaar de tijd te gunnen zelf een regeling te treffen voor deeltijdwerk. Slaagden zij hierin niet, dan zouden werknemers wettelijk het recht dienen te krijgen per week een dag minder te werken. In de regeling moesten ook het ouderschaps- en zorgverlof worden opgenomen. Dit voorstel werd door de partijraad van 6 februari aanvaard en opgenomen in het verkiezingsprogramma.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Centraal agendapunt van de partijraad van 6 februari was de vaststelling van het verkiezingsprogramma, *Samenleven doe je niet alleen* (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 27-28). Nogal wat ingediende wijzigingsvoorstellen betroffen het asielbeleid. Verschillende gemeentelijke afdelingen wensten hier een versoepeling van het program. Zo zouden asielzoekers na afwijzing van een verblijfsvergunning het (weer in te stellen) hoger beroep in Nederland mogen afwachten. Het CDJA was hiervan ook een fervent voorstander. Het partijbestuur ontraadde echter de aanname van dit amendement, omdat 'voorkomen moet worden dat van de hoger beroepsprocedure misbruik wordt gemaakt om het voorlopig verblijf in Nederland op te rekken' (*Appèl*, 28 februari 1998). De partijraad volgde met grote meerderheid het partijbestuur: mocht er al een beperkte vorm van hoger beroep komen, dan gaf zo'n procedure 'niet automatisch' recht op verlenging van het voorlopig verblijf in Nederland.

Ook de paragraaf over de winkelsluitingswet was onderwerp van discussie. Een aantal provinciale afdelingen wilde nadrukkelijk opgenomen zien dat het aantal koopzondagen werd teruggedrongen; het partijbestuur meende dat het voldoende was dat het program zich uitsprak voor de zondag als 'een vrije dag'. De partijraad volgde echter de provinciale afdelingen en besloot tot een aanscherping van het program.

Nadat de partijraad het gewijzigde ontwerp had vastgesteld, bekrachtigde het partijcongres een dag later het programma. Mevr. P.C. Lodders-Elfferich, voorzitter van de Programcommissie en vice-partijvoorzitter, betitelde het program tevreden als 'christelijk-sociaal'. Andere partijen hadden kritiek. VVD-leider Bolkestein noemde het 'een dramatisch slecht verkiezingsprogramma', omdat de gevolgen voor de werkgelegenheid negatief zouden zijn. PvdA-

lijsttrekker Kok vond de door het CDA voorgestelde bezuinigingen op de arbeidsvoorwaarden in de gezondheidszorg 'gevaarlijk' (*NRC-Handelsblad*, 30 april en 1 mei 1998). Ook in eigen gelederen was er onvrede. De christelijk-historische Mr. H.K.J. Beerninkstichting meende dat de bijbel als grondslag van de partij in het program onvoldoende tot uiting kwam. Zij riep haar geestverwanten op om op de kandidaten A. Mosterd (nummer 28) of J. ten Hoopen (nummer 31) te stemmen, of anders op GPV of RPF.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Het partijcongres stelde verder de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. In januari waren de resultaten bekend gemaakt van de schriftelijke stemming over de in oktober 1997 gepresenteerde advieskandidatenlijst (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 26-27). Aan deze stemming had ruim 80% van de gemeentelijke afdelingen deelgenomen. Kennelijk onderschreven de meeste afdelingen de doorgevoerde vernieuwing van de kandidatenlijst, want grote wijzigingen deden zich niet voor. Als gevolg van een lobby van vrouwelijke partijleden stegen de kandidaten mevr. M.J.A. van der Hoeven en mevr. L.H.J.M. Dankers elk een plaats, respectievelijk naar nummer vijf en acht. De volgorde van de eerste vier kandidaten bleef ongewijzigd: De Hoop Scheffer stond op de eerste plaats, gevolgd door Bijleveld, S. Buijs en mevr. G. Verburg. Het partijcongres nam de advieslijst vervolgens ongewijzigd over. Van de eerste 35 kandidaten op de lijst was minder dan de helft uit de oude Tweede-Kamerfractie afkomstig.

campagne gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen

Op het partijcongres van 7 februari ging de campagne voor de verkiezingen van de gemeenteraad en Tweede Kamer officieel van start. Campagneleider was H. Schripsema. Van het campagneteam maakten verder onder meer partijvoorzitter J.J.M. Helgers, lijsttrekker De Hoop Scheffer en zijn rechterhand, het Tweede-Kamerlid J.S.J. Hillen, deel uit. Met twintig grote manifestaties verdeeld over het land was aan de campagne een sterke regionale invulling gegeven. Op deze bijeenkomsten stonden de landelijke lijsttrekker en de regionale kamerkandidaten centraal. Hoofdthema's waren gezinsbeleid, zorg, onderwijs, veiligheid en solidariteit.

In de campagne kwam de Tweede-Kamerfractie met verschillende uitwerkingen van onderdelen van het verkiezingsprogramma. Eind maart publiceerde de fractie het plan *De moeite waard*. Hierin werd een gerichte lastenverlichting bepleit die ten goede moest komen aan de laagste inkomens. Veel opzien baarde het door het Tweede-Kamerlid W.G.J.M. van de Camp opgestelde manifest over veiligheid, *Kansen bieden, grenzen stellen* geheten, dat op 1 april verscheen. Hierin stelde het CDA onder andere voor de strafrechtelijke aansprakelijkheid van kinderen te verlagen van twaalf naar tien jaar. Binnen het CDA was niet

iedereen gelukkig met deze suggestie; het kandidaat-kamerlid J. de Milliano vond haar 'te kort door de bocht' (*de Volkskrant*, 27 april 1998). Op 8 april kwam de Tweede-Kamerfractie met het plan *Meer kansen voor bedrijvigheid*, waarin maatregelen werden voorgesteld om de positie van het midden- en kleinbedrijf te versterken. Op 25 april zag een plan voor de land- en tuinbouw het licht, getiteld *Vertrouwen en visie*. Het was samengesteld door J.J.A.M. van Gennip, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, en het Tweede-Kamerlid mevr. A.M.A. van Ardenne-Van der Hoeven.

uitslagen gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen betekenden een licht verlies voor de christendemocraten. Vergeleken bij de raadsverkiezingen van 1994 zakte het CDA van 21,4% naar 20,2%. De partij bleef wel de grootste. Politiek leider De Hoop Scheffer vond de uitslag bemoedigend: 'geen vreugdesalvo, wel een motivatie voor 6 mei' (*Appel*, 28 maart 1998).

De kamerverkiezingen werden door het CDA met enig vertrouwen tegemoet gezien, ook al omdat de partij zich in de de opiniepeilingen wat leek te herstellen. De partijtop hoopte op een stabilisatie van het zeteltal. De uitslag op 6 mei kwam vervolgens als een mokerslag. Van zijn 34 zetels moest het CDA er vijf inleveren.

Partijvoorzitter Helgers toonde zich zeer teleurgesteld. Hij meende dat de nederlaag niets te maken had met de door hem geleide partijvernieuwing. Het voormalige Tweede-Kamerlid W.A. Mateman, die als gevolg hiervan op de kandidatenlijst het veld had moeten ruimen (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 27), had deze 'vernieuwing' op de verkiezingsavond als oorzaak voor de nederlaag aangevoerd. Hij eiste het vertrek van onder meer De Hoop Scheffer. Deze laatste zei echter de uitslag niet als 'een persoonlijke nederlaag' op te vatten (*Trouw*, 7 mei 1998). Met Helgers zag hij geen aanleiding om de koers van het CDA te verleggen. De Tweede-Kamerfractie wees lijsttrekker De Hoop Scheffer na de verkiezingen vrijwel unaniem aan tot fractievoorzitter. Hillen werd fractiesecretaris.

evaluatie verkiezingscampagne

Op 6 juni kwam de partijraad van het CDA bijeen. De verkiezingsnederlaag was het voornaamste gespreksonderwerp. In een partijnotitie werden de goede economische vooruitzichten, de relatieve onbekendheid van lijsttrekker De Hoop Scheffer en de dominantie van de overbekende VVD- en PvdA-lijstaanvoerders als factoren voor het electorale verlies genoemd. Partijvoorzitter Helgers wilde meer aandacht voor de relatie met de media en met moderne maatschappelijke organisaties als Amnesty International. De Hoop Scheffer vroeg om meer ruimte voor de Tweede-Kamerfractie. Helgers had daar geen bezwaar tegen, nu de vernieuwingsoperatie van het CDA was afgerond.

De partijraad nam een resolutie aan, waarin de Tweede-Kamerfractie werd gevraagd haar leden 'een duidelijke regionale verantwoordelijkheid te geven'. In de verschillende regio's in het land zouden zij zo voor de achterban aanspreekbaar moeten zijn.

Inmiddels had het partijbestuur op 8 mei de 'werkgroep logistieke en technische aspecten CDA-campagnes 1998' ingesteld, die de verkiezingscampagnes moest evalueren. Voorzitter was G.H. Groenendijk, directeur van het CDA-partijbureau. Nadrukkelijk bleven de politiek-inhoudelijke koers, de kandidatenlijst en het politiek leiderschap buiten beschouwing. De werkgroep bestudeerde de verkiezingsuitslagen en sprak met partijleden die direct bij de campagne waren betrokken. Op voorstel van de partijraad van 6 juni werden ook deskundigen van buiten de partij bij de analyse betrokken.

Op 13 juli verscheen het rapport van de werkgroep, *Nieuwe wegen in aanleg*. De voornaamste gebreken die zij constateerde was dat de campagnecommunicatie nogal wat haperingen had vertoond en dat de campagneregie vaak ondoorzichtig was. Op beide terreinen zou het CDA een professioneler aanpak moeten doorvoeren. In concreto wees de werkgroep onder meer op de onduidelijke verkiezingsposters en de gebrekkige timing van de fractiemanifesten, waardoor deze niet goed overkwamen.

Provinciale Statenverkiezingen 1999

Op 17 december 1997 stelde het partijbestuur een commissie in die de 'Leidraad Provincieprogram 1999-2003' moest opstellen. Voorzitter was mevr. J.G.J. Kamp, lid van het college van Gedeputeerde Staten van Utrecht. De leidraad was als hulpmiddel bedoeld voor de provinciale afdelingen bij het opstellen van hun eigen verkiezingsprogramma. Op 24 maart stelde het dagelijks bestuur de leidraad vast. Deze verscheen vervolgens in april onder de titel *Provinciaal profiel*, en was mede uitgegeven door de CDA-Bestuurdersvereniging. Als coördinator van de campagne voor de Statenverkiezingen werd C. Bremmer, oud-partijsecretaris en oud-Tweede-Kamerlid, aangewezen.

Eerste-Kamerverkiezingen 1999

In juli werd bekend dat acht van de negentien leden van de fractie van het CDA in de Eerste Kamer zich niet wilden kandideren voor de Eerste-Kamerverkiezingen in mei 1999. Tot deze groep behoorden ook fractievoorzitter L.M. van Leeuwen en CDA-erevoorzitter P.A.J.M. Steenkamp. Als nieuwe kandidaten werden het voormalige Tweede-Kamerlid P.R.H.M. van der Linden en vice-partijvoorzitter Lodders genoemd.

In de zomer startte het partijbestuur de kandidaatstellingsprocedure voor de Eerste-Kamerverkiezingen. Tot 1 november konden provinciale afdelingen en Statenleden kandidaten voorstellen. Partijleden konden zich ook zelf rechtstreeks aanmelden: op 27 juni verscheen een oproep van het dagelijks bestuur aan de

partijleden in het ledenblad *Appèl* om te solliciteren wanneer men aan de profielschets meende te voldoen. Een Sollicitatiecommissie onder voorzitterschap van mevr. D.Y.W. de Graaff-Nauta beoordeelde deze aanmeldingen. Begin 1999 zou het partijbestuur de advieskandidatenlijst opstellen. Inmiddels had op 19 mei het Eerste-Kamerlid J. Hendriks bekend gemaakt dat hij had bedankt voor Senioren 2000 en tot het CDA was toegetreden. Hij had deze stap al op 1 maart gezet, maar had de verkiezingen voor de Tweede Kamer afgewacht alvorens deze in de openbaarheid te brengen.

Europese verkiezingen 1999

Een vergelijkbare procedure hanteerde het partijbestuur voor de kandidaatsstelling voor de Europese verkiezingen. De gemeentelijke afdelingen konden tot 1 oktober elk maximaal vijf kandidaten voordragen; partijleden waren ook hier in de gelegenheid zelf te solliciteren (tot 1 september). Een Sollicitatiecommissie geleid door B.J.M. van Voorst tot Voorst, Commissaris van de Koningin in Limburg, toetste de sollicitaties aan de profielschets. In september meldde de leider van de CDA-delegatie in het Europees Parlement, mevr. J.R.H. Maij-Weggen, dat de zittende CDA-leden behalve P.A.M. Cornelissen en J. Sonneveld zich weer kandidaat wilden laten stellen. Maij was zelf weer beschikbaar voor het lijsttrekkerschap. Op de ontwerp-kandidatenlijst, die het partijbestuur in november vaststelde, stond zij op de eerste plaats. De partijraad van 28 november droeg haar vervolgens als lijsttrekker voor. Het partijcongres van februari 1999 diende de definitieve lijst vast te stellen.

EVP-fractie in het Europees Parlement

Begin juni besloot de fractie van de Europese Volkspartij (EVP), die de christen-democraten in het Europees Parlement organiseert, de Europarlementariërs van het door de Italiaanse mediamagnaat S. Berlusconi geleide *Forza Italia* tot zich toe te laten. Met name Duitse en Spaanse christen-democratische parlementsleden hadden hierop aangedrongen. De CDA-delegatie was een verklaard tegenstander van de toetreding van de Italiaanse partij en stemde tegen. Belgische, Luxemburgse, Italiaanse, Griekse en Ierse vertegenwoordigers tekenden eveneens verzet aan. De verontruste Benelux-delegaties richtten vervolgens op 23 juni de actiegroep 'Athena' op. Deze groep, die ook in het EVP-partijverband weerklank vond, wilde vasthouden aan de geest van het basismanifest van de EVP dat in 1992 in Athene werd aangenomen. 'De EVP's christelijke karakter moet in stand blijven', aldus Maij (*de Volkskrant*, 26 juni 1998).

Op 27 augustus deelde partijvoorzitter Helgers aan het bestuur van de partij en van de Tweede-Kamerfractie mee dat hij in het voorjaar van 1999 af zou zien van een tweede termijn als partijvoorzitter. Helgers beschouwde zijn taak, de vernieuwing van het CDA, als voltooid. 'Ik heb mijn werk gedaan. De partij komt in een nieuwe fase en daarbij hoort een nieuw gezicht' (*NRC-Handelsblad*, 27 augustus 1998). In het voorjaar had Helgers, die in 1995 als voorzitter was aangetreden, nog aangekondigd beschikbaar te zijn voor een nieuwe periode in deze functie. Hij ontkende dat de verkiezingsnederlaag bij zijn besluit had meegespeeld.

Om in de opvolging van Helgers te voorzien, stelde het partijbestuur op 21 september een zogeheten Vertrouwenscommissie in onder voorzitterschap van A. Havermans, oud-burgemeester van Den Haag. Op basis van een door het partijbestuur vastgestelde profielschets moest deze commissie, waarvan De Hoop Scheffer ook deel uitmaakte, een kandidaat voordragen aan het dagelijks bestuur. Volgens deze schets moest de nieuwe voorzitter, die zijn functie part-time zou uitoefenen, 'de reeds ingezette veranderingsprocessen in de partij sturen en verder vormgeven' (*CD/Actueel*, 26 september 1998). Verder diende deze persoon in staat te zijn de achterban te binden, het inhoudelijke debat in de partij te organiseren, een brug te slaan naar nieuwe kiezersgroepen en contacten te leggen met (nieuwe) maatschappelijke actoren.

In de herfst droeg een meerderheid van de Vertrouwenscommissie M.L.A. van Rij als kandidaat-voorzitter voor. Op 16 november nam het partijbestuur dit advies over. Van Rij was protestant en voorzitter van de CDA-fractie in de gemeenteraad van Wassenaar. In een reactie na zijn voordracht zei Van Rij dat het politieke primaat in het CDA lag bij de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, De Hoop Scheffer.

Enkele dagen later lekte uit dat De Hoop Scheffer eerder op 13 november in een vergadering van het dagelijks bestuur zijn veto had uitgesproken over de kandidatuur van P. van Geel, lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Babant en vice-voorzitter van de commissie die het verkiezingsprogramma had opgesteld. Van Geel was door een minderheid van de Vertrouwenscommissie als kandidaat naar voren geschoven, maar hij wilde de voorzittersfunctie alleen full-time bekleden. Binnen het dagelijks bestuur zou een meerderheid zijn kandidatuur hebben gesteund, maar zijn gezwicht voor het machtswoord van De Hoop Scheffer. Deze zou bang zijn geweest dat Van Geel als full-time voorzitter teveel invloed op de politieke opstelling van het CDA zou kunnen uitoefenen (*NRC-Handelsblad*, 30 november 1998 en *de Volkskrant*, 18 december 1998).

Op de partijraad van 28 november kwam partijvoorzitter Helgers in aanvaring met CDJA-voorzitter T. Vlot. Deze vroeg om opheldering over de gang van zaken, maar Helgers wilde geen mededelingen doen over de vertrouwelijke benoemingsprocedure. Een aantal CDJA-ers verliet daarop demonstratief de bijeenkomst. Ondanks de kritiek op de procedure droeg de partijraad Van Rij

unaniem voor als kandidaat-voorzitter. Formeel kregen de afdelingen tot 1 januari 1999 de gelegenheid tegenkandidaten voor te stellen. Het partijcongres van 27 februari 1999 zou de nieuwe voorzitter kiezen.

Op 21 december gaf Helgers tijdens een zitting van het partijbestuur het CDJA tekst en uitleg over de gang van zaken. Besloten werd na te gaan hoe een meer open procedure voor de kandidaatstelling voor het voorzitterschap kon worden vastgesteld. CDJA-voorzitter Vlot was na afloop tevreden over deze toezegging.

interview Hillen

Eind augustus raakte fractiesecretaris Hillen in opspraak. In een interview in het feministische blad *Opzij* (september 1998) zei hij dat het CDA 'te onzeker' was en 'geen spetterende boodschap' meer had. Verder meende hij dat vrouwelijke politici 'ambitieuzer' en 'humorlozer' waren dan hun mannelijke collega's; 'ze moeten altijd scoren'. Ook ergerde hij zich aan het 'vreemdgaan', dat aan het Binnenhof 'schering en inslag' zou zijn. 'Er zijn veel pitspoezen in Den Haag', aldus Hillen, die meende dat de media hierover vaker zouden moeten berichten. Vrouwelijke Tweede-Kamerleden reageerden verstoord op zijn uitlatingen. Het bestuur van de CDA-fractie riep zijn secretaris op het matje. Hillen zei dat zijn kritiek op de CDA-fractie niet de huidige, maar de vorige betrof. Zijn opmerkingen over vrouwelijke politici hield hij staande. De Hoop Scheffer en Helgers distantieerden zich van deze uitlatingen, maar verbonden er verder geen gevolgen aan voor Hillens positie in de fractie.

terugreden De Milliano

Begin november kwam het Tweede-Kamerlid De Milliano in botsing met zijn fractie. De voormalige directeur van Artsen zonder Grenzen verzette zich tegen de opvatting van de CDA-fractie dat Bosnische vluchtelingen met een A-status moesten worden teruggestuurd. In een scherpe brief aan zijn fractiegenoten gebruikte De Milliano woorden als 'politiek opportunisme'. Voor hem werd hiermee een grens overschreden (*NRC-Handelsblad*, 11 november 1998). De Milliano kreeg de mogelijkheid van het fractiebestuur een minderheidsstandpunt in te nemen, maar op 10 november maakte hij op een persconferentie bekend terug te treden als lid van de Tweede-Kamerfractie van het CDA. Partijvoorzitter Helgers, die zich in 1997 sterk had gemaakt voor de kandidatuur van De Milliano, zei teleurgesteld te zijn over de stap van 'zijn' kandidaat. Een paar dagen later gaf De Milliano ook zijn kamerzetel op. Hij werd voor het CDA opgevolgd door A. Mosterd. Later kritiseerde de partijraad eveneens het terugzenden naar Bosnië van vluchtelingen met een A-status.

Op 10 december verklaarde de aankomende nieuwe voorzitter van het CDA-Limburg, L. Frissen, in het NOS-Journaal dat zijn afdeling een meer zelfstandige positie in het landelijke CDA wilde innemen. De Limburgse invloed was volgens Frissen nu te klein. Hij dacht aan een vaste plaats voor Limburg in het partijbestuur. Ook moest de kandidaatstelling voor de Tweede en Eerste Kamer veranderd worden. Verder vond hij de sfeer in de partij 'te noordelijk' (*Trouw*, 11 december 1998). Frissen kreeg bijval van H. Binderhagel, de voorzitter van het CDA-Brabant. In een reactie zei kandidaat-partijvoorzitter Van Rij er niets op tegen te hebben wanneer binnen het CDA de regionale identiteit werd versterkt. Hij vond echter een aparte christen-democratische partij in het Zuiden, net als de CSU in Beieren, niet gewenst. Op 21 december werd de kwestie in het partijbestuur besproken. Besloten werd dat Van Rij de voorzitters van de provinciale afdelingen zou bezoeken om hun wensen op dit punt te inventariseren.

verwante instellingen en publicaties

Begin 1998 verscheen *De kunst van het leven. Aanzetten tot een vernieuwde cultuurpolitiek*, over de relatie tussen politiek en cultuur in de brede zin des woords. De studie was opgesteld door een werkgroep onder leiding van P.A. van Gennip, die door het partijbestuur was ingesteld.

Op 31 januari organiseerde de Tweede-Kamerfractie en de CDA-delegatie in het Europees Parlement de manifestatie 'Stemmen voor landbouw en platteland'. Op deze bijeenkomst wilde het CDA tonen dat er alternatieven waren voor de door het paarse kabinet voorgestelde herstructurering van de landbouw. In het voorjaar belegden fractie en delegatie nog enkele gezamenlijke bijeenkomsten. In maart verscheen van de hand van oud-premier R.F.M. Lubbers de studie *Geloof in de samenleving. Christen-democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé en Lubbers*. Rode draad in het boek was de politieke emancipatie van de rooms-katholieke bevolkingsgroep.

Op 7 september presenteerde het Wetenschappelijk Instituut het rapport *Respect. Een christen-democratische visie op ouderenbeleid*, dat was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van mevr. M.J.C. van den Muijsenbergh-Geurts. Hierin werd onder meer voorgesteld het budget voor de gezondheidszorg jaarlijks met 2,4% te verhogen en de AOW aan de loonontwikkeling te koppelen. Verder zou euthanasie in het Wetboek van Strafrecht moeten blijven.

Op 2 mei organiseerde het CDJA de jongerenmanifestatie 'Politiek is leuk'. Met een combinatie van amusement en politiek werd getracht scholieren voor het CDA te interesseren. Op 30 mei hield het CDJA zijn algemene ledenvergadering in Utrecht. Voorzitter Vlot werd hier herkozen. Op 12 december werd een bezinningsbijeenkomst belegd over de vraag hoe de christen-democratische beweging er in de volgende eeuw uit zou zien.

Op 6 februari bekrachtigde de partijraad van het CDA de benoeming van mevr. J. Creemers tot voorzitter van het CDAV (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 33). De nieuwe voorzitter hield op 21 maart een rede op de ledendag/landelijke raad van het CDAV. Op deze bijeenkomst werd gesproken over het thema 'geweld in de samenleving'. De ledendag/landelijke raad van 17 oktober was gewijd aan het onderwerp 'Europa..., veel meer dan geld alleen'. Hierbij werkte het CDAV samen met de CDA-delegatie in het Europees Parlement. Op deze bijeenkomst werd een begin gemaakt met de behandeling van het jaarthema van het CDAV: de sociale en culturele aspecten van het toekomstige Europa.

De CDA-Bestuurdersvereniging belegde op 13 februari een symposium over het thema 'School en samenleving'. De ledenraadsvergaderingen hadden plaats op 4 april en 7 november. Op 10 oktober organiseerde de vereniging haar jaarlijkse conferentie, dit keer over het thema 'Interactief bestuur'.

Begin 1998 publiceerde de Eduardo Frei Stichting (EFS), de nevenorganisatie van het CDA die zich bezig houdt met internationale solidariteit, de bundel *Markt, milieu en samenleving*. Hierin was een verslag opgenomen van een conferentie die de EFS samen met het Wetenschappelijk Instituut op 20 september 1997 had gehouden (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 33). De EFS organiseerde op 26 september een conferentie over 'Ontwikkeling en religie in internationaal perspectief'. Een van de sprekers was C.J. Klop, plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Volgens hem was er sprake van een 'paars offensief' tegen organisaties op religieuze basis (*Trouw*, 28 september 1998). De EFS hield op 12 december een bijeenkomst over het thema 'Ontwikkeling, religie, waarheid en verzoening in Zuid-Afrika'. Op 14 november vierde de CDA-basisgroep Sociale Zekerheid haar twaalf-en-een-half-jarig bestaan met een symposium. De titel van de jubileumbijeenkomst was 'Sociale zekerheid. Hoezo een tocht door de woestijn'. Tijdens de bijeenkomst werd de jubileumbundel *Open Forum* gepresenteerd, met bijdragen van onder meer L. Flapper, de oprichter van de basisgroep.

In september publiceerde de CDA-delegatie in het Europees Parlement de bundel *Een boekje open over het Europees Parlement. Negen Europarlementariërs aan het werk*. De delegatieleden hadden twee maanden lang een dagboek bijgehouden, waarin zij hun werkzaamheden beschreven.

personalia

In 1998 overleden vier voormalige leden van de Tweede-Kamerfractie van de ARP: op 5 mei P. Elfferich, lid in de jaren 1963-1966 (van 1959-1963 en 1966-1979 was hij lid van de Eerste-Kamerfractie); op 27 mei mevr. J.C. Rutgers, lid in de jaren 1963-1967; op 27 juni N.G. Geelkerken, lid van 1963 tot 1972; en op 30 augustus overleed G.A. Kieft, lid in de periode 1958-1971.

Op 11 maart overleed P.J. Verdam, in 1966-1967 namens de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Cals en het kabinet-Zijlstra. Hij was van 1967 tot 1970 lid van de Eerste Kamer. In 1970

werd hij tot Commissaris der Koningin in Utrecht benoemd, een functie die hij tot 1980 bekleedde.

Op 20 april overleed P.W. Maris. Van 1986 tot 1991 was hij lid van de Eerste Kamer.

Op 17 oktober overleed W. Paulis. Hij maakte deel uit van de Tweede-Kamerfractie van het CDA van 1980-1981 en 1983-1994.

Democraten 66 (D66)

Voor D66 zal 1998 de geschiedenis ingaan als het jaar van de verkiezingsnederlagen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart verloor de partij honderden van haar raadszetels. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 6 mei ging D66 terug van 24 naar veertien zetels.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen verliepen voor D66 uitermate teleurstellend: ongeveer de helft van haar zetels ging verloren. Tweede-Kamerfractievoorzitter Th. de Graaf meende dat D66 niet voldoende zichtbaar was in het paarse kabinet, terwijl juist zijn partij deze coalitie mogelijk had gemaakt.

Het grote verlies aan raadszetels resulteerde in een teruggang van het aantal wethouders. Toen de collegeonderhandelingen waren afgerond, bleek dat D66 nog maar 41 van haar 132 wethouders over had - een verlies van tweederde. Na de raadsverkiezingen bleek onder de wethouders nogal wat ongenoegen te bestaan over het landelijke optreden van D66. Een aantal meende dat de partij te weinig invloed zou hebben gehad bij de aanwijzing van Borst als lijsttrekker. Daarnaast kon worden vernomen dat de Tweede-Kamerfractie zich te weinig zou hebben geprofileerd (*NRC-Handelsblad*, 4 april 1998).

Op 18 april vond in Utrecht de eerste bijeenkomst plaats van de commissie Loopbaanbegeleiding voor afgetreden wethouders. Deze commissie, die door de Bestuurdersvereniging en het Opleidingscentrum was ingesteld, stelde zich als doel ex-wethouders behulpzaam te zijn bij het vinden van een nieuwe baan.

Als gevolg van het sterk teruggelopen aantal raadsleden en wethouders stelde het bestuur van de Bestuurdersvereniging een ingrijpende aanpassing van haar structuur en werkwijze voor. In overleg met het hoofdbestuur van D66 werd een plan opgesteld waarin de vereniging wel bleef voortbestaan, maar haar bestuur zou gaan functioneren als een hoofdbestuurscommissie van de partij. De algemene ledenvergadering ging dit te ver. Zij gaf er de voorkeur aan dat met het Opleidingscentrum van D66 zou worden overlegd over vergaande samenwerking tussen beide organisaties. Wanneer dit niet haalbaar zou zijn, zou alsnog het bestuursvoorstel worden uitgevoerd. De besturen van de Bestuurdersvereniging en het Opleidingscentrum kwamen eind 1998 tot overeenstemming over de integratie van hun werkzaamheden. In 1999 moest dit zijn beslag krijgen.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op het partijcongres van maart 1997 had H.A.F.M.O. van Mierlo aangekondigd bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 terug te treden als politiek leider van D66. Enkele maanden later schoof de partijtop mevr. E. Borst-Eilers als nieuwe lijsttrekker naar voren. Na haar aanwijzing liet Borst verschillende keren blijken niet zeker te weten of zij Van Mierlo ook als politiek leider zou moeten opvolgen (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 34-36). Ook binnen de partij rezen twijfels over de aanwijzing van Borst: een aantal leden gaf de voorkeur aan fractievoorzitter De Graaf als lijsttrekker, die daarvan echter niet van gediend was. Na overleg met De Graaf gaf Borst begin januari 1998 in een interview te kennen dat zij beschikbaar bleef voor het lijsttrekkerschap. Na lang beraad was Borst tot de overtuiging gekomen dat het voor de partij geen goede zaak zou zijn wanneer zij haar kandidatuur zou intrekken.

Op 24 januari werd de uitslag bekend van de tweede stemmingsronde in de kandidaatstellingsprocedure. Hierin konden de partijleden schriftelijk de lijstvolgorde bepalen van de 66 overgebleven kandidaten uit de eerste ronde en de kandidaten die deel uitmaakten van de Tweede Kamer of van het kabinet (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 39). Als eerste in de stemming eindigde De Graaf, op de voet gevolgd door Borst. De Graaf herhaalde dat hij niet beschikbaar was voor het lijsttrekkerschap. Vervolgens wees het voorjaarscongres op 14 en 15 februari Borst met een overgrote meerderheid definitief tot lijsttrekker aan.

Op de door de leden vastgestelde lijst stonden op de derde en vierde plaats de Tweede-Kamerleden R.H.L.M. van Boxtel en B.O. Dittrich. Als vijfde was Van Mierlo uit de bus gekomen. De uitslag van de stemming verschilde nogal van de aanbevelingen die de stemadviescommissie onder leiding van M. Engwirda aan de leden had gedaan. Staatssecretaris D.J.K. Tommel van VROM trok zich terug, nadat hij door de leden niet hoger dan op de achttiende plaats was gezet.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

In september 1997 was het ontwerpverkiezingsprogramma *Bewogen in beweging* gepresenteerd. Vervolgens konden de partijleden wijzigingsvoorstellen indienen. Uit de binnengekomen reacties bleek dat een deel van de partij de milieuparagraaf wilde aanscherpen. Zo zou de passage waarin D66 zegt te streven naar drie procent economische groei, geschrapt moeten worden. Over dit punt was al in oktober 1997 na de presentatie van het ontwerpprogram in de partij onenigheid ontstaan, toen de voorzitter van de programmacommissie, M. van Hulten, publiekelijk van dit streefpercentage afstand nam (zie het *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 38). Voor dit standpunt bleek in februari 1998 op het congres dat het program definitief moest vaststellen, geen meerderheid: op advies van het partijbestuur bleef de drie procent in het program gehandhaafd. Wel werd hieraan toegevoegd dat de groei binnen de milieunormen moest blijven 'die een duurzame samenleving stelt' (*Trouw*, 5 februari 1998).

verkiezingscampagne

In de Rotterdamse Euromast werd op 25 januari officieel het startsein gegeven voor de campagne voor de gemeenteraads- en de Tweede-Kamerverkiezingen. Deze manifestatie werd opgeluisterd door een Zuid-Amerikaanse 'trommelband' en enkele schaars geklede danseressen. Niet alle D66-ers waren gelukkig met deze presentatie.

De boodschap van de door E. Cassee geleide campagne was dat er zonder D66 geen 'Paars II' zou komen. Op 20 april verklaarde lijsttrekker Borst dat D66 niet aan de formatie van een tweede paarse kabinet zou deelnemen wanneer de partij tien zetels of minder zou halen. 'Er moet voor ons wel iets te regeren zijn' (*NRC-Handelsblad* 21 april 1998). Ook fractievoorzitter De Graaf droeg deze boodschap uit. Hij presenteerde D66 als een 'natuurlijke' regeringspartij. Mocht D66 echter te klein worden, dan was deelname aan de coalitie niet vanzelfsprekend.

D66 ontlooipte in de campagne ook een aantal inhoudelijke initiatieven als uitwerking van onderdelen van haar verkiezingsprogramma. In januari presenteerde de partij haar *Sportplan*, waarin onder meer werd voorgesteld meer geld uit te trekken voor de sport. Een maand later bracht D66 een onderwijsnota uit, *Schoolslag* geheten. Hierin ontvouwde de partij haar visie op het onderwijsbeleid voor de komende tien jaren. Onder andere dienden de hoogste klassen op de basisscholen te worden verkleind. Begin april verscheen het plan *Een fatsoenlijk asielbeleid*. De partij stelde onder meer voor asielzoekers toe te staan bepaald werk te mogen verrichten. Verder moest het asielbeleid worden ondergebracht in een speciale Asielwet.

In de campagne kwam D66 in aanvaring met het CDA. Nadat lijsttrekker Borst eind maart regeringsamenwerking met de christen-democraten had uitgesloten, schreef de plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Bureau voor het CDA, C.J. Klop, dat D66 in haar gehele bestaan niets meer tot stand had gebracht dan 'het recht om een ander te doden (de door gedoogbeleid opgerekte abortuswet 1981), het recht om jezelf te doden (de door gedoogbeleid opgerekte euthanasiewetgeving 1993) en het recht om op zondag boodschappen te doen (winkeltijdenwet 1996)' (*Trouw*, 31 maart 1998). Lijsttrekker Borst reageerde geprikkeld. In een reactie schreef ze de uitlatingen van Klop schandalig te vinden. 'Ik accepteer geen karikaturen van onze opvattingen over leven en dood', aldus Borst, die verder meende dat Klop een 'fatsoensnorm' in de Nederlandse politiek had overschreden (*Trouw*, 1 april 1998).

Tweede-Kamerverkiezingen

Het verlies van tien zetels bij de kamerverkiezingen kwam bij D66 hard aan. Toch was men nog betrekkelijk opgelucht dat de teruggang niet groter was uitgevallen: de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen had het ergste beloofd. Als oorzaak voor de nederlaag voerde lijsttrekker Borst de gebrekkige

herkenbaarheid van D66 aan in de eerste paarse coalitie. Zij wist nog niet of D66 aan de formatie deel moest gaan nemen: 'we moeten even de tijd nemen om hierop te reageren' (*de Volkskrant*, 7 mei 1998).

Tot de Tweede-Kamerleden die niet terugkeerden, behoorde B.R.A. van den Bos. Hij had gepoogd via een 'solo-campagne' genoeg voorkeurstemmen te behalen om van een 24-ste plaats op de kandidatenlijst in de Tweede Kamer te komen. Zijn actie werd gesteund door het comité 'Geef de dieren een stem in de Tweede Kamer'.

De twee verkiezingsnederlagen op rij vormde voor de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) van D66 aanleiding om de partij tegen het licht te houden. De notitie *Investeren in D66. De partij na 6 mei: over inhoud, organisatie en strategie* was geschreven door G. Schouw en Chr. de Vries, respectievelijk voorzitter en directeur van de SWB. Zij meenden dat D66 tijdens de eerste paarse coalitie te passief was geweest en dat haar politieke koers niet voldoende helder was. Ook had de partij te weinig bij haar politiek-inhoudelijke opvattingen stilgestaan. Voorgesteld werd dat de partij meer zou gaan nadenken over kernthema's als rechtsstaat, democratie, vrijheid en duurzaamheid. De partijorganisatie diende erop gericht te zijn van D66 weer een 'inhoudelijke' partij te maken, die een sterke band met de kiezers heeft. De conclusie van beide auteurs luidde: 'de toekomst van Democraten 66 hangt af van de mate waarin zij er in slaagt een politieke denktank te worden'.

In de zomer beraadde het hoofdbestuur zich over de positie van D66 na de twee verkiezingsnederlagen. Het bestuur zei niet al te lang bij de analyse van de uitslagen stil te willen staan, maar plannen voor de toekomst te willen ontwikkelen. In deze 'bestuursvisie' werd een aantal praktische voorstellen gedaan om zowel de organisatorische als de politieke effectiviteit van de partij te vergroten. Deze betroffen onder meer een verbeterde communicatie binnen de partij, verlevendiging van het interne debat en een 'hoofdbestuur-nieuwe-stijl': een kleinere maar meer daadkrachtige partijleiding.

kabinetformatie

Met de uitslag van veertien kamerzetels was D66 beland in de door lijsttrekker Borst gekenschetste 'schemerzone', het gebied tussen twaalf en vijftien zetels waarbij het niet vaststond of haar partij zou kiezen voor regeren of voor de oppositie. D66 koos echter voor deelname aan de formatie en trad later toe tot het tweede kabinet-Kok (zie onder de 'hoofdmomenten' in deze Kroniek; zie verder ook de bijdrage van R. Andeweg in dit Jaarboek).

Bij de vorming van de tweede paarse coalitie kon D66 geen beroep meer doen op één van haar meest populaire bewindslieden, minister G.J. Wijers van Economische Zaken. Al vóór de verkiezingen had deze in een interview laten weten de kans bijzonder klein te achten dat hij terug zou keren in het volgende kabinet (*de Volkskrant*, 22 april 1998). Half juni verklaarde Wijers formeel af te zien van een nieuwe termijn als minister.

Vlak vóór de kamerverkiezingen deed minister W. Sorgdrager van Justitie eveneens mee geen post in het nieuwe kabinet te ambiëren, alhoewel zij eerder van haar belangstelling voor een tweede termijn blijk had gegeven. Sorgdragers positie als minister had in de eerste helft van 1998 behoorlijke schade opgelopen. In januari was zij in aanvaring gekomen met het college van procureurs-generaal, dat werd geleid door haar partijgenoot A.W.H. Docters van Leeuwen. Het conflict eindigde ermee dat Sorgdrager Docters van Leeuwen ontsloeg. In april kwam zij in opspraak toen zij in enkele interviews verklaarde dat enkele van haar ambtenaren haar bewust hadden tegengewerkt. Daarbij zou ook het feit hebben meegespeeld dat zij vrouw was. Niet alleen oppositiepartij CDA, maar ook de coalitiepartijen VVD en PvdA vonden deze uitlatingen te ver gaan. Fractieleader De Graaf zei 'verbaasd' te zijn, en vond Sorgdragers uitspraken 'te generaliserend' (*de Volkskrant*, 30 april 1998). Vervolgens verklaarde Sorgdrager begin mei in een nieuw kabinet niet te zullen terugkeren als minister van Justitie. Zij gaf toe dat haar opmerkingen over de ambtenaren te algemeen waren geweest. In juni meldde Sorgdrager aan het hoofdbestuur van D66 dat zij zich kandidaat wilde stellen voor de Eerste Kamer.

De Graaf politiek leider

Op 1 augustus belegde D66 in Utrecht een informele bijeenkomst om de resultaten van de kabinetsformatie te bespreken. Onder de aanwezigen overheerste tevredenheid met het regeerakkoord en de ministersposten; kritiek werd amper vernomen. Lijsttrekker en informateur Borst verklaarde dat niet zij, maar De Graaf de eerste persoon van de partij was. 'Als er dan een politiek leider moet zijn, dan is dat toch bij voorkeur de leider van de fractie. Thom de Graaf is nu het eerste gezicht van D66' (*Trouw*, 3 augustus 1998).

vertrek Van Mierlo

Op 8 juli kondigde Van Mierlo zijn vertrek uit de politiek aan. Tijdens een persconferentie deed hij mee noch beschikbaar te zijn als minister, noch zitting te nemen in de Tweede Kamer. Bij zijn besluit speelde mee dat bij de vorming van een tweede paarse kabinet het door hem geambieerde ministerschap van Buitenlandse Zaken voor D66 niet weggelegd was. Daarnaast wilde Van Mierlo voorkomen dat hij als kamerlid politiek leider De Graaf in de weg zou lopen. Zoals vermeld stond Van Mierlo bij de kamerverkiezingen op de vijfde plaats van de kandidatenlijst. Uit loyaliteit met lijsttrekker Borst had hij zich opnieuw laten kandideren. Van Mierlo bestreed dat er met zijn terugtreden sprake was van kiezersbedrog.

Van Mierlo had zeer lang het aanzien van D66 bepaald. Hij was één van de belangrijkste oprichters van de partij in 1966. Na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 werd hij fractievoorzitter en daarmee de eerste politieke leider van D66. In 1973 volgde J.C. Terlouw hem in deze functie op. In 1977 verliet Van

Mierlo de Tweede Kamer. In 1981-1982 was hij minister van Defensie in het kortstondige kabinet-Van Agt. In 1983 werd hij Eerste-Kamerlid. In 1986 stapte hij over naar de Tweede Kamer en nam hij de politieke leiding van D66 weer op zich. Acht jaar later werd Van Mierlo minister van Buitenlandse Zaken in de door hem nagestreefde 'paarse coalitie'.

partijdiscussie

Het project 'Voor de verandering', dat in 1997 had geleid tot de publicatie van de bundel *Partij in Beweging* (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 37), werd in 1998 voortgezet. Partijvoorzitter T. Kok kondigde op het voorjaarscongres de actie 'Voor de verandering, The Next Generation' aan. Hierbij riep het hoofdbestuur de leden op om samen met niet-leden 'een discussie te houden over wat u bezig houdt'. De uitkomst moest worden vastgelegd in zogeheten 'manifesten', die vervolgens werden bijeengebracht in het 'Next Generation Dossier van Voor de Verandering' - een dossier waarin 'de koppeling komt te liggen van de tijdsgeest met het gevoel van de D66-er' (*Democraat*, maart 1998, 8). De manifesten moesten voor 1 oktober binnen zijn.

commissie Kiessysteem

In september stelde het hoofdbestuur de commissie 'Kiessysteem en stemadvies' in, die aanbevelingen moest uitbrengen 'over gewenste veranderingen in het interne kiessysteem en in het systeem van stemadvies' (*Democraat*, december 1998). Aanleiding was de onvrede die er in de partij bestond over het functioneren van de kandidaatstellingsprocedures. De commissie, die werd geleid door oud-staatssecretaris Tommel, moest in april 1999 rapport uitbrengen. Het najaarscongres in 1999 diende zich over haar voorstellen uit te spreken.

partijfinanciën

In juni stelde het hoofdbestuur het 'beleidsplan externe financiering' vast. Hierin werden de randvoorwaarden geformuleerd waarbinnen D66 externe financiering accepteerde. Anders dan bij donaties betekende volgens het beleidsplan dat bij externe financiering D66 een tegenprestatie moest leveren. Het nadeel dat dit voor de politieke onafhankelijkheid van de partij opleverde, kon worden weggenomen wanneer de partij deze tegenprestatie onmiddellijk, op een voor iedereen heldere wijze zou geven. Hierbij dacht het hoofdbestuur aan advertenties in het partijblad. Giften aan D66 van bedrijven of instellingen zonder dat een tegenprestatie werd verlangd wilde het hoofdbestuur niet accepteren, omdat de partij in de toekomst dan nooit meer een onafhankelijk standpunt ten aanzien van deze financiers zou kunnen innemen. Voor de aanvaarding van externe financiering diende het hoofdbestuur altijd vooraf goedkeuring te geven.

Mede door de extra uitgaven die tijdens de verkiezingscampagne waren gedaan (er werd 500.000 gulden meer uitgegeven dan het miljoen dat was begroot), zag de partij zich in de herfst genoodzaakt de tering naar de nering te zetten. Besloten werd te snoeien in de uitgaven.

Eerste-Kamerverkiezingen 1999

Het voorjaarscongres in februari stelde een stemadviescommissie in voor de Eerste-Kamerverkiezingen, onder voorzitterschap van oud-partijvoorzitter W. Vrijhoef. De aanwezige leden stelden verder het profiel vast waaraan de D66-senatoren dienden te voldoen. Kandidaten moesten zich vóór 19 augustus aanmelden. Op 12 oktober publiceerde het hoofdbestuur de voorlopige kandidatenlijst. De stemadviescommissie plaatste de oud-bewindslieden J. Kohnstamm en Sorgdrager niet in de eerste, maar in de tweede groep. Ook oud-partijleider Terlouw kreeg in deze categorie een plaats. De leden, die tot 18 december per post hun stem konden uitbrengen, weken nogal van deze voordracht af: zij zetten Terlouw op de eerste positie, gevolgd door Sorgdrager en Kohnstamm. De zittende fractievoorzitter in de senaat E.H. Schuyer kreeg de vierde positie toebedeeld.

Europese verkiezingen 1999

Een vergelijkbare kandidaatstellingsprocedure werd gehanteerd bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. Het voorjaarscongres wees ook hier een stemadviescommissie aan (onder voorzitterschap van B. Staal, Commissaris van de Koningin in Utrecht) en bepaalde het profiel. De kandidaatstelling was eveneens geopend tot 19 augustus. Drie van de vier zittende leden van de delegatie van D66 (delegatieleider J.W. Bertens, L.J. Brinkhorst en D. Eisma) stelden zich niet opnieuw kandidaat. Onder de nieuwe kandidaten was mevr. L. van der Laan, woordvoerder van Europees commissaris H. van den Broek. Nadat de voorlopige kandidatenlijst was opgesteld, kregen de leden de gelegenheid hun oordeel te geven. Zij wezen het voormalige Tweede-Kamerlid Van den Bos als eerste kandidaat aan, gevolgd door de zittende Europarlementariër mevr. J.L.A. Boogerd-Quaak en Van der Laan. Het partijcongres van februari 1999 diende de lijsttrekker aan te wijzen.

In tegenstelling tot de Europese verkiezingen van 1994 had D66 besloten om in 1999 niet met een eigen verkiezingsprogramma uit te komen, maar het programma te aanvaarden dat in het verband van de ELD(R) werd opgesteld. Wel wilde D66 een eigen manifest opstellen waarin de partij accenten zette binnen het ELD(R)-programma. Op 14 november belegde het hoofdbestuur samen met de D66-delegatie in het Europees Parlement een 'mini-conferentie', waarop partijleden zich konden laten informeren over het ELD(R)-programma.

'Opschudding'

Onder de naam 'Opschudding' trad eind oktober een groep jonge partijleden naar buiten, die meende dat D66 zich te weinig ambitieus toonde en die op vernieuwing van de partij aandrong. Onder andere wenste de groep dat D66 zich als 'sociaal-liberaal' zou aanduiden om zo haar herkenbaarheid te vergroten. Daarnaast werden organisatorische veranderingen voorgesteld, zoals de invoering van een full-time betaalde partijvoorzitter die het debat binnen de partij moest bevorderen. 'D66 moet weer in beweging komen, nieuwe ideeën genereren, een nieuwe politieke agenda vaststellen', zo luidde de doelstelling in het gelijknamige publicatie van Opschudding. Van deze groep maakten onder meer kandidaat-Europarlementariër Van der Laan en voormalig voorzitter van de Jonge Democraten D. Hesseling deel uit.

Zowel fractievoorzitter De Graaf als partijvoorzitter Kok verwelkomden het initiatief. Ook op het partijcongres van 21 november konden de meeste voorstellen van Opschudding op steun rekenen. Een meerderheid van de afgevaardigden stemde in met een motie waarin D66 zich sociaal-liberaal noemde. Voor het eerst in haar geschiedenis tooide de partij zich zo met een ideologische aanduiding, maar politiek leider De Graaf zou later verklaren dat dit niets nieuws was. 'Sociaal-liberaal zijn we altijd al geweest. Er is niet veel nieuws onder de zon als het om de inhoud gaat' (*de Volkskrant*, 9 december 1998). Het congres droeg het hoofdbestuur verder op initiatief van Opschudding op een 'basisdocument' op te stellen met 'algemene, tijdloze beginselen van D66' (*NRC-Handelsblad*, 23 november 1998). Ook het plan van Opschudding om de Adviesraad op te heffen, werd overgenomen. Van een betaalde voorzitter wilden de afgevaardigden echter weinig weten. Het voorstel van Opschudding om de partijkleur te veranderen van groen in geel, haalde evenmin een meerderheid.

verwante instellingen en publicaties

In het voorjaar werd de Wetenschappelijke Raad van Advies voor de SWB ingesteld. De leden, meest prominenten uit wetenschappelijke kring, traden op als adviseur van de SWB. Op 31 oktober organiseerde het Wetenschappelijk Bureau een bijeenkomst met als thema 'over de toekomst van de politieke partij, te beginnen met D66'. Sprekers waren onder anderen oud-staatssecretaris W. Dik, oud SWB-voorzitter H. Entzinger en partijvoorzitter Kok. De jaarlijkse wetenschapsconferentie van de SWB vond op 19 december plaats. Thema was 'de kwaliteit van het openbaar bestuur'. In december publiceerde de SWB de notitie *Orderingsprocessen in de economie historisch beschouwd* van de hand van U. Pesch.

Op 3 oktober hield de Bestuurdersvereniging haar Bestuurderscongres. In een aantal 'clusters' werd gesproken over thema's die op lokaal, provinciaal en nationaal niveau van belang waren.

Op 21 februari presenteerden de JD het zogeheten 'ideeënprogramma' met als titel *Om de inhoud*. Naast traditionele standpunten op het terrein van de staatkundige vernieuwing werden hierin ook 'nieuwe' ideeën aangeboden, zoals

de afschaffing van de dienst Kijk- en Luistergeld. Op 4 april belegden de JD, de JOVD en de Jonge Socialisten de 'Paarse Jongeren Conferentie' in Utrecht. Hier werd teruggeblikt op vier jaar paars bewind. Gedrieën publiceerden zij de brochure *Paars II, ja of nee? Een evaluatie van vier jaar Paars*. Echt tevreden waren de jongerenorganisaties niet: 'de JD, JOVD en JS verwijten Paars-I onvoldoende gebruik te hebben gemaakt van de afwezigheid van het CDA in de regering'. Voor een tweede paarse coalitie gaven de drie jongerenorganisaties een programmatische 'voorzet': zo pleitten zij voor legalisering van softdrugs en voor meer democratie in het onderwijs. De JD congresseerden op 25 en 26 april en op 28 november. Tijdens deze laatste bijeenkomst maakte voorzitter J. Boermans plaats voor B. van der Ham.

In oktober 1997 was de stichting Instituut voor Vorming en Scholing Oost- en Midden-Europa (IVSOM) omgedoopt tot de stichting Internationaal Democratisch Initiatief (IDI). Het IVSOM was in 1990 opgezet om een bijdrage te leveren aan het democratiseringsproces in Midden- en Oost-Europa. Het IDI vervuilde deze geografische taakstelling voor de bredere oriëntatie van internationale samenwerking. In september bezocht een delegatie van het IDI de Liberale Democratische Partij van Macedonië.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het GPV vierde in 1998 uitgebreid zijn vijftigjarig bestaan. Tegelijk besteedde het Verbond veel tijd aan het vormgeven van de samenwerking met de RPF, waarbij ook het zelfstandig voortbestaan van de partij in het geding kwam. Tot een besluit tot fusie tussen GPV en RPF kwam het echter niet, maar wel stelden beide partijbesturen voor bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 met één lijst en één programma uit te komen. GPV-leider G.J. Schutte zou in ieder geval deze gemeenschappelijke lijst niet aanvoeren: in maart maakte hij bekend dat hij in 2002 uit het parlement zou stappen.

samenwerking GPV en RPF

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 trokken GPV en RPF gescheiden op (wel hadden beide partijen hun lijsten samen met die van de SGP verbonden). In 1996 had de Generale Verbondsraad (GVR) een lijstineenschuiving afgewezen. De discussie over nauwere samenwerking ging niettemin verder. In november 1997 besloten Schutte en L.C. van Dijke, respectievelijk de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het GPV en van de RPF, samen een document op te stellen waarin de gemeenschappelijke politieke uitgangspunten zouden worden geformuleerd. Ook wilden zij aangeven hoe de beide kamerfracties na de verkiezingen in mei 1998 meer gezamenlijk konden optreden (zie ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 44-45). Op 7 februari 1998 werd dit manifest *Ver-nieuwing in de christelijke politiek* gepresenteerd. Schutte en Van Dijke meenden dat er binnen twee jaar een beslissing moest worden genomen over

een mogelijke samensmelting van beide fracties. Wel kon meteen worden begonnen met het houden van gecombineerde fractievergaderingen (in maart werd hiermee gestart). Ook zou er bij onderwerpen waarover men het eens was, voortaan één woordvoerder namens beide fracties kunnen optreden.

In mei verscheen het *Rapport politieke samenwerking GPV en RPF* van de commissie Samenspreking. Deze commissie was in 1996 door de GVR van het GPV en het Federatiebestuur van de RPF ingesteld en bestond uit acht prominente leden van beide partijen. Zij diende de overeenkomsten en verschillen in de grondslagartikelen van GPV en RPF te inventariseren. Nadat de commissie in november 1997 tussentijds verslag had uitgebracht, kreeg zij opdracht na te gaan of het formuleren van een gezamenlijke grondslag mogelijk was (zie ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 43-44). Deze vraag werd in het rapport bevestigend beantwoord. De commissie zag geen programmatische belemmeringen voor de door haar aanbevolen politieke en organisatorische integratie van beide partijen. Het rapport bevatte ook een 'proeve van een grondslag', waarin de politieke overtuiging van zo'n nieuwe partijformatie werd gefundeerd 'op de Bijbel..., die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken'.

In een voorlopige reactie op het rapport meende de GVR dat de commissie voldoende had aangetoond dat GPV en RPF in het parlement en in de lagere vertegenwoordigende organen als eenheid zouden kunnen en moeten optreden. Het GPV-bestuur wilde dan ook een lijstineenschuiving bij de volgende kamerverkiezingen aan de leden voorstellen. Over een eventuele fusie wilde de GVR zich echter nog niet uitspreken. Ook op het gebied van het door de commissie voorgestelde ruime – op RPF-leest geschoeide – toelatingsbeleid voor leden maakte de GVR een voorbehoud.

Partijleider Schutte kantte zich tijdens de presentatie van het rapport tegen een fusie met de RPF. Hij was voorstander van samenwerking 'zonder vrijblijvendheid, maar wel in zelfstandigheid' (*Nederlands Dagblad*, 19 juni 1998). Schutte vreesde dat een volledig samengaan van de partijen ertoe zou leiden dat het confessioneel-gereformeerde karakter van het GPV verloren zou gaan. Van RPF-zijde werd tevreden gereageerd op het rapport. Partijvoorzitter A. van den Berg toonde zich echter teleurgesteld over het voorbehoud van de GVR en over Schutte's afwijzing van een fusie. Wat het Federatiebestuur van de RPF betreft, kon er onmiddellijk tot een nieuwe formatie overgegaan worden. Een grote meerderheid van het electoraat van GPV en RPF dacht er ook zo over: uit een in februari in opdracht van de EO uitgevoerd NIPO-onderzoek bleek maar liefst 82% van de GPV-kiezers en 92% van de RPF-kiezers voorstander van een fusie.

De commissie Samenspreking had de beide partijbesturen geadviseerd een 'visie-document' te laten opstellen, waarin een gezamenlijke politieke visie van GPV en RPF zou worden verwoord. De besturen verzochten vervolgens de directeurs van de wetenschappelijke bureaus R. Janssens (GPV) en R. Kuiper (RPF) een dergelijke notitie op te stellen. Dit tweetal werd bijgestaan door de Tweede-Kamerleden E. van Middelkoop (GPV) en A. Rouvoet (RPF). Eind oktober

verscheen *Met het oog op de toekomst: discussienota over een gezamenlijke politieke visie van GPV en RPF*. De conclusie ervan was dat grondslag en politieke overtuiging van beide partijen zo met elkaar overeenstemden, dat gescheiden optrekken niet langer legitiem was: integratie van GPV en RPF moest het einddoel zijn. Tegen de achtergrond van een geseculariseerde cultuur kon een gezamenlijk opereren een 'nieuw christelijk elan aanwakkeren'. De GVR en het Federatiebestuur van de RPF achtten de nota een goede basis voor verdere samenwerking. Samen met het rapport van de commissie Samenpreking diende deze als basis voor de discussie in de achterban van beide partijen. Deze zou vóór 1 april 1999 moeten zijn afgerond. Daarna zouden de partijbesturen een definitief voorstel over politieke samenwerking aan de landelijke partijvergaderingen voorleggen.

samenwerking GPV, RPF, SGP en CDA

In 1998 kwam verschillende malen de samenwerking van GPV, RPF en SGP met het CDA ter sprake. Tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen deed CDA-lijsttrekker De Hoop Scheffer het voorstel aan deze drie partijen om een 'pact tegen paars' te sluiten. GPV, RPF en SGP hielden echter de boot af, omdat het CDA niet bereid bleek mee te werken aan het terugdraaien van de wettelijke regelingen ten aanzien van abortus en euthanasie, waaraan de christen-democraten als regeringspartij destijds zelf hadden meegewerkt.

Na de kamerverkiezingen kwam er wel een lichte vorm van samenwerking tot stand. Op initiatief van SGP-fractie leider B.J. van der Vlies spraken de voorzitters van de kamerfracties af vooral op het terrein van onderwijs en andere 'identiteitsgebonden' onderwerpen zoveel mogelijk gezamenlijk op te treden tegen het tweede paarse kabinet. Binnen het CDA was niet iedereen hier blij mee. Zo sprak oud-vice-voorzitter van het CDA R.H. van Beeten zich tegen dit voornemen uit (*Trouw*, 8 juli 1998).

In juni voerden de jongerenorganisaties van CDA, GPV, RPF en SGP actie tegen het tweede paarse kabinet onder het motto 'Geef paars meer kleur, teken voor beter'. Het viertal stuurde een brief met vijf actiepunten naar de formateurs van het nieuwe kabinet. De brief ging vergezeld van bijna 5.500 handtekeningen.

Het oud-Tweede-Kamerlid van het GPV A.J. Verbrugh deed in het najaar een voorstel voor de vorming van een 'assemblee van de christelijke politiek' (*Nederlands Dagblad*, 3 oktober 1998). In het parlement zouden GPV, RPF en SGP als één fractie moeten optreden op basis van een '80%-programma'. Voor het resterende deel zou een eigen inbreng van de afzonderlijke partijen mogelijk moeten blijven. In een later stadium zou ook het CDA in deze assemblee betrokken moeten worden. De reacties van de drie betrokken partijen waren voorzichtig positief, alhoewel zeker voor de SGP het vormen van één fractie te ver ging. Ook werd betwijfeld of het CDA aan een dergelijke constructie zou kun-

nen deelnemen.

De samenwerking van GPV, RPF en SGP in 1998 betrof voornamelijk de voorbereiding van de Europese verkiezingen. Deze komt hieronder ter sprake (zie 'Europese verkiezingen').

gemeenteraadsverkiezingen

Het GPV nam in veel plaatsen met gecombineerde kandidatenlijsten deel aan de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart. De samenwerkingspartner van het Verbond was in de meeste gevallen de RPF. In een aantal plaatsen, zoals in Bunschoten/Spakenburg, Harderwijk en Wageningen, was een gemeenschappelijke lijst met de SGP niet mogelijk vanwege het vrouwenstandpunt van die partij. Dit behelsde dat er alleen samengewerkt mocht worden met partijen die vrouwen op hun lijst plaatsten als deze een onverkiesbare plaats innamen en de samenwerking beslist noodzakelijk werd geacht (zie hiervoor ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 45-46).

Het GPV behaalde 162 raadszetels, tegenover 150 in 1994. Van de twaalf zetels winst kwamen er drie voor rekening van zelfstandige lijsten van de partij. Het zogenaamde 'witte-vlekkenbeleid' van GPV en RPF, waarbij in een aantal gemeenten met veel potentiële kiezers ook kiesverenigingen werden opgericht, leverde het GPV vijf en de RPF vier nieuwe zetels op. De winst die de kleine christelijke partijen boekten, kwam overigens volgens het Bureau Inter/View nagenoeg geheel van het CDA. Het aantal GPV-wethouders steeg met één naar dertien.

vijftigjarig jubileum

Het GPV vierde zijn vijftigste verjaardag op grootse wijze in Apeldoorn. De festiviteiten begonnen op 3 april met een 'megafestijn' voor jongeren. Een dag later vierde de hele partij feest. Partijvoorzitter S.J.C. Cnossen hield een jubileumrede. Er werden twee publicaties gepresenteerd. De *Werkmap GPV-interactief*, waarin vier politieke thema's waren beschreven (armoede, criminaliteit en veiligheid, vluchtelingen en asielzoekers en milieu) was een geschenk van de partij aan de verenigingen. De herdenkingsbundel *Het Amersfoorts congres van 1948* handelde over de ontstaansgeschiedenis van het GPV. De studie was geredigeerd door G. Harinck en R. Janssens en verscheen onder auspiciën van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV, en het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Naar aanleiding van de bijdrage van medehoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad* J.P. de Vries ontstond enige discussie, omdat hij op grond van historisch onderzoek tot de slotsom gekomen was dat de oprichting van het GPV prematuur was geweest.

Tweede-Kamerverkiezingen

Al in 1997 had het GPV zijn kandidatenlijst en verkiezingsprogramma vastgesteld (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 46-47). De verkiezingscampagne, die het Verbond samen met de RPF voerde, werd op de jubileumbijeenkomst op 4 april in Apeldoorn ingeluid. Lijsttrekker Schutte verweet in zijn toespraak het paarse kabinet dat het een a-christelijk beleid voerde, zonder mededogen voor wat zwak en weerloos was. De nadruk lag in de campagne op het sociaal beleid en op armoedebestrijding. Andere speerpunten waren de versterking van normen en waarden op basis van de Tien Geboden, en de gezinspolitiek. De verkiezingen verliepen voor het GPV wat teleurstellend. Men had gehoopt op een derde zetel, maar met ruim 10.000 stemmen verlies wist het Verbond uiteindelijk met moeite zijn tweede zetel te behouden. Opvallend was dat de partij niet profiteerde van het verlies van het CDA. Ook van de samenwerking met de RPF ging blijkbaar geen wervende werking uit. Het blad *Reformanda*, spreekbuis van verontruste vrijgemaakt-gereformeerden, noemde dit nauwere contact met de Federatie zelfs als oorzaak van het stemmenverlies.

Provinciale Statenverkiezingen 1999

De voorbereidingen van het GPV op de verkiezingen voor de Provinciale Staten hadden in belangrijke mate betrekking op de samenwerking met RPF en SGP. In september traden twee bestuursleden van de Provinciale Contactraad (PCR) in Groningen af uit teleurstelling over het feit dat een meerderheid van de afgevaardigden van de kiesverenigingen in de provincie het bestuursvoorstel had verworpen om een lijstineenschuiving met de RPF aan te gaan. In Noord-Holland kwam er nu wel een gezamenlijke lijst tot stand: GPV, RPF en SGP besloten daar samen de verkiezingen in te gaan. Vier jaar geleden was dat niet gelukt, omdat de SGP geen vrouw op de lijst accepteerde.

Europese verkiezingen 1999

In het najaar bogen de verenigingen (de afdelingen van het GPV) zich over de door de GVR opgestelde advieskandidatenlijst voor de Europese verkiezingen. De zittende Europarlementariër J. Blokland stond op de eerste plaats. Uiterlijk 1 januari 1999 moesten de stemmingen hebben plaatsgevonden, waarna de GVR de kandidatenlijst zou vaststellen.

In dezelfde periode vonden ook gesprekken plaats tussen GPV, RPF en SGP over een gemeenschappelijke kandidatenlijst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. Al sinds 1984 werkten de drie partijen bij deze verkiezingen samen. In 1998 bemoeilijkten enkele factoren voortzetting van de gezamenlijke lijst. Zo hadden zowel het GPV als de RPF een vrouw op hun advieskandidatenlijst staan. Met 'pijn en moeite' legde de SGP zich hierbij neer, aldus partijsecretaris D. Nieuwenhuis (*Reformatorisch Dagblad*, 29 december 1998). Mocht de situatie zich voordoen dat een vrouwelijke kandidaat werd verkozen, dan zou de SGP zich terugtrekken. Daarnaast leefde bij de RPF de

wens om als grootste partij de lijsttrekker te leveren. Op 28 december kwamen de drie partijen tot overeenstemming. Besloten werd dat het GPV de kandidaat voor de eerste positie mocht aanwijzen (Blokland), de RPF nummer twee (de zittende Europarlementariër R. van Dam) en de SGP nummer drie (B. Belder). De vierde positie viel aan de RPF toe. De volgorde van de partijnamen werd gewijzigd: in plaats van 'SGP/GPV/RPF' werd deze nu - op basis van het stemmental bij de Tweede-Kamerverkiezingen - 'RPF/SGP/GPV'.

verwante instellingen en publicaties

Eind 1997 publiceerde de Groen van Prinsterer Stichting samen met de wetenschappelijke bureaus van RPF en SGP de bundel *Pionier of pelgrim? De ontwikkelingstaak van de overheid in de visie van GPV, RPF en SGP*, onder redactie van R. Janssens, R. Kuiper en J. Mulder. Op 17 oktober 1998 organiseerde de commissie Informatie- en Communicatietechnologie van de Stichting een conferentie over 'Politiek en Nieuwe Media'. De bijdragen van P. Karssenberg, D. Noort en M. de Vries op de bijeenkomst verschenen later in een gelijknamige bundel. In het najaar verscheen *Kiezen voor de benoemde burgemeester*, geschreven door Th. Haasdijk; en *De toekomst van christelijke politieke samenwerking*, met als auteurs K. Veling en L. Bezemer. In de laatstgenoemde uitgave kwam de kwestie van samenwerking dan wel fusie tussen GPV en RPF aan de orde. In december gaf de Stichting het eerste nummer van haar *Nieuwsbrief* uit.

In februari hield de Vereniging van GPV-bestuurders haar voorjaarsvergadering over '5 maart – de dag na de verkiezingen'. Collegevorming en het inrichten van het fractiewerk in de gemeenteraden stonden er centraal. In het najaar begon de Vereniging met het uitgeven van een driemaandelijks *Nieuwsbrief* voor raads- en statenleden. Op 7 november organiseerde de Vereniging samen met de Vereniging van RPF-bestuurders voor het eerst een gezamenlijke bijeenkomst, over het thema 'veiligheid, welzijn en christelijke politiek'.

In maart hield het scholings- en vormingsinstituut Mandaat voor de tweede keer in samenwerking met de Stichting Kader en Vorming van de RPF een kadercursus voor raads- en statenleden.

In februari trad onenigheid aan het licht binnen de gelederen van de Gereformeerde Politieke Jongeren Club (GPJC; de jongerenorganisatie van het GPV). In december 1997 was – op de hoofdredacteur na - de redactie van het jongerenblad *Jeugd en Politiek* opgestapt, ten gevolge van een formeel conflict met het GPJC-bestuur. Aanleiding was een niet-geplaatste brief van twee redactieleden, waarin ze het bestuur ter verantwoording riepen over het feit dat het een standpunt had ingenomen en naar buiten gebracht over de samenwerking tussen GPV en RPF. Eerder had het bestuur dit namelijk om verschillende redenen niet willen doen.

personalia

Op 4 april nam L. Hordijk tijdens het jubileumfeest afscheid als tweede voorzitter van het GPV. Hij was van 1977 tot 1983 en van 1988 tot 1998 lid van de Centrale Verbondsraad.

In september werd M. van der Zee de nieuwe hoofdredacteur van *Ons Burger-schap*. Hij volgde Cnossen op, die de functie vanaf 1994 bekleed had.

De Groenen

Voor De Groenen bracht 1998 eerst hoop en vervolgens teleurstelling: na voorspoedige gemeenteraadsverkiezingen werd bij de Tweede-Kamerverkiezingen wederom de gehoopte zetel niet gehaald.

congres

De Groenen bestonden in 1998 vijftien jaar en vierden dat met een feestelijk congres op 14 maart in Nijmegen. Het congres werd toegesproken door de Duitse Europarlementariër mevr. E. Müller (lid van *Die Grünen*), de priester en voormalig Europarlementariër H. Verbeek, de schrijver K. Eykman en de politicoloog M. Wissenburg.

interview Bierman

In april kwam senator M. Bierman onder vuur te liggen toen hij in een interview had voorgesteld om vluchtelingen voortaan naar Jutland of andere dunbevolkte gebieden in Europa te sturen, omdat Nederland te vergelijken viel met een 'sloep zo vol dat hij dreigt om te slaan' (*De Groene Amsterdammer*, 1 april 1998). Zowel leden van regionale partijen (die samen met De Groenen Bierman in de Eerste Kamer hadden gekozen) als van De Groenen distantieerden zich van zijn 'eco-fascistische opvattingen' (*De Groene Amsterdammer*, 13 mei 1998).

gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen verliepen zoals vermeld voorspoedig voor De Groenen. Zij behielden hun zetels in Zwolle en Leiden (samen met de groepering Leiden Weer Gezellig), wonnen er in Nijmegen een zetel bij en haalden in Amsterdam in combinatie met Amsterdam Anders drie zetels, twee meer dan De Groenen alleen in 1994 hadden gewonnen.

Deze resultaten stemden de partij hoopvol voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De voorbereidingen hiervoor waren reeds in 1997 gestart (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 50-51; zie verder ook het artikel van A.P.M. Lucardie in dit Jaarboek). Op 2 mei werd de verkiezingscampagne feestelijk afgesloten met een optreden van 'Henk Westbroek en consorten' in Utrecht. Westbroek, oprichter van de lokale partij Leefbaar Utrecht, was tevens lijstduwer van De Groenen. De partij had nog meer bekende Nederlanders bereid gevonden op een onverkiesbare plaats van de lijst te gaan staan, zoals tv-presentator J. Brink en cabaretier/schrijver H. Dorrestijn. Het mocht niet baten: hoewel peilingen aanvankelijk wel op een zetel duiden, bleven De Groenen op 0,2% van de stemmen steken. De teleurstelling over de uitslag was dan ook groot.

toekomstdiscussie

Als gevolg van de verkiezingsuitslag ontspon zich evenals in 1994 een discussie binnen De Groenen over het voortbestaan van de partij. Hierin waren drie standpunten te onderscheiden:

- (1) zelfstandig blijven, maar de partij vooral van onderop opbouwen en inhoudelijk verbreden door een beginselverklaring vast te stellen en mogelijk de naam te wijzigen;
- (2) het 'platform-model': wel aan lokale verkiezingen zelfstandig deelnemen maar landelijk opgaan in een (federatief) samenwerkingsverband met regionale partijen, dat 'Nederland Anders' zou kunnen gaan heten (naar analogie met Amsterdam Anders);
- (3) aansluiting bij GroenLinks.

Aanvankelijk was de eerste optie minder duidelijk geformuleerd. Op een symposium op 3 oktober in Utrecht werden de drie opties in deze vorm toegelicht en besproken. Het partijbestuur bleek een voorkeur voor de eerste variant te hebben.

Een matig bezocht partijcongres koos op 12 december in Utrecht eveneens voor de eerste optie, met twintig stemmen tegen vijf. De tweede optie kreeg - ondanks de steun van senator M. Bierman - slechts vier stemmen, de derde variant kende maar twee voorstanders. Het partijbestuur besloot vervolgens een beginselverklaring te laten opstellen, die in 1999 aan het congres voorgelegd zou worden. Men zou bovendien trachten de partij te professionaliseren door een betaalde medewerker in dienst te nemen en het secretariaat op een vaste locatie (in plaats van bij de secretaris thuis) te vestigen.

In drie provincies slaagden De Groenen er in het najaar in, een lijst in te dienen in samenwerking met een aantal lokale partijen: Noord-Holland Anders/De Groenen, Leefbaar Gelderland/De Groenen en Leefbaar Overijssel/De Groenen. In Groningen lukte het niet om samen met De Groningers een lijst te vormen. In Zeeland verbrak Delta Anders de samenwerking en sloot zich aan bij GroenLinks. In Zuid-Holland was het GroenLinks dat de samenwerking met De Groenen verbrak, maar hier leek het ook mogelijk met lokale partijen samen de lijst Onafhankelijken Zuid-Holland te vormen.

Voor de Europese verkiezingen wilden De Groenen samen met GroenLinks meedoen, maar toen die partij daar weinig voor bleek te voelen, zag men van deelname helemaal af.

GroenLinks

Het jaar 1998 bracht GroenLinks de doorbraak, waarvan de oprichters sinds 1989 gedroomd hadden. Na een opvallende winst bij de gemeenteraadsverkiezingen wist de partij onder leiding van P. Rosenmöller haar fractie in de Tweede Kamer royaal te verdubbelen. Ook het aantal leden nam licht toe, waarschijnlijk mede door invoering van een kennismakingslidmaatschap, dat een half jaar duurde en slechts een tientje kostte.

gemeenteraadsverkiezingen

Over het algemeen verliepen de raadsverkiezingen zeer succesvol voor GroenLinks. In ruim zeventig gemeenten behaalde de partij in 1998 meer raadszetels dan vier jaar daarvoor, en in een vijftigtal gemeenten won zij niet meer zetels maar wel meer stemmen. In Oostzaan bleef GroenLinks de grootste partij met vijf van de dertien zetels (38% van de stemmen). In Nijmegen werd ze met acht zetels even groot als de PvdA. Slechts in veertien gemeenten gingen zetels verloren, vaak aan de SP maar soms ook aan lokale partijen. Zes van die gemeenten lagen in de provincie Groningen – mogelijk had daar een aantal oud-communisten de partij in de steek gelaten en SP gestemd of helemaal niet gestemd. Het aantal wethouders van GroenLinks nam na de verkiezingen toe van dertig naar 45 (exclusief zeventien bestuurders van deelgemeenten in Amsterdam en Rotterdam).

crisis in Nijmegen

Ook in Nijmegen trad GroenLinks met twee wethouders tot het college van B en W toe, waaraan verder CDA en PvdA deelnamen. Op 27 november legde GroenLinks-wethouder T. Lucassen echter zijn functie neer, uit onvrede over het beleid en 'de sfeer van wantrouwen' in het college (*Trouw*, 2 december

1998). Directe aanleiding vormde het collegebesluit om in afwijking van het collegeakkoord meer parkeerplaatsen en minder fietsklemmen aan te leggen. Daarnaast had GroenLinks ook moeite met bezuinigingen op sociaal beleid. Het CDA verweet GroenLinks dogmatisme en weigerde de coalitie voort te zetten. Na een mislukte lijmpoging van PvdA-zijde werd in december een nieuwe coalitie gesloten tussen CDA, PvdA en VVD.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

In augustus 1997 had GroenLinks zijn ontwerpverkiezingsprogramma gepresenteerd (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 53-54). Het stuk moest worden vastgesteld op het partijcongres van 9 en 10 januari 1998 in Zwolle. Op deze bijeenkomst leverden veel congresgangers kritiek op het ontwerp. Het Eerste-Kamerlid T. Pitstra herkende in het program, en in het bijzonder in het eerste hoofdstuk, een 'liberale staatsvisie' (*de Volkskrant*, 10 januari 1998). Hij stelde voor het eerste hoofdstuk volgens door het congres te bepalen richtlijnen te laten herschrijven. Partijvoorzitter A. Harrewijn kwam de kritici een eind tegemoet. Hij zei toe dat het eerste hoofdstuk herzien zou worden, maar weigerde daarvoor specifieke instructies in ontvangst te nemen. Nadat ook partijleider Rosenmöller zich tegen Pitstra's wensen had uitgesproken, trok de senator zijn voorstel in.

Het congres scherpte het program op onderdelen aan. De koopkracht van uitkeringsgerechtigden zou met 10% moeten stijgen, waarvoor fors bezuinigd zou moeten worden op defensie en op de aanleg van wegen. Het staatshoofd zou voortaan door de Staten-Generaal gekozen moeten worden en de kiesgerechtigde leeftijd verlaagd van 18 naar 16 jaar. Rosenmöller, beoogd lijsttrekker van de partij, relativeerde in zijn slotrede de praktische betekenis van deze aanscherpingen. De meeste voorstellen in het program achtte hij wel haalbaar, al gaf hij toe dat de verschillen met de grote partijen aanzienlijk waren. 'Als we ons met dit programma ver van de politieke hoofdstroom bewegen en onherroepelijk opnieuw op de oppositie afstevenen, het zij zo', concludeerde hij met enige berusting (*Trouw*, 10 januari 1998). GroenLinks nam niettemin ook afstand van zijn voorgangers de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), met name door een meer genuanceerde visie over de rol van de staat te verkondigen. Rosenmöller noemde GroenLinks nu dan ook een 'bestuurlijke partij' (*de Volkskrant*, 12 januari 1998).

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op 7 februari kwam het congres van GroenLinks bijeen in Amersfoort om de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast te stellen. Anders dan in het verleden stemde het congres geheel in met de door een commissie onder voorzitterschap van oud-fractievoorzitter mevr. M.B.C. Beckers ontworpen lijst (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 54). Pogingen om kandidaten als het zittende

kamerlid mevr. T. Oedayraj Singh Varma en senator Pitstra hoger op de lijst te plaatsen, kregen onvoldoende steun. Sommige congresgangers uitten wel kritiek op de lijst, met name op de afwezigheid van een (pacifistische) deskundige op buitenlands beleid en defensie. Dat betekende overigens niet dat de 'bloedgroep' van oud-leden van de PSP ondervetegenwoordigd was op de lijst: van de eerste tien kandidaten kwamen er drie uit de PSP en twee uit de CPN. De overige vijf hadden geen banden met één der 'moederpartijen'.

Tot deze laatste groep behoorden ook twee kandidaten die pas kort lid van GroenLinks waren: de arts mevr. C. Hermann en mevr. F. Halsema, een voormalige medewerkster van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Halsema kwam op de derde plaats, direct na lijsttrekker Rosenmöller en zittend kamerlid mevr. M.B. Vos; Hermann op plaats acht. De hoge plaats van de twee 'nieuwelingen' gaf aanleiding tot kritische opmerkingen over de invloed die Rosenmöller zou hebben uitgeoefend op de kandidatencommissie. De lijsttrekker relativeerde zijn invloed; hij zou alleen van zijn 'netwerk' gebruik hebben gemaakt om politiek talent buiten de partij te werven.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 4 april startte GroenLinks zijn verkiezingscampagne in Utrecht, waar lijsttrekker Rosenmöller op het station aan NS-directeur R. den Besten een plan overhandigde voor beter openbaar vervoer, met als titel *We zijn er nog lang niet: voorrang voor het openbaar vervoer*. In de campagne, die als motto meekreeg 'Voor de verandering', stond Rosenmöller centraal. Hij was volgens opiniepeilingen één van de meest populaire politici in Nederland. De campagne was vooral gericht op kiezers die teleurgesteld waren door D66 en PvdA. Concurrentie met de SP werd zoveel mogelijk vermeden.

Evenals in 1989 en 1994 kreeg GroenLinks steun van de milieubeweging. Bij hun beoordeling van verkiezingsbeloften en stemgedrag van verschillende partijen kenden de Vereniging Milieudefensie en de Stichting Natuur en Milieu GroenLinks het hoogste cijfer toe (een acht), terwijl D66 en PvdA maar net een voldoende kregen (een zes), het CDA een onvoldoende (een vijf), en de VVD een dikke onvoldoende (een vier).

Opiniepeilingen gaven een gestage groei van GroenLinks te zien, van zeven à negen zetels in januari (NIPO respectievelijk Inter/View) naar tien à dertien begin mei. Daarbij aarzelden echter veel kiezers nog tussen PvdA en GroenLinks. Anders dan in 1994 wist GroenLinks veel van deze kiezers nu vast te houden, ondanks een volgens sommigen minder geslaagd optreden van Rosenmöller in het lijsttrekkersdebat op 5 mei. Enkele partijgenoten van de eerste man van GroenLinks zeiden later dat deze een 'opgefokte' en 'bitse' indruk had gemaakt (*GroenLinks Magazine*, juni 1998).

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer boekte GroenLinks een winst van zes zetels en kwam uit op elf. Volgens onderzoek bij stembureaus bestond het

electoraat van GroenLinks op 6 mei voor slechts 27% uit trouwe kiezers die in 1994 ook op die partij hadden gestemd, terwijl 20% toen D66 en 19% PvdA hadden verkozen. Evenals in het verleden trok GroenLinks vooral jongere, vrouwelijke en hoog opgeleide kiezers uit zowel hogere als lagere inkomensgroepen (minder uit de middengroepen) in de steden, maar meer dan ooit wist de partij nu ook kiezers te vinden onder de ouderen en op het platteland.

Europese verkiezingen 1999

Op 15 juli nam mevr. P.B.M. van Dijk afscheid van het Europees Parlement (en werd benoemd tot directeur van het Landelijk Bureau Leeftijdsdiscriminatie). Ze werd opgevolgd door J. Lagendijk, campagneleider bij de Tweede-Kamerverkiezingen en voormalig vice-voorzitter van GroenLinks. Lagendijk werd in december ook voorgedragen als lijsttrekker bij de in 1999 te houden Europese verkiezingen door een kandidatencommissie onder voorzitterschap van mevr. T. van Leeuwen. De tweede plaats op de lijst zou mevr. K. Buitenweg in moeten nemen, die medewerkster van de Europese fractie geweest was en op dat moment voor de Tweede-Kamerfractie van GroenLinks werkte.

Het ontwerpprogram voor de Europese verkiezingen verscheen in oktober en zou, evenals de kandidatenlijst, door het congres in februari 1999 vastgesteld worden. In het concept koos GroenLinks duidelijk voor een verdergaande integratie in de Unie, waarbij vooral het Europees Parlement en het Europese Hof van Justitie meer bevoegdheden zouden moeten krijgen.

Eerste-Kamerverkiezingen 1999

De kandidatencommissie-Van Leeuwen maakte in december ook een voordracht voor de eveneens in 1999 te houden Eerste-Kamerverkiezingen op. W.Th. de Boer zou voorzitter van de fractie moeten blijven, maar van de overige drie zittende leden wenste de commissie alleen mevr. J.H. Zwerver te handhaven. In de plaats van Pitstra en mevr. J.A. Schoondergang zouden nieuwe kandidaten moeten komen, en wel de advocate D. de Wolff en het Amsterdamse raadslid B. van Schijndel. Het congres zou hierover in februari 1999 een beslissing nemen.

partijraden en overige partijbijeenkomsten

De partijraad van GroenLinks kwam vijf keer bijeen in Utrecht: op 7 maart, 9 mei, 20 juni, 19 september en 21 november.

Op 17 oktober vond in Utrecht een debat plaats over de crisis in Kosovo. Aanleiding vormde de instemming van de meerderheid van de Tweede-Kamerfractie met het besluit, de NAVO toestemming te geven tot bombardementen op Servië indien dat land zijn militaire acties in de provincie Kosovo niet zou staken. Pacifisten in de partij toonden zich over deze instemming zeer ontzet.

Zo verklaarde het partijbestuurslid K. Kalkman: 'GroenLinks heeft zich medeplichtig gemaakt aan het voorbereiden van oorlog. Dit is gewoon een misdrijf tegen de vrede' (*de Volkskrant*, 19 oktober 1998).

verwante instellingen en publicaties

Het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks publiceerde ter afsluiting van het in 1997 begonnen project 'multiculturele samenleving' een map met artikelen en notities over dit onderwerp. In februari organiseerde het bureau een drietal debatten in Amsterdam, over onderwijs, ruimtelijke ordening en gezondheidszorg. Op 28 november hield het bureau een bijeenkomst in Utrecht over mensenrechten, naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Het bureau publiceerde in 1998 bovendien onder redactie van T. Lingsma en G. Pas *Recht op bescherming: naar een humaan en rechtvaardig asielbeleid in Europa en Nederland*, waarin de auteurs T. Strik, R. Wouters en B. van Ojik het vluchtelingenbeleid in Europa en in Nederland analyseerden. In samenwerking met de Tweede-Kamerfractie gaf het Wetenschappelijk Bureau de brochure *Werk maken van inkomensnivellering: GroenLinkse belastingplannen voor de 21e eeuw* uit, van de hand van M. Rabbae, B. Snels en M. Streefkerk.

De Stichting Duurzame Solidariteit organiseerde samen met De Balie, het IKV en Røportaz op 12 september in Amsterdam een aantal paneldebatten over democratisering in Turkije, onder de titel 'Verboden vruchten van Turkije'.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, hield zijn congres van 27 tot en met 29 november in Leiden over het onderwerp 'ideologie en economie'. Op de bijeenkomst werd een schaduwfractie gekozen die Tweede-Kamerleden kritisch zouden gaan volgen. In februari publiceerde Dwars samen met GroenLinks *Serius rigoureux*, geschreven door A. de Kruijf. Zij gaf daarin gesprekken weer die ze in het kader van een jongerenproject in 1997 met jonge leden van GroenLinks en van Dwars gevoerd had.

De coördinatiegroep van het GroenLinks Feministisch Netwerk – dat in 1997 in de plaats was gekomen van het GroenLinks Vrouwenoverleg (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 55) – liet in december voor het eerst een nieuwsbrief verschijnen. Op 24 april organiseerde men een forumdiscussie over kinderopvang in Den Haag.

Het Scholings- en Vormingsinstituut van GroenLinks (SVI) organiseerde op 7 maart een studiedag over college-onderhandelingen in Utrecht. Op 16 mei vond in Amsterdam de jaarlijkse conferentie van raads- en statenleden plaats met als algemeen thema 'taken en werkwijze van de fractie'.

De Linker Wang, het 'platform voor evangelie en politiek' verbonden aan GroenLinks, hield op 17 oktober zijn jaarlijkse landelijke bijeenkomst in Utrecht. Harrewijn, voormalig voorzitter van het platform en intussen lid van de Tweede Kamer, ging hier in debat met F. ter Kuile, een vredesactivist, over de vraag 'dient het leger nog de vrede?'. Ter plekke werd de vraag toegespitst

op de toen zeer actuele kwestie Kosovo. De Tweede-Kamerfractie had namelijk net ingestemd met het besluit, zo nodig met bombardementen de Servische regering te dwingen haar leger terug te trekken uit de opstandige provincie. Ter Kuile, en een groot aantal aanwezigen, leverden kritiek op het standpunt van de fractie, dat werd verdedigd door Harrewijn en zijn fractiegenote Vos.

De Tweede-Kamerfractie gaf een aantal brochures uit, onder meer: *Nederland innovatieland: naar een slimme en schone economie*, waarin de fractie een alternatief investeringsplan tot het jaar 2010 presenteerde.

personalia

Op 16 september werd A. Moens, voorzitter van de GroenLinks-fractie in de gemeenteraad van Leusden, beëdigd als burgemeester van Oostzaan. Het aantal burgemeesters van GroenLinks steeg daarmee van twee naar drie.

Ouderen-Unie 55+

In 1995 had de Politieke Unie 55+ haar naam gewijzigd in 'Ouderen-Unie 55+', maar noemde zich in de praktijk steeds 'Unie 55+'. De samenwerking met het AOV, die in 1997 was afgesproken, kreeg in 1998 gestalte op zowel gemeentelijk als landelijk niveau. Verder traden twee leden van het Europees Parlement tot de combinatie AOV/Unie 55+ toe (zie in deze Kroniek onder AOV).

gemeenteraadsverkiezingen

Zoals in deze Kroniek reeds werd vermeld onder AOV, boekten de samenwerkende ouderenpartijen AOV en Unie 55+ een opvallende winst bij de gemeenteraadsverkiezingen: 47 zetels in 35 gemeenten, terwijl ze in 1994 - beide op eigen kracht - slechts tien zetels hadden verkregen. Opvallend was wel dat de combinatie AOV/Unie 55+ in Hengelo, de bakermat van de Unie 55+, twee zetels moest inleveren. In vier gemeenten haalde de Unie een zetel op eigen kracht. In Rotterdam hielp daarbij wellicht de steun van de oud-wereldkampioen boksen in de supervedergewichtklasse R. Tuur, die hoewel slechts dertig jaar oud, een onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst had aanvaard. In Haarlem won de Unie 55+ in samenwerking met Solidair '93 een zetel.

Tweede-Kamerverkiezingen

In 1997 hadden AOV en Unie 55+ besloten, samen aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te nemen. De partijbesturen hadden in november van dat jaar als lijsttrekker voorgedragen A. Scheltens, voorzitter van de fractie van AOV/Unie 55+ in de Provinciale Staten van Noord-Brabant (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 19-20 en 57-58). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 had hij op de

tweede plaats gestaan van de kandidatenlijst van de Unie 55+. Op de eerste plaats stond toen H.A. Leerkes, die zich echter in oktober 1997 om gezondheidsredenen niet meer herkiesbaar wilde stellen. Niet iedereen binnen de Unie 55+ was ingenomen met de keuze voor Scheltens. Zo noemde D.J. Schakelaar, oprichter van de Unie 55+ en lid van de Staten van Overijssel, de nieuwe lijstaanvoerder een 'egoïst' die alleen belangstelling zou hebben voor het inkomen dat met het kamerlidmaatschap verbonden is (*Nederlands Dagblad*, 15 april 1998).

De uitslag van de kamerverkiezingen vormde een grote teleurstelling voor de Unie 55+. Op 14 mei hield de Unie 55+ een algemene vergadering in Nijkerk, waar de jaarrekening werd goedgekeurd en een nieuw hoofdbestuur gekozen. Uiteraard bleven de verkiezingen hier niet onbesproken.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Evenals bij vele andere partijen stonden in de PvdA in 1998 ook de verkiezingen centraal, maar daarnaast rees bij de sociaal-democraten opnieuw de vraag: verdere partijvernieuwing of niet? Die kwestie kwam ter sprake bij de kandidaatstelling voor de in 1999 te verkiezen Eerste Kamer, maar ook in de aanloop naar de verkiezing van een nieuwe partijvoorzitter en in de discussie over een nieuw beginselprogramma.

crisis in Groningen

In januari ontstond in Groningen een bestuurlijke crisis naar aanleiding van een uit de hand gelopen rel in de Oosterparkbuurt op 30 december 1997. Daarbij werd onder meer de woning van het Statenlid S. Lammerts (SP) aangevallen, terwijl de bewoners aanwezig waren (zie ook in deze Kroniek onder SP). De Mobiele Eenheid greep veel te laat in. Burgemeester H. Ouwerkerk (PvdA) had de kwestie aanvankelijk onderschat en er te weinig aandacht aan besteed, stelde een door burgemeester en wethouders ingestelde commissie onder leiding van de Utrechtse oud-Commissaris van de Koningin P.A.C. Beelaerts van Blokland vast. In een bewogen zitting op 28 januari bleek dat de burgemeester het 'vertrouwen in ruime zin' van de gemeenteraad verloren had: weliswaar behield hij de steun van de collegepartijen PvdA, CDA en D66, maar de oppositiepartijen VVD, GPV, GroenLinks en Student en Stad namen geen genoegen met zijn verweer. Ouwerkerk stelde terstond zijn functie ter beschikking. Deze functie werd vervolgens waargenomen door zijn partijgenoot J.C.J. Lammers, voormalig Commissaris van de Koningin in Flevoland. Ouwerkerk zelf werd met ingang van 1 juli benoemd tot burgemeester van Almere.

De vertrouwenscommissie van de Groningse gemeenteraad toonde in mei eenstemmig haar voorkeur voor de toen net demissionaire minister M. de Boer van VROM. Zij bedankte echter voor de eer. In juli werd bekend dat met ingang van 1 oktober de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA J. Wal-

lage burgemeester van Groningen zou worden. Wallage had in een interview met het weekblad *HP/De Tijd* op 16 januari aangekondigd nog vier jaar fractievoorzitter te willen blijven. In zijn fractie hadden sommigen forse kritiek op zijn functioneren: medio januari laakten A. Th. Duivesteijn, R. Oudkerk en F. van der Ploeg het volgzame gedrag van de Tweede-Kamerfractie ten opzichte van premier W. Kok. Wallage zou wat hen betreft wel eerder weg mogen. Op het partijcongres dat vlak daarop werd gehouden, kregen zij weinig steun voor deze suggestie.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Op 16 en 17 januari hield de PvdA haar verkiezingscongres in Amsterdam. Het verkiezingsprogramma werd op enige punten aangescherpt: de uitgaven voor onderwijs zouden verhoogd moeten worden; ook voor ontwikkelingssamenwerking moest Nederland meer uitgeven (één procent van het nationaal inkomen in plaats van 0,8 procent); de snelheid op autosnelwegen zou tot maximaal 100 km per uur beperkt moeten worden; en in de Waddenzee mocht niet naar gas geboord worden. Op één punt wilde het congres juist minder ver gaan dan het partijbestuur: burgemeesters zouden niet door de burgers maar door de gemeenteraad gekozen moeten worden. Voor het congres had een groep van zestig PvdA-burgemeesters stelling genomen tegen de verkiezing van burgemeesters en wellicht gedeeltelijk het congres kunnen overtuigen.

Het congres wenste verder ook dat de aftrek van hypotheekrente beperkt diende te worden, indien er te weinig geld zou zijn voor huursubsidie en een nieuw in te stellen koopsubsidie voor mensen met een laag inkomen. Minister-president Kok nam echter meteen afstand van een mogelijke beperking van de hypotheekrente-aftrek: 'Mensen met een gewoon huis en een gewoon inkomen moeten ook op mij kunnen rekenen', aldus de politieke leider (*de Volkskrant*, 19 januari 1998). Kok wilde wel op andere wijzen mensen met topinkomens meer belasting laten betalen. Namens de VVD noemde vice-premier Dijkstal het program van de PvdA veel te duur. Zijn partijgenoot Zalm, minister van Financiën, vond dat de PvdA het financieringstekort verwaarloosde.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Het congres herkoos Kok onder luid applaus tot lijstaanvoerder. De afgevaardigden keurden de rest van de voorgestelde kandidatenlijst voor de Tweede Kamer zonder enige wijziging goed – een unicum in de geschiedenis van de partij. Pogingen vanuit de afdelingen Rotterdam en Leiden om oud-Tweede-Kamerlid en nu hoogleraar F. Leijnse weer op de lijst te krijgen, hadden geen succes, evenmin als het streven vanuit het gewest Utrecht om het kamerlid A. Apostolou een zeker verkiesbare plaats te verschaffen.

gemeenteraadsverkiezingen

Op 14 februari openden Kok en partijvoorzitter mevr. K.Y.I.J. Adelmund in Den Bosch de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen. In deze campagne schakelde de PvdA ook andere kamerleden in, onder het motto 'twee-in-één': de lokale en de landelijke politiek hingen volgens de partij nauw samen.

Kok legde in de verkiezingscampagne de nadruk op het 'sociale gezicht' van zijn partij. Hij noemde de SP en GroenLinks 'extreem-linkse partijen' die zich niet realistisch opstelden (*NRC-Handelsblad*, 24 februari 1998). Eerder al, op het partijcongres, had de PvdA-leider beide partijen afgedaan als 'stoorzenders die beweren dat Nederland minder sociaal is geworden' (*Trouw*, 19 januari 1998). Hij reageerde hiermee ook op kritiek uit eigen rijen op de 'middenkoers' van de PvdA, zoals die onder meer door de voorzitter van de Jonge Socialisten (JS), O. Ramadan, verwoord was.

Het leiderschap van Kok stond in het begin van de campagne voor de raadsverkiezingen aan veel kritiek bloot - niet alleen binnen, maar ook buiten de partij. Zowel oud-premier A.A.M. van Agt (CDA) als oud-minister H. Wiegel (VVD) meenden dat de PvdA-leider 'het stuur kwijt was' - waarop VVD-leider Bolkestein Kok in bescherming nam (*NRC-Handelsblad*, 25 februari).

In maart kwam de PvdA even in moeilijkheden toen de discussie over de fiscale aftrek van hypotheekrente weer opvlamde naar aanleiding van een artikel van het Tweede-Kamerlid Van der Ploeg in het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de partij. De financieel woordvoerder van de fractie schreef daarin onder meer: 'Daarom valt op langere termijn te overwegen de hypotheekrente-aftrek voor iedereen tegen bijvoorbeeld het tarief van de eerste schijf te verrekenen en het huurwaardeforfait af te schaffen' (*Socialisme en Democratie*, 1998, nr. 3, blz. 107). Fractievoorzitter Wallage verklaarde echter dat Van der Ploeg hiermee zijn persoonlijke opvattingen had verwoord en niet het standpunt van de fractie. Overigens zou de hypotheekrente in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen opnieuw ter sprake komen.

De raadsverkiezingen verliepen niettemin voorspoedig voor de PvdA. Ten opzichte van 1994 boekten de sociaal-democraten ruim 4% winst. Vooral in het Zuiden ging de partij vaak flink vooruit. Zo sprong zij in Vaals van 26% naar 40% van de stemmen en verdrong daarmee het CDA van de eerste plaats. In 26 van de vijftig grotere steden van Nederland werd de PvdA (weer) de grootste partij. In 49 van die steden nam zij plaats in het college van burgemeester en wethouders (drie meer dan in 1994).

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 18 april openden Kok en Adelmund de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen met een bijeenkomst in Utrecht, waarbij ook fractievoorzitter Wallage en de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid A.P.W. Melkert het woord voerden. Kok onderstreepte nog eens dat hij een meer sociaal beleid wilde voeren - 'sterk en sociaal' was het verkiezingsmotto. Hij weerlegde

kritiek van oppositieleider De Hoop Scheffer (CDA) dat onder zijn kabinet de armen armer en de rijken rijker zouden zijn geworden. In Nijmegen deed minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking een felle aanval op het voorstel van VVD-leider Bolkestein om het toelatingsbeleid voor asielzoekers verder te verscherpen.

Op een 1 mei-bijeenkomst in Rotterdam, die werd opgeluisterd door de aanwezigheid van de Britse premier en geestverwant T. Blair, leverde Kok kritiek op bezuinigingen die CDA en VVD wilden doorvoeren op de salarissen in de gezondheidszorg en pleitte hij voor een rechtvaardiger belastingstelsel.

Op 6 mei kwam de PvdA als grootste partij uit de bus (zie ook in deze Kroniek onder 'Hoofdmomenten'). De sociaal-democraten bereikten met 29% van de stemmen echter geen record – in zes verkiezingen hadden ze meer dan 30% gehaald, in acht verkiezingen minder dan 29%, en eenmaal eerder (in 1952) ook precies 29% - maar wel een niveau dat redelijk hoog genoemd kan worden. Naar schatting verloor de PvdA ongeveer een zetel aan de SP en een zetel aan GroenLinks. De partij won van D66 en CDA. Met name in het Zuiden hadden veel katholieke kiezers de sprong van CDA naar PvdA gewaagd.

voorzitterschap Tweede Kamer

Als grootste fractie in de Tweede Kamer mocht de PvdA traditiegetrouw de nieuwe voorzitter aanwijzen. In 1994 had zij daarvan geen gebruik gemaakt, nu deed ze dat wel. Eensgezind was de fractie overigens niet. Aanvankelijk meldden zich vier kandidaten, waarvan er zich twee snel terugtrokken: mevr. A.M. Vliegthart en de demissionaire staatssecretaris van Onderwijs, mevr. T. Netelenbos, zodat twee kandidaten overbleven: mevr. J. van Nieuwenhoven en M. Zijlstra. Een meerderheid van de fractie toonde een voorkeur voor Van Nieuwenhoven, mede omdat men zich al vastgelegd had op de keuze voor een vrouw. Op 20 mei werd Van Nieuwenhoven met 99 stemmen door de Tweede Kamer tot voorzitter gekozen. De andere (ex-)kandidaten van de PvdA, Netelenbos en Zijlstra, kregen zeventien respectievelijk negentien stemmen. De andere fracties steunden dus wel in overgrote meerderheid een kandidaat van de PvdA – slechts drie stemmen gingen naar leden van andere partijen – maar koesterden bezwaren tegen de manier waarop die partij haar kandidaat naar voren had geschoven. In afwijking van de heersende gewoonte had de PvdA Van Nieuwenhoven al voorgedragen nog voordat de Kamer een profielschets van de voorzitter had besproken.

voorzitterschap Tweede-Kamerfractie

Tijdens de kabinetsformatie legde Tweede-Kamerfractievoorzitter Wallage zijn functie neer als gevolg van zijn benoeming tot burgemeester van Groningen (zie hierboven). Melkert werd op 13 juli bij acclamatie door de fractie tot Wallage's opvolger gekozen. Hij kondigde daarbij aan te zullen streven naar meer dua-

lisme en onafhankelijkheid in de verhouding tussen fractie en kabinet. Tevens verklaarde Melkert zichzelf niet als 'kroonprins' van politiek leider Kok te beschouwen – al achtte zijn voorganger Wallage hem zeer geschikt voor die functie.

Het vertrek van Wallage nog tijdens de formatie leidde tot kritiek - onder meer van de emeritushoogleraar A.J. Dunning, die leiding had gegeven aan de commissie die de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen had opgesteld. In het weekblad *Vrij Nederland* (25 juli 1998) hekelde Dunning de 'vaandelvlucht' van leidinggevende politici. Hij voelde zich 'ook als kiezer teleurgesteld' dat Wallage, die de tweede plaats op de kandidatenlijst had gekregen, nu de Tweede Kamer verliet.

kabinetsformatie

De kabinetsformatie vond grotendeels achter gesloten deuren plaats - te veel, stelden onder meer Dunning en oud-minister en politicoloog E. van Thijn vast. Soortgelijke kritiek kwam van F. Becker, adjunct-directeur van de WBS, en mevr. R. Vermeij, secretaris van het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) van de PvdA, die in een artikel in *Socialisme en Democratie* (1998, nr. 6) de beslotenheid van de formatie kenmerkend vonden voor de 'onuitstaanbare braafheid' van hun partij. Becker en Vermeij verweten vooral het partijbestuur te weinig afstand tot de regering en de 'Haagse machten' in acht te nemen.

Op 1 augustus hield de partij een congres in Zwolle om het regeerakkoord te bespreken. Van verschillende kanten werd kritiek geleverd op de formatie, en in het bijzonder op het gebrek aan openbaarheid. Premier Kok verklaarde met 'veel enthousiasme' aan een 'frisse start' te beginnen, maar partijvoorzitter Adelmund miste 'jeugdigheid' en 'avontuur' in het nieuwe kabinet (*NRC-Handelsblad*, 3 augustus 1998). Soortgelijke kritiek kwam van vice-partijvoorzitter R. Vreeman en het Tweede-Kamerlid mevr. M.M. van Zuijlen. Tweede-Kamerfractievoorzitter Melkert wees er echter op dat de gemiddelde leeftijd van het nieuwe kabinet lager uitviel dan die van het eerste kabinet-Kok. In enkele moties vroeg het congres meer aandacht voor milieubeleid, ontwikkelingssamenwerking en de laagste inkomens. Het regeerakkoord werd vervolgens goedgekeurd, zodat het nieuwe kabinet op 3 augustus door de koningin beëdigd kon worden (zie ook in deze Kroniek onder 'Hoofdmomenten').

Sommige ministers keerden niet terug in het kabinet. J.M.M. Ritzen aanvaardde een functie bij de Wereldbank in Washington. Over zijn ervaringen als minister publiceerde hij later het boek *De minister. Een handboek*. Hierin gaf hij opvolgers vele tips over de omgang met hun departement, het parlement, de eigen partij en de media. De Boer wilde niet terugkeren als minister van VROM, maar bleef gewoon kamerlid - mede naar aanleiding van de problemen rond Schiphol, zoals zij in september verklaarde.

nieuw beginselprogramma

In 1997 had het partijbestuur een commissie ingesteld om de noodzaak van een nieuw beginselprogramma te onderzoeken (Zie ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 64). De door de Tilburgse hoogleraar W.J. Witteveen voorgezeten commissie bracht op 13 oktober 1998 verslag uit aan het partijbestuur onder de titel *De rode draden van de sociaal-democratie*. De commissie, waar ook het Tweede-Kamerlid Van Zuijlen, de politicologe mevr. M. Bussemaker (sinds mei ook lid van de Tweede Kamer) en het Eerste-Kamerlid M.A.M. Wöltgens deel van uit maakten, achtte een herziening van het in 1977 geschreven beginselprogramma inderdaad wenselijk. Zij gaf al aan in welke richting een nieuw program zou moeten gaan: naar een kritische bezinning op economische groei en naar sociale, ecologische en humanitaire normen die handel en productie zouden beperken. Sociale gelijkheid bleef een belangrijk doel voor de sociaal-democratie, maar zou minder radicaal moeten worden toegepast dan in het oude beginselprogramma. Het partijcongres zou in februari 1999 een beslissing moeten nemen over herziening van het beginselprogramma.

partijvoorzitterschap

Partijvoorzitter Adelmund was als staatssecretaris van Onderwijs tot het tweede kabinet-Kok togetreden. Als gevolg hiervan had zij het voorzitterschap neergelegd. In februari 1999 zou het partijcongres een nieuwe voorzitter aanwijzen. Vice-partijvoorzitter Vreeman was wel bereid deze functie tot dan waar te nemen, maar stelde zich niet kandidaat voor het voorzitterschap. Vijftien personen werden kandidaat gesteld, maar uiteindelijk bleken op 10 december slechts vijf kandidaten echt bereid: het partijbestuurslid mevr. M. van Hees (tevens lid van de gemeenteraad in Enschede), VPRO-voorzitter en Amsterdams raadslid S. Piersma, gewestelijk bestuurder W. Koning, voorzitter van het Regionaal Bestuur Arbeidsvoorziening Noord-Oost Brabant J. Jetten, en de oprichters van de jongerenbeweging Niet Nix, de historici L. Booij en E. van Bruggen, die het voorzitterschap als duo wilden vervullen. Zij hoopten het politieke debat te stimuleren, ledenreferenda te houden en professionele 'scouts' in te schakelen om talent in de partij op te sporen. De Jonge Socialisten, vaak als concurrent van Niet Nix gezien, spraken namens hun voorzitter Ramadan hun steun uit voor Booij en Van Bruggen. Op 13 december droeg het partijbestuur alleen het duo Booij-Van Bruggen en Van Hees als kandidaten voor; de overigen achtte men minder geschikt. Het Niet Nix-duo voerde een actieve campagne in verschillende steden, daarbij gesteund door het *Vlugschrift* van de partij. Waarnemend voorzitter Vreeman vond overigens dat Niet Nix daarmee misbruik maakte van de wekelijkse fax-krant.

Eerste-Kamerverkiezingen 1999

De commissie die onder leiding van Dunning kandidaten voor de Tweede Kamer had gezocht, vervulde daarna een soortgelijke taak voor de Eerste Kamer, die in 1999 opnieuw gekozen zou worden. Tot 1 september konden geïnteresseerden zich aanmelden, in oktober voerde de commissie sollicitatiegesprekken met hen. Op 13 december stelde het partijbestuur op grond van het advies van de commissie een ontwerp-kandidatenlijst vast, die in februari 1999 door het partijcongres vastgesteld zou moeten worden. Mevr. G. Lycklama à Nijeholt voerde de lijst aan. De senatoren W. van de Zandschulp en P.R. Stoffelen waren op een onverkiesbare plaats gezet. Op verkiesbare plaatsen stonden nieuwe kandidaten als oud-minister Van Thijn, de Tilburgse burgemeester J. Stekelenburg (voordien voorzitter van de FNV), F. Castricum (oudlid van de Tweede Kamer en aftredend lid van het Europees Parlement) en de hoogleraar economie D.J. Wolfson.

Scholten

Opvallend afwezig op de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer was J.N. Scholten, die in september pas lid van de senaat was geworden als opvolger van staatssecretaris M.J. Cohen. Het voormalig Tweede-Kamerlid voor het CDA, in 1984 uit die partij getreden en sinds 1986 lid van de PvdA, was in november in opspraak gekomen toen een internationale commissie onderzoek had gedaan naar de manier waarop hij leiding gaf aan de stichting 'Association of West European Parliamentarians for Africa' (AWEPA), alsmede het Afrika-Europa Instituut en de stichting Refugiado, die ontwikkelingsprojecten in Afrika steunden. Scholten zou 'autocratisch' leiding geven, weinig openheid van zaken bieden en bovenmatige inkomsten ontvangen (*NRC-Handelsblad*, 7 november 1998). Ook zijn voorzitterschap van Vluchtelingenwerk Nederland (van 1983 tot 1998) werd kritisch besproken. De Eerste-Kamerfractie handhaafde echter in november haar vertrouwen in Scholten. De kritiek op hem verstomde evenwel niet, maar werd in december opnieuw luider naar aanleiding van een onderzoek in opdracht van de Europese Commissie, die een belangrijke geldschieter van de AWEPA was. Vanwege de negatieve publiciteit besloot Scholten in december zich niet meer herkiesbaar te stellen voor de senaat.

Europese verkiezingen 1999

In oktober kondigden twee prominente leden van de PvdA-delegatie in het Europees Parlement, oud-minister mevr. H. d'Ancona en oud-staatssecretaris P. Dankert, aan zich niet meer herkiesbaar te stellen voor de Europese verkiezingen in 1999. Later bleken ook drie andere leden, mevr. M. van Putten, W. van Velzen en Castricum, van plan te vertrekken. J.M. Wiersma en A. Metten stelden zich wel herkiesbaar. De nieuwe kandidatenlijst zou volgens de

voordracht die het partijbestuur op advies van de kandidaatstellingscommissie van Dunning op 13 december opmaakte, aangevoerd moeten worden door M.J. van den Berg, directeur van de ontwikkelingsorganisatie Novib en partijvoorzitter in de periode 1979-1986. Andere nieuwe namen op de lijst waren het voormalig Tweede-Kamerlid mevr. J. Verspaget en vakbondsbestuurder I. van den Burg. Begin 1999 zou het congres hierover beslissen.

Op 7 november hield de PvdA-delegatie een conferentie in Den Haag als aanloop naar de verkiezingen. In zijn openingsrede stelde Kok de Nederlandse bijdrage aan de Europese Unie ter discussie. Dankert reageerde fel daarop: 'Je maakt iets los dat kan leiden tot scepsis over Europa' (*Trouw*, 9 november 1998). Hij wees op de grote voordelen die Nederland van het lidmaatschap van de EU genoot.

Schiphol

Op 31 oktober hield de partij een bijeenkomst in Haarlem over de toekomst van de luchtvaart en Schiphol. Een 'taakcommissie' onder leiding van de voormalig Commissaris van de Koningin in Noord-Holland, R.J. de Wit, had kort daarvoor het advies uitgebracht om liever Schiphol uit te breiden dan een hele nieuwe luchthaven op een eiland voor de Noordzeekust of in Flevoland aan te leggen, al wilde ze die opties wel nader laten onderzoeken. Bovendien zouden de start- en landingsbanen op Schiphol anders ingedeeld moeten worden. Deze voorzichtige conclusie weerspiegelde de verscheidenheid van meningen binnen de werkgroep. C. Zydeveld, lid van de werkgroep en sinds april 1998 voorzitter van de vereniging Milieudefensie, distantieerde zich echter van het rapport. Het Tweede-Kamerlid R. van Gijzel, eveneens lid van de werkgroep, stemde wel in met het advies, maar zag ook wel wat in de aanleg van een nieuw vliegveld voor de kust.

Ook op de bijeenkomst in Haarlem waren de meningen verdeeld en werd geen besluit genomen. Waarnemend partijvoorzitter Vreeman vatte de discussie samen als een pleidooi voor 'selectieve groei' van de luchthaven, maar lichtte niet toe hoe die selectie plaats zou moeten vinden (*NRC-Handelsblad*, 2 november 1998). Fractievoorzitter Melkert betuigde een paar weken later zijn instemming met de werkgroep en wilde pas over vijf jaar een besluit nemen over een mogelijke tweede luchthaven voor de kust of elders.

De betrokken PvdA-ministers, Netelenbos (Verkeer en Waterstaat) en Pronk (VROM) verschilden ook van mening over de toekomst van Schiphol. Netelenbos achtte verdere groei van de huidige 380.000 vluchten naar 600.000 per jaar aanvaardbaar en meende dat het kabinet ook in die richting ging, Pronk betwijfelde dat. Premier Kok sprak voorzichtiger van verdere groei binnen milieunormen, maar ontkende dat het kabinet in november al een besluit had genomen.

overige partijbijeenkomsten

In januari publiceerde de PvdA *Wisselwerking: een visie van de PvdA op interculturaliteit*, een advies van een commissie onder voorzitterschap van Van Thijn over problemen rond de multiculturele samenleving dat mede een bijdrage zou vormen voor het verkiezingsprogramma. De commissie stelde een integrale aanpak voor, waarbij bevordering van gelijke kansen, bestrijding van discriminatie, inburgering van immigranten en een humaan maar restrictief toelatingsbeleid gecombineerd zouden moeten worden. Het rapport werd eerst op 21 maart in Utrecht besproken tijdens een conferentie van de Evert Vermeer Stichting (EVS), de nevenorganisatie van de PvdA die zich bezighoudt met ontwikkelingssamenwerking. Van Thijn uitte zich daar kritisch over het vreemdelingenbeleid van zijn partij, dat hij teveel op assimilatie gericht vond. Het rapport kwam opnieuw ter sprake op een Rosa-conferentie op 13 juni in Amsterdam. Daar boden drie jonge allochtone vrouwen, E. Bozkurt, P. Dijksteel en T. Jadnansing, Van Thijn hun pamflet aan, *De liefde moet van twee kanten komen* geheten. Zij deden daarin suggesties hoe men allochtone jongeren meer bij de politiek zou kunnen betrekken.

Op 12 september organiseerde de PvdA een zogeheten 'congresconferentie' in Zwolle over Europa, de uitdagingen voor de sociaal-democratie en de toekomst van de partij, onder de titel 'Sterk en sociaal de nieuwe eeuw in'. In zijn openingsrede merkte waarnemend voorzitter Vreeman op dat de PvdA op weg is van een massapartij een 'netwerkp partij' te worden die professioneler en informeler georganiseerd zou moeten zijn, en waarin werkgroepen en informele netwerken kortlopende initiatieven zouden ontplooien en vooral ideeën zouden produceren. Naast Kok en andere PvdA-ministers namen ook Europarlementariër D'Ancona, opiniepeiler M. de Hond en de Zweedse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken M. Karlsson deel aan de conferentie, die mede bedoeld was als voorbereiding op het partijcongres in februari 1999.

verwante instellingen en publicaties

De WBS, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, organiseerde samen met het CLB op 6 februari in Amsterdam een conferentie over ruimtelijke ordening, onder de titel 'Het gezicht van Nederland'. De dag werd afgesloten met een debat tussen WBS-directeur P. Kalma en R. den Dunnen, secretaris-generaal van het ministerie van VROM.

De WBS hield op 2 juni een discussie over de kabinetsnota *Belastingen in de 21ste eeuw*. De Groningse hoogleraar economie C.A. de Kam noemde de nota – waaraan hij in een eerdere fase had meegewerkt – visieloos en betreurde het gebrek aan 'linkse belastingpolitiek' (*NRC-Handelsblad*, 3 juni 1998). W.A.F.G. Vermeend (PvdA), als staatssecretaris van Financiën medeverantwoordelijk voor de kabinetsnota, wees de kritiek van De Kam van de hand. Andere aanwezigen als WBS-directeur Kalma, het Eerste-Kamerlid Wöltgens en oud-partijvoorzitter F. Rottenberg, misten echter ook herkenbare PvdA-uitgangspunten in de nota. De kritiek van De Kam werd door de WBS gepubliceerd in de bundel

Draagkracht onder druk, waaraan ook Becker en Kalma een bijdrage leverden. De WBS publiceerde voorts in juni samen met haar Duitse zusterinstelling, de met de SPD verbonden 'Friedrich Ebert Stiftung', de bundel *European Social Democracy: Transformation in Progress*, onder redactie van R. Cuperus en J. Kandel. Hierin lieten wetenschappers en politici hun licht schijnen over ideologie en beleid van verschillende sociaal-democratische partijen in Europa. Op 29 oktober presenteerde de WBS haar *Jaarboek voor het Democratisch Socialisme* in Den Haag aan staatssecretaris Adelmund, op een symposium dat evenals het jaarboek gewijd was aan onderwijspolitiek.

Op 11 december organiseerde de WBS samen met het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een studiedag over sociaal-democratie en post-koloniale afhankelijkheid. Historici en sociale wetenschappers behandelden de ontwikkeling van de sociaal-democratie met betrekking tot Nederlands Indië/Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen.

Het CLB organiseerde op 10 oktober in Meppel het zesde 'Festival van het Binnenlands Bestuur' voor lokale en provinciale PvdA-bestuurders. De Tilburgse hoogleraar bestuurskunde P. Tops hield de jaarlijkse Wibaut-lezing, met als thema 'Een renaissance van het raadslid'. Premier Kok kondigde in zijn rede aan het dualisme tussen gemeenteraad en college van burgemeester en wethouders verder te willen versterken.

Het CLB publiceerde in 1998 in de vorm van een jaarbericht de studie *Het werk moet lonen. Tien stellingen over lokaal werkgelegenheidsbeleid*, van de hand van de Leidse hoogleraar W. Derksen.

De JS nam in mei samen met de jongerenorganisaties van CDA, RPF en SGP deel aan een door het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) opgezette actie tegen de 24-uurseconomie. Voor de JS was dit een nieuw bondgenootschap, waarmee zij afstand leek te nemen van de paarse coalitie. Tijdens de kabinetsformatie stelde JS-voorzitter Ramadan dan ook de vraag 'of een voortzetting van de huidige coalitie wel zo vanzelfsprekend is', zonder echter een alternatief te suggereren (*de Volkskrant*, 15 mei 1998). In een brochure die de JS liet verschijnen naar aanleiding van het regeerakkoord onder de titel *Gemengde gevoelens*, toonde zij zich bezorgd over de langdurige samenwerking met de VVD en pleitte ze voor oriëntatie op de linkervleugel van het CDA en GroenLinks.

Op 31 mei en 1 juni hield de JS haar traditionele Pinksterkamp in Elst, waarbij vooral het twintigjarig bestaan van de organisatie gevierd werd. Op 31 oktober en 1 november vond het najaarscongres van de JS plaats in Zutphen, dat vooral in het teken stond van het internationale beleid. In november lanceerde de JS een nieuw ledenblad, *Lava*.

De Alfred Mozer Stichting voor Midden- en Oost-Europa organiseerde op 21 maart in Utrecht een discussie over het conflict in Kosovo, waaraan onder meer het Tweede-Kamerlid G. Valk deelnam. De Stichting, die vooral trainingen voor sociaal-democraten organiseerde, ging zich in 1998 meer op landen in Oost-Europa als Wit-Rusland, Moldavië en de Oekraïne richten dan op die in

Midden-Europa.

De PvdA-werkgroep Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging organiseerde samen met het Verbond van Katholieke Maatschappelijke Organisaties (VKMO) op 25 mei in Amsterdam een conferentie over 'Identiteit als subsidievoorwaarde'. De werkgroep stelde voor dat alleen maatschappelijke organisaties die hun al dan niet christelijke identiteit duidelijk geformuleerd hadden, op subsidie van de overheid zouden mogen rekenen. Staatssecretaris Netelenbos (PvdA) vond het voorstel 'veel te eenvoudig' (*Nederlands Dagblad*, 26 mei). In januari verscheen de brochure *Gas: winnen of verliezen?* van de hand van het Tweede-Kamerlid mevr. J.C. Witteveen-Hevinga. Zij hield een pleidooi voor een zorgvuldiger gebruik van de voorraad aardgas in ons land, beperking van de export en ontwikkeling en uitputting van kleinere velden.

In april publiceerden minister De Boer van VROM en het Tweede-Kamerlid F.J.M. Crone de nota *Naar een Groen Poldermodel. Voor een sterk milieu in een groener Nederland*. Dit 'groene poldermodel' zou een duurzame vorm moeten geven aan bindende afspraken tussen overheid, werkgevers, vakbeweging en milieubeweging voor een schonere productie en consumptie.

De PvdA-delegatie in het Europees Parlement liet twee brochures het licht zien: *Europa: meer dan markt en munt* en *De Habitatrichtlijn: van noordse woelmuis tot Waddenzee*. In eerstgenoemde uitgave, die in maart verscheen, zetten de Europarlementariërs hun doelstellingen op Europees gebied uiteen. In de tweede publicatie behandelden het Europarlementslid Van Putten en een aantal deskundigen de consequenties van de Europese richtlijn voor natuurbescherming.

personalia

Op 27 februari overleed mevr. A. Grewel, lid van de Eerste Kamer sinds 1995 en van de Amsterdamse gemeenteraad sinds 1986. Daarnaast had ze verschillende maatschappelijke functies bekleed, zoals het voorzitterschap van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH). Zij was bovendien vaak als voorzitter van partijcongressen opgetreden en had indruk gemaakt door haar krachtige en humorvolle stijl van voorzitten.

Op 9 december overleed G. Klein, staatssecretaris van Onderwijs in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en tot zijn plotselinge ziekte in 1979 lid van de Tweede Kamer. De natuurkundige behoorde tot de kern van Nieuw Links, de beweging die de PvdA eind jaren zestig met enig succes had trachten te radicaliseren en te vernieuwen.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1998 een jaar van gestage groei. De partij boekte een flinke winst bij de gemeenteraadsverkiezingen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen steeg het stemmental vergeleken bij 1994 met ongeveer 16.000, maar een vierde zetel zat er niet in. Ook het ledental nam in 1998 weer toe. Deze florissante positie weerhield de RPF er niet van om in de gesprekken met het GPV over verdere samenwerking te pleiten voor fusie van beide partijen (zie verder in deze Kroniek onder GPV).

gemeenteraadsverkiezingen

De RPF nam in maart in 186 gemeenten deel aan de raadsverkiezingen, waarvan in 47 met een zelfstandige lijst. Als gevolg van het 'witte-vlekkenplan' (zie in deze Kroniek onder GPV) deed de partij in 25 gemeenten voor het eerst mee, waarvan in bijna de helft van de gevallen met een zelfstandige lijst. In vergelijking met 1994 vertoonde het aantal gecombineerde GPV/RPF-lijsten een opvallende groei; de RPF/SGP-combinaties liepen daarentegen terug, veelal doordat de Federatie vrouwelijke kandidaten stelde. De verkiezingen brachten de RPF een netto winst van 41 zetels. Het totale aantal raadszetels steeg daardoor tot boven de 200. De zelfstandige lijsten scoorden het best, gevolgd door de GPV/RPF-combinaties. Bij de collegevorming steeg het aantal RPF-wethouders van twaalf naar 22.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Op 31 januari stelde de Federatieraad het verkiezingsprogramma *Recht uit het hart* vast (de kandidatenlijst had de Federatieraad al in november 1997 goedgekeurd; zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 70). In eerste instantie dreigde de bijeenkomst niet door te gaan omdat het vereiste quorum ontbrak. In de loop van de ochtend kon men alsnog beginnen, nadat een aantal afgevaardigden gearriveerd was. Een punt van discussie vormde de eventuele herinvoering van de doodstraf. Sommige kiesverenigingen waren hiervan voorstander. Uiteindelijk werd in het program vastgelegd dat de RPF de komende jaren geen herinvoering zou bepleiten, maar dat er nu ten onrechte in de grondwet staat dat de overheid niet gelegitimeerd is tot het opleggen van de doodstraf. Verder wilde een aantal afgevaardigden het recht op deeltijdarbeid schrappen, omdat het het kostwinnersbeginsel zou aantasten. Men besloot 'de mogelijkheid van deeltijdarbeid' te vervangen door 'een beperkt recht op deeltijdarbeid'. Vervolgens werd het program zonder noemenswaardige wijzigingen vastgesteld.

Begin maart liet SGP-lijsttrekker B.J. van der Vlies zich kritisch uit over het RPF-standpunt ten aanzien van Israël. Hij meende dat de Federatie in haar verkiezingsprogramma vergaande uitspraken deed over een Palestijnse staat in Israël. RPF-kamerlid A. Rouvoet liet in een reactie weten dat het de SGP-voorman blijkbaar nooit was opgevallen dat dit altijd al de lijn van het programma van de RPF was geweest. Volgens hem gebruikte het program een voorzichtige formulering; 'alles wat we over de Palestijnse staat zeggen, is ondergeschikt aan het uitgangspunt dat Israël recht heeft op veilige en erkende grenzen' (*Nederlands Dagblad*, 7 maart 1998). Bij de vaststelling van het verkiezingsprogramma had de kiesvereniging Zutphen overigens een motie ingediend waarin werd uitgesproken dat 'het niet zo kan zijn dat de RPF de zaak van de Palestijnen verdedigt' (*Nederlands Dagblad*, 2 februari 1998). De motie werd met een ruime meerderheid verworpen.

In december publiceerde de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk bureau van de RPF, de bundel *Venster op de wereld: publieke gerechtigheid en internationale orde* van de hand van V.M. Fiddelaar en anderen. De auteurs vonden een 'nationaal tehuis in Israël' voor de Palestijnen gerechtvaardigd. Zij achtten de westelijke Jordaanoever 'niet geschikt als kerngebied van een Palestijnse staat. Een verder uitgebreide Gazastrook is veel geschikter als vestigingsplaats van een Palestijnse staat'.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 28 maart startte de RPF met een feestelijke bijeenkomst in Nieuwegein haar verkiezingscampagne onder het motto 'een hart voor mensen'. Tijdens de campagne stond verzet tegen het beleid van het paarse kabinet centraal. Een belangrijke doelgroep in de campagne vormden de evangelische kiezers, die traditioneel weinig geneigd zijn te stemmen. Voor hen gaf de partij een aparte folder *Hemelburgers in de wereld* uit, waarin 83 prominente evangelischen opriepen de RPF te steunen. De Federatie hoopte met deze nieuwe groep kiezers en op grond van de gunstige uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen in de Kamer van drie naar vijf zetels te gaan. Na de verkiezingen bleek deze wens geen werkelijkheid te zijn geworden: ondanks stemmenwinst bleef de partij steken op drie zetels.

De fractievoorzitter van de RPF in de Tweede-Kamer, L.C. van Dijke, stond in zijn toespraak op de Federatieraad van 23 mei uitvoerig stil bij de uitslag. Hij toonde zich tevreden over de gestage groei van de RPF, maar was desondanks teleurgesteld dat zelfs een vierde zetel er niet in had gezeten. De politiek leider was van mening dat de partij moest onderzoeken wat er fout was gegaan. Van Dijke reageerde ook op kritiek uit de achterban dat de partij gevaarlijk gespeculeerd had door te spreken over vijf zetels. Volgens hem was de doelstelling van vijf zetels gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek.

wijziging statuten en huishoudelijk reglement

De Federatieraad van 23 mei boog zich ook over de herziening van de statuten en het huishoudelijk reglement. De afgevaardigden gaven hun fiat aan enige wijzigingen met betrekking tot de Provinciale Kontaktraden (PKR'en). De positie van de Raden in de partij werd versterkt door hun besturen meer te betrekken bij de landelijke organisatie (zie hiervoor ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 69). Ook werd de schrijfwijze PKR veranderd in PCR – een aanpassing aan de nieuwe voorkeurspelling en aan wat gebruikelijk was binnen het GPV. Verder werd een amendement van de kiesvereniging Westland overgenomen, waardoor uit de statuten de bepaling verdween dat een partijbestuurslid in geval van een veroordeling tot gevangenisstraf automatisch geroyeerd zou worden.

interview Van Dijke in Nieuwe Revu

In maart maakte het gerechtshof in Den Haag bekend dat politiek leider Van Dijke alsnog zou worden vervolgd voor de uitspraken die hij in 1996 in een interview met *Nieuwe Revu* had gedaan. Hij had daarin homoseksuelen met dieven vergeleken (zie ook *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 67-68, en *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 69-70). De stichting Azimut, die belangen van homoseksuelen behartigt, en een particulier hadden bezwaar aangetekend tegen het feit dat het openbaar ministerie in 1997 de zaak had geseponneerd. Van Dijke liet in een reactie weten zijn berechting als een *testcase* voor godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting in Nederland te beschouwen. In september stond Van Dijke terecht voor het gerechtshof in Den Haag. Begin oktober werd de RPF-leider conform de eis van de officier van justitie veroordeeld tot 300 gulden boete of zes dagen gevangenisstraf. Ook moest hij de stichting Azimut de gemaakte onkosten vergoeden. De rechtbank achtte opzettelijke belediging van homoseksuelen bewezen. In het vonnis stond dat van een volksvertegenwoordiger mocht worden verwacht dat hij rekening hield met gevoelens en denkbeelden die in de samenleving leven. Bij het bepalen van de strafmaat liet de rechtbank meewegen dat het kamerlid door alle publiciteit schade had ondervonden in de persoonlijke levenssfeer.

Van Dijke reageerde diep teleurgesteld op de uitspraak. Na overleg met onder andere het Federatiebestuur besloot hij in hoger beroep te gaan. Hij liet in een persverklaring weten dit een moeilijke beslissing te hebben gevonden. Enerzijds wilde hij voorkomen dat hij door hoger beroep opnieuw (homoseksuele) mensen zou kwetsen; anderzijds vond hij dat er 'ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst tal van vragen onbeantwoord gebleven' waren (*RPF Signaal*, november 1998). Daarom waren er 'belangen in het geding, die mijn individuele belang ver te boven gaan'. Het was nog niet bekend wanneer de zaak in hoger beroep zou gaan dienen.

Eerste-Kamer- en Europese verkiezingen 1999

Op de Federatieraad van 14 november werden de kandidatenlijsten voor de in 1999 te houden verkiezingen van de Eerste Kamer en van het Europees Parlement vastgesteld. Senator E. Schuurman voerde voor de vijfde keer de Eerste-Kamerlijst aan, met C. van Bruchem en A.P. de Boer op de tweede en derde plaats. Op de Europese lijst stond zittend Europarlementariër R. van Dam nummer één, gevolgd door P. van Dalen en W. Nuis (zie over de samenwerking met GPV en SGP bij de Europese verkiezingen in deze Kroniek onder GPV). De raad sprak zich uit voor een gemeenschappelijke lijst met GPV en SGP bij de Eerste-Kamerverkiezingen.

verwante instellingen en publicaties

De Marnix van St. Aldegonde Stichting organiseerde op 28 november een congres over gezinsbeleid. Ter discussie stond de Marnix-publicatie *Individualisering en gezinsbeleid: gezin, arbeid, opvoeding en zorg in het licht van christelijke politiek* van de hand van D.J. Steensma, M. Verhage-Van Kooten, J. Westert en anderen.

De RPF-jongeren hielden twee algemene ledenvergaderingen. De eerste vond op 18 april plaats en was gewijd aan de Tweede-Kamerverkiezingen; op die van 26 september stond het milieu centraal.

Samen met de RPF-kaderschool en de Marnix-Stichting organiseerden de jongeren van 26 tot 29 augustus voor de eerste keer een Summerschool. Het thema was 'christelijk-sociale politiek: onmisbaar!'

De Vereniging van RPF-bestuurders kwam tweemaal bijeen. Op 25 april vergaderde ze over het thema 'De RPF en de verhouding tussen raad en college'; op 3 oktober ging het over 'Regulering van reclame-uitingen'. Tijdens deze laatste bijeenkomst discussieerde men over de in 1997 door de Tweede-Kamerfractie gepubliceerde notitie *Om de kwaliteit van de publieke ruimte* (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 72).

De Stichting Kader en Vorming kreeg na de zomer een nieuwe voorzitter. W. Huizer volgde A. Kadijk op.

personalia

Na de Tweede-Kamerverkiezingen trad K. Smits af als campagneleider van de RPF. In november 1997 was hij al teruggetreden als landelijk promotieleider, een functie die hij van 1975 tot 1981 en van 1989 tot 1997 had vervuld.

In november overleed D. van Arkel. Hij had vanaf 1990 als penningmeester deel uitgemaakt van het Federatiebestuur.

Eveneens in november trad partijvoorzitter A. van den Berg af als gevolg van een langdurige ziekte. Vice-voorzitter A. van Dijk zou zijn functie waarnemen tot er een nieuwe voorzitter was gevonden.

Socialistische Partij (SP)

Het verkiezingsjaar 1998 was voor de SP het 'Jaar van de Tomaat'. De tomaat symboliseerde het protest van de partij tegen het 'neo-liberale' beleid van de paarse coalitie. Deze strategie bracht de SP opnieuw winst: het aantal zetels in de gemeenteraden en in de Tweede Kamer steeg behoorlijk. Ook het ledental van de SP groeide in 1998. Eind februari zei de partij 23.900 leden te tellen, waarmee ze de SGP als de vierde partij van het land zou hebben ingehaald. Uiterekend vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen werden het er 25.000 precies.

programma en kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

Op 24 januari kwam het verkiezingscongres van de SP in Bussum bijeen. Het congres stelde naast het verkiezingsprogramma de kandidatenlijst vast (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 73-74). De partijraad van 13 december 1997 had de eerste twaalf kandidaten voorgedragen. Wat betreft de volgorde van de eerste vijf plaatsen nam het congres deze ongewijzigd over: als lijsttrekker werd met algemene stemmen Tweede-Kamerfractievoorzitter J.G.C.A. Marijnissen aangewezen. Na hem kwam zijn fractiegenoot R.J.L. Poppe. Op nummer drie stond het Eerste-Kamerlid J.M.A.M. de Wit. Hij werd gevolgd door de medewerkster van de Tweede-Kamerfractie mevr. A.C. Kant. Een poging om haar op de derde plaats te krijgen mislukte. De vijfde positie werd bezet door H. van Bommel. Op het conceptverkiezingsprogramma *Tegengas* waren door de afdelingen 46 inhoudelijke wijzigingsvoorstellen ingediend, waarvan ongeveer de helft door het congres werd aanvaard. Voorstellen die niet de zegen hadden van het partijbestuur, haalden het veelal niet. Verder stelde het congres de verkorte weergave van het program, *Tien keer tegengas* geheten, vast. In haar verkiezingsprogramma pleitte de SP onder andere voor gratis onderwijs en openbaar vervoer, en een drastische verkleining van de inkomensverschillen. Lijsttrekker Marijnissen zette zich in zijn congres toespraak af tegen het paarse regeringsbeleid. Hij nam de term 'stoorzender', waarmee PvdA-leider Kok eerder de SP wat kleinerend had getypeerd, gretig over: 'Ik denk dat we het woord "stoorzender" moeten claimen als een soort geuzennaam' (*NRC-Handelsblad*, 26 januari 1998).

gemeenteraadsverkiezingen

De partijraad had in december 1997 strenge normen vastgesteld waaraan afdelingen moesten voldoen, wilden zij aan de gemeenteraadsverkiezingen kunnen deelnemen (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, 74-75). De SP was aanvankelijk van plan in 58 gemeenten mee toe doen, maar besloot op het laatste nippertje ook in Haarlem een lijst in te dienen. In 24 van deze 59 gemeenten was de partij nog niet in de gemeenteraad vertegenwoordigd.

De gemeenteraadsverkiezingen verliepen voor de SP met een winst van een derde zeer succesvol. In Oss en Heerlen werd de partij met respectievelijk dertien en acht zetels voor het eerst de grootste raadsfractie. Hier en daar verloor de SP wat. In Doesburg en Schijndel liep het stemmenpercentage enigszins terug, maar handhaafde de partij haar oude zeteltal en bleef zij ook de grootste partij in de gemeenteraad. In Leidschendam, Vlaarding en Zoetermeer, alledrie gemeenten met een aanzienlijke SP-fractie, moest de SP zetelverlies incasseren. Toch was partijleider Marijnissen zeer tevreden: 'een mooiere generale voor de finale van 6 mei hadden we ons niet kunnen wensen' (*de Tribune*, 20 maart 1998).

collegevorming

Door het succes bij de raadsverkiezingen steeg het aantal wethouders van de SP. In Oss, waar de SP in 1996 met twee personen tot het college was toegetreden (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 71-72), kreeg zij er een derde wethouderszetel bij. Deze werd ingenomen door mevr. M.A. Marijnissen, de echtgenote van de partijleider. Daarnaast trad de SP met twee wethouders toe tot het college van Uden en met één in dat van Schijndel. In Heerlen, waar de SP de grootste partij was geworden, bleef zij buiten het college van burgemeester en wethouders.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 22 maart vierde de SP de uitslag van de raadsverkiezingen in het 'Land van Ooit', een pretpark bij Drunen. Zo'n 4.500 mensen woonden volgens de partij deze dag bij. Op de bijeenkomst werd ook het startschot gegeven voor de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Campagneleider was partijsecretaris T. Kox. Eén van de opvallende wapenfeiten van de SP was het contract dat zij als eerste politieke partij met de STER sloot voor het uitzenden van reclame-spotjes op televisie.

In het kader van de verkiezingscampagne trok het circus 'De Lachende Tomaat' door het land. In de optredens werden straatacts gecombineerd met de presentatie van een kamerkandidaat. Een partijaffiche met de leus 'Alwéér vertraging? Stem tegen, stem SP' die was bedoeld voor stations van de Nederlandse Spoorwegen, werd geweigerd door het bureau dat de stationsreclame verzorgde.

De winst van drie zetels bij de kamerverkiezingen werd door de partij uitbundig gevierd, alhoewel het er twee minder waren dan waarop was gehoopt. De SP-fractie telde nu vijf zetels. Marijnissen was hiermee zeer ingenomen: 'de SP is nu afgetekend de zesde partij in het parlement' (*de Tribune*, 22 mei 1998).

affaire Lammerts

Op 20 juli zegde S. Lammerts, fractievoorzitter van de SP in de Provinciale Staten van Groningen, zijn partijlidmaatschap op. Op 30 december 1997 was bij rellen in de Groninger Oosterparkbuurt zijn woning vernield (zie ook in deze Kroniek onder PvdA). In juli deed T. Bakker, de voorzitter van het SP-district Groningen, Lammerts mee dat deze niet meer kandidaat zou worden gesteld voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1999. Bakker vroeg zich af of Lammerts door 'zijn sterk individualistische optreden in de media... de bindende figuur is die de nieuwe, naar verwachting grote fractie nodig heeft' (*Trouw*, 14 juli 1998). Volgens Bakker zou een ruime meerderheid van de afdelingsvoorzitters in het Groninger district deze opvatting delen, maar desgevraagd bleken deze niet allen deze mening toegedaan. Wat later bleek dat Bakker een procedurefout had gemaakt en Lammerts op eigen gezag de wacht had aangezegd. De afdelingsvoorzitters spraken nadien evenwel hun vertrouwen uit in de districtsvoorzitter.

Nadat Lammerts de SP had verlaten, hekelde hij de 'stalinistische en centralistische tradities' in deze partij. Lammerts bleef op persoonlijke titel lid van de Groninger Staten. Begin augustus ging hij over tot de oprichting van een nieuwe partij: de Onafhankelijke Partij Groningen (later Onafhankelijke Politieke Partij Groningen geheten; OPPG), een 'belangenpartij voor stad en provincie'. De OPPG besloot deel te nemen aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1999.

onrust in de partij

Niet alleen in Groningen, maar ook elders in het land ontstonden in een aantal afdelingen en gemeenteraadsfracties conflicten, die resulteerden in het opstappen van verschillende raadsleden.

In Emmen scheurde begin januari de SP-fractie in de gemeenteraad (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 74). Twee dissidenten, die ook deel uitmaakten van het afdelingsbestuur, stapten op en vormden de groepering 'Socialisten '98'. De ledenvergadering van de SP-afdeling veroordeelde hun handelwijze en eiste de twee raadszetels op.

In de SP-afdeling Zoetermeer deden zich problemen voor bij het opstellen van de kandidatenlijst voor de raadsverkiezingen. Een elftal leden maakte bezwaar tegen de lage, onverkiesbare plaats die het bestuur het zittende raadslid mevr. N. Hoogeveen had toebedeeld. De ledenvergadering van 14 januari volgde het afdelingsbestuur echter en besloot zelfs Hoogeveen geheel van de lijst te schrappen. Deze stapte daarop uit de SP-raadsfractie.

In Haarlem zegde het nieuw gekozen raadslid B. van Tongeren zijn lidmaatschap van de SP op, nog voor de installatie van de nieuwe gemeenteraad.

In Tiel verklaarde M. Peelen onmiddellijk na zijn beëdiging als raadslid dat hij voor de SP bedankte. Hij zei zich te willen aansluiten bij GroenLinks.

In Leeuwarden verliet het raadslid mevr. D. de Haan enkele maanden na de verkiezingen de fractie van de SP na onenigheid over haar onkostenvergoeding. Zij bleef als onafhankelijke lid van de raad.

In Etten-Leur was het negentienjarige raadslid S. Anijs sinds de zomer vrijwel niet aanwezig geweest op de raads- en commissievergaderingen. De plaatselijke SP-afdeling besloot vervolgens eind november de zetel op te geven. Enkele weken later werd Anijs als partijlid geroyeerd.

Partijsecretaris Kox weet het opstappen van de raadsleden voor een deel aan de snelle groei van de SP. De omstandigheden per afdeling konden verschillen maar, zo meende hij 'de rode draad door die situaties is toch dat er iets verkeerd is gegaan in de voorbereiding en de selectie'. Hierbij was ook het feit van invloed dat de afdelingen in de SP veel autonomie hadden, aldus Kox (*de Tribune*, 23 oktober 1998).

Mede op Lammerts' initiatief werd op 19 september een bijeenkomst belegd van gewezen SP-leden uit onder meer Amsterdam, Zoetermeer, Haarlem, Leeuwarden en Groningen, onder andere om de mogelijkheid na te gaan van de oprichting van een landelijke politieke partij. Begin november werd echter op een bijeenkomst in Lelystad besloten hiervan af te zien.

Provinciale Statenverkiezingen 1999

In 1998 startte de SP de voorbereidingen voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten. De provinciale vergaderingen van gekozen afdelingsbestuurders stelden de kandidatenlijsten op. De SP was niet van plan aan de verkiezingen deel te nemen in Friesland, Drenthe, Flevoland en Zeeland. In december besloot de partijraad dat de SP bij deze verkiezingen lijstverbindingen met GroenLinks mocht aangaan. Een jaar eerder had de partijraad zo'n vorm van samenwerking nog afgewezen voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De SP verwachtte dat haar zeteltal zou groeien van twaalf naar zo'n twintig à dertig.

Europese verkiezingen 1999

De partijraad van december wees als lijsttrekker voor de Europese verkiezingen E. Meijer aan. Volgens de partij bestond er een goede kans dat hij zijn opwachting in het Europees Parlement zou maken. Meijer was in maart 1996 lid geworden van de SP. Daarvoor was hij actief geweest in GroenLinks en de PSP.

acties

Op 14 maart hield het comité 'Zorg voor iedereen' een landelijke bijeenkomst. Het comité, dat in september 1997 op instigatie van de SP was opgezet, kantte zich tegen de toenemende 'tweedeling' in de gezondheidszorg. Door verschillende overheidsmaatregelen zou de toegang tot bepaalde gezondheidsvoor-

zienen voor financieel minder draagkrachtige groepen bemoeilijkt worden. Een verslag van de bijeenkomst werd door de SP gepubliceerd onder de titel *Insluipende ongelijkheid. Verslag van de landelijke dag tegen de tweedeling in de zorg*.

Op 1 mei, de Dag van de Arbeid, voerde de SP actie bij de Optiebeurs in Amsterdam. Met kettingen werd de deur afgesloten, waardoor het gebouw enkele uren niet toegankelijk was. De actie 'Gesloten Beurs' was bedoeld om aandacht te vragen voor 'het hand in hand gaan van schaamteloze verrijking en schandelijke verarming in Nederland' (*de Tribune*, 22 mei 1998).

In september werd bekend gemaakt dat de overheid een 'asbestinstituut' had opgericht. Tot deze instelling, waarvoor de SP jarenlang had geijverd (zie het *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 77 en het *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 73), konden asbestslachtoffers zich richten met verzoeken tot schadeloosstelling. Wanneer zo'n claim werd erkend, ontvingen zij (of hun nabestaanden) 90.000 gulden smartengeld en een gehele vergoeding van de materiële schade.

Op 30 oktober werd op initiatief van het Tweede-Kamerlid van de SP Van Bommel het comité 'Laat de Betuwelijn varen!' opgericht. Dit comité beoogde het verzet te bundelen dat leefde tegen deze nieuwe goederenspoorlijn. In het aanbevelingscomité namen onder meer R. van Duijn van De Groenen en A. Heertje zitting.

partijcongres mei 1999

De partijraad van 6 juni besloot het achtste partijcongres te houden op 1 mei 1999. Op het congres zal de organisatie en werkwijze van de SP centraal staan, in het licht van de sterke kiezers- en ledengroei die de partij sinds 1994 doormaakte. In september en oktober werden er regionale bijeenkomsten gehouden van afdelingsbestuurders, die daar hun mening konden geven over de 'kansen en bedreigingen' van de SP (*de Tribune*, 20 november 1998). Aan het einde van het jaar werd in de afdelingen het verslag besproken van de ontwikkeling van de SP sinds het partijcongres in juni 1996.

Ter voorbereiding van het partijcongres belegde het Jongerenteam van de SP op 20 november een jongerenconferentie. Een grote meerderheid van de zestig aanwezigen was tegen de oprichting van een aparte jongerenorganisatie van de SP. Deze opvatting week af van de uitkomst van een enquête die in oktober aan alle partijleden onder de 27 jaar was gestuurd. Van de respondenten vond 56% dat zo'n organisatie gewenst was.

partijbijeenkomsten

Op 28 maart werd in Oss de 'Dag van de Toekomst' gehouden. Ongeveer veertig jonge SP-leden uit het hele land ontmoetten elkaar hier. Zij discussieerden onder meer met partijleider Marijnissen.

De SP-Onderwijsgroep belegde op 5 oktober een themabijeenkomst met als titel

'Paarse wolken boven het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie'. Spreker was het Tweede-Kamerlid Van Bommel.

publicaties

In januari verscheen bij 'Ketch-Up Press', een aan de SP gelieerde uitgeverij, *Alles kids? Pleitnota voor gelijke kansen*. De SP-ers H. van Bommel, J. Hermans, A. Meijers en I. Palm schetsten hierin de gevolgen van de sociaal-economische tweedeling voor de positie van jongeren. De nota was opgesteld in opdracht van de SP. In april publiceerde dezelfde uitgeverij *Groeiend verzet en andere verhalen over de natuur en het milieu van milieu-activist en Kamerlid Remi Poppe*. H. Steenhuis en P. van den Blink tekenden uit de mond van Poppe zijn ervaringen in allerlei milieu-acties op.

In maart verscheen een nieuw boek van politiek leider Marijnissen, *Effe dimmen! Een rebel in Den Haag* geheten. Marijnissen deed hierin onder meer verslag van zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer sinds 1994.

Op 20 november presenteerde de SP de *Atlas van de Macht*. N. Schouten, K. Glastra van Loon, T. Kox en P. de Ridder gaven hierin een overzicht van de '50 machtigste bedrijven, de 100 machtigste ondernemers en hun netwerken'. Alle partijleden kregen het boek cadeau, met daarbij het verzoek als tegenprestatie een nieuw lid voor de partij te werven.

personalia

Op 19 mei werd R.F. Ruers lid van de Eerste Kamer. Hij volgde De Wit op, die op 6 mei was verkozen tot Tweede-Kamerlid.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

In 1998 herdacht de SGP haar tachtigjarig bestaan, zonder hier overigens veel aandacht aan te besteden. De viering had op 2 mei plaats op een 'familiedag' in Houten. In electoraal opzicht verliep 1998 voor de jarige partij niet slecht. Het aantal raadszetels dat zij behaalde, was ongeveer gelijk aan dat van 1994. De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor de SGP zeer verrassend: hoewel ze stemmen verloor, wist de partij dankzij de lijstverbinding met GPV en RPF een derde kamerzetel te behalen.

algemene vergadering en familiedag

Op 21 februari hield de SGP haar algemene vergadering in Utrecht. B.J. van der Vlies, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, stond in zijn partijrede getiteld *Op Gods trouw volstandig bouwen* stil bij de toenemende criminaliteit en het beleid van het paarse kabinet. In de middag lichtten de vijf hoogstgeplaatste kandidaat-Tweede-Kamerleden een aantal speerpunten uit het verkiezingspro-

gramma toe, waarna over deze thema's een forumdiscussie volgde. Verder namen de aanwezigen afscheid van L. van der Waal als afgevaardigde in het Europees Parlement.

gemeenteraadsverkiezingen

De SGP nam in 149 gemeenten deel aan de raadsverkiezingen, waarvan in bijna de helft met een zelfstandige lijst. In een aantal gemeenten werd de samenwerking met RPF en GPV verbroken, omdat deze partijen een vrouw op een verkiesbare plaats kandidaat hadden gesteld (zie in deze Kroniek onder GPV). In Den Helder had dit tot gevolg dat een aantal SGP-ers (waaronder oud-voorlichtingssecretaris M. Dankers) op persoonlijke titel op een gecombineerde lijst met GPV en RPF plaatsnamen. Het aantal raadszetels dat de SGP bij de verkiezingen van 4 maart verwierf, was omgerekend ongeveer gelijk aan dat van 1994.

In sommige plaatsen waar de SGP zelfstandig aan de verkiezingen had meegedaan, verliep de collegevorming moeizaam. Zo werd de partij in Hardinxveld-Giessendam na 24 jaar buiten het college gehouden. In Kesteren, waar de SGP de grootste partij werd, liepen de besprekingen stuk op het vrouwenstandpunt. De staatkundig-gereformeerden bleven zo buiten het gemeentebestuur.

Tweede-Kamerverkiezingen

Het hoofdbestuur stelde op 3 januari samen met de Raad van Advies de advieskandidatenlijst ongewijzigd vast (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 80-81). De lijst werd weer aangevoerd door Van der Vlies.

Op 19 maart begon de SGP haar verkiezingscampagne in Amersfoort onder het motto 'Woord houden'. De partij wilde zich profileren met een inhoudelijke campagne zonder 'toeters of bellen', waarbij haar 'authentieke beginselen' de aantrekkingskracht voor de kiezers moesten vormen (*Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 1998). De verkiezingen van 6 mei verliepen voor de SGP zeer gunstig. Ondanks een verlies van 2.000 stemmen zag de partij haar zetelaantal stijgen van twee naar drie, zoals reeds vermeld het gevolg van de verdeling van reststemmen door de lijstverbinding van GPV, RPF en SGP.

vorstelijk huwelijk

Eind maart zorgde de SGP voor enige opschudding toen haar fracties in de verenigde vergadering van de Staten-Generaal als enigen tegen het voorgenomen huwelijk van prins Maurits met Marilène van den Broek stemden. 'Er is een rechtstreekse relatie tussen onze politieke idealen en de religie van het koninklijk huis. Het huwelijk van Maurits met een rooms-katholiek meisje doorbreekt een traditie die voor ons onaantastbaar is', aldus senator G. Holdijk in een verklaring tot de pers (*Reformatorisch Dagblad*, 1 april 1998). Premier

Kok reageerde geïrriteerd. Ook GPV en RPF keerden zich tegen het SGP-standpunt. GPV-leider Schutte was van mening dat de grondwet geen mogelijkheden bood om religieuze overwegingen in de standpuntvorming te betrekken. Tweede-Kamerlid Rouvoet van de RPF noemde de redenering van de SGP 'onbegrijpelijk', omdat Holdijk geen constitutionele argumenten aanvoerde (*Reformatorisch Dagblad*, 1 april 1998). De staatkundig-gereformeerden toonden zich gekwetst door het onbegrip van de beide andere kleine christelijke partijen. Ze vonden dat deze hun eigen nationaal-gereformeerde verleden hiermee verloochenden.

statuten en algemeen reglement

Op 1 september traden de statuten en het algemeen reglement, die in 1997 op een huishoudelijke vergadering waren aangenomen, in werking (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 79-80). Dit had onder andere tot gevolg dat de statenkringverenigingen hun functionele plaats in de partijorganisatie verloren. De nog bestaande verenigingen werden echter niet verplicht zichzelf op te heffen. De nieuwe statuten hielden de mogelijkheid open dat per provincie één of meerdere kringen bleven bestaan.

affaire Van der Wende

In september werd politie-inspecteur A. van der Wende van het korps Rotterdam-Rijnmond en ex-lid voor de SGP van de gemeenteraad van Goedereede door de Rotterdamse rechtbank vrijgesproken van opzettelijke belediging van homoseksuelen. Eind 1997 had hij in de *Justitiekrant* in een discussie over het homohuwelijk geschreven dat gelijkstelling van homoseksualiteit en heteroseksualiteit ongeveer hetzelfde was als 'diefstal gelijkstellen met schenkingsrecht of mishandeling met verpleging'. De homobelangenorganisatie COC, de Nederlandse Politiebond en de *Gaykrant* hadden naar aanleiding hiervan een aanklacht bij justitie ingediend. De rechter oordeelde dat Van der Wende gerechtigd was op godsdienstige gronden bezwaren te hebben tegen het homohuwelijk en dat de 'menselijke waardigheid van de bedoelde groep personen... hierdoor niet [was] aangetast' (*Nederlands Dagblad*, 30 september 1998). Begin oktober werd RPF-leider Van Dijke wegens een bijna identieke affaire door de rechtbank in Den Haag wél veroordeeld (zie in deze Kroniek onder RPF).

Europese verkiezingen 1999

Eind oktober stelde het hoofdbestuur samen met de Raad van Advies de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen vast. B. Belder werd lijsttrekker, gevolgd door C.S.L. Janse op de tweede, en Holdijk op de derde plaats (zie over de samenwerking met GPV en RPF bij de Europese verkiezingen in deze Kroniek onder GPV).

Eind 1997 publiceerde de Guido de Brèsstichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP, de nota *De kerk in Europa: verkenningen in staatkundig perspectief* van de hand van J. Weggeman. In januari 1998 werd deze aan de fractie van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement aangeboden. In april 1998 verscheen het commentaar *Genetische idealen: over klonen, xenotransplantatie en genetisch gemanipuleerde voedingsgewassen*, geschreven door H.F. Massink en anderen. Het toonde zich zeer kritisch ten aanzien van de nieuwe ontwikkelingen op deze gebieden. Alleen in levensbedreigende situaties moest het mogelijk zijn gebruik te maken van de nieuwe technieken. Een algemeen verbod werd om die reden niet bepleit. In november deed de De Brèsstichting *Knellende ruimte: reactie op de nota Nederland 2030* van de hand van G. Bosma en H.F. Massink het licht zien. Het behelsde een commentaar op een discussienota van het ministerie van VROM over de inrichting van Nederland in het begin van de 21-ste eeuw. Eveneens in november verscheen *Tussen beginsel en belang: normatieve gedachten over economie, markt en samenleving*, geschreven door A. van den Heuvel en anderen. De auteurs concludeerden in de nota dat de moderne economie en het marktdenken niet waarde vrij zijn, maar geïnspireerd door een liberaal-humanistisch mens- en wereldbeeld. Zij zetten hier een staatkundig-gereformeerde visie tegenover. Aan het eind van het jaar gaf het wetenschappelijk bureau *Geboden steun: SGP-visie op sociale zekerheid* uit, geschreven door de werkgroep sociale zekerheid.

De LVSGS/SGP-jongeren publiceerden in 1998 vier 'Infoschetsen'. Twee ervan stonden in het teken van het jaarthema 'Jongeren in de knel'. Zo werd op 13 februari *Jeugdbeleid*, geschreven door W.J. van Duijn, tijdens een discussie-bijeenkomst gepresenteerd. De tweede was *Refo-jeugdbeleid: christenjongeren in het spanningsveld van twee culturen* van de hand van I.A. Kole en anderen. Op 28 november hield de jongerenorganisatie een congres over dit onderwerp. Begin augustus verscheen *Theocratie: de SGP tussen ideaal en werkelijkheid* met als auteurs R. Bisschop, G. Holdijk en A.A. van der Schans. De vierde schets heette *Welvaartsstaat* en was van de hand van Chr. van Bommel en W. Zondag. In juni publiceerden de SGP-jongeren het Infokatern *De doodstraf: invoeren of uitbannen?*, geschreven door W.A. Zondag, L. Snoek en G. Holdijk. De SGP-jongeren hielden op 28 maart hun twee-jaarlijkse jongerendag in Den Haag. Partijleider Van der Vlies en D66-minister van Justitie Sorgdrager gingen er met elkaar in debat over waarden en normen. Verder organiseerden de jongeren nog een aantal bijeenkomsten: over Israël (op 2 maart); over 'SGP en SP: het verschil zit 'm in de "G"', waar Van der Vlies en SP-leider Marijnissen de degens kruisten (op 13 maart); over 'God, Nederland en Oranje' voor studenten, in samenwerking met het wetenschappelijk bureau (op 2 oktober); en een bezinningsconferentie over de vraag 'Heeft de gereformeerde gezindte nog toekomst?' (op 21 november).

De Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum en het hoofdbestuur van de

SGP organiseerden op 25 september het jaarlijkse najaarscongres voor raadsleden. Het thema was 'De gemeenteraad onder Paars-II'.

Begin mei publiceerde de SGP – ter gelegenheid van de viering van 150 jaar grondwet – de bundel *Groen en de grondwet : de betekenis van Groen van Prinsterers visie op de grondwet van 1848* onder redactie van D.J.H. van Dijk en H.F. Massink.

personalia

Op 19 maart overleed oud-senator H. Barendregt. Van 1954 tot 1982 was hij gemeenteraadslid in Barendrecht; van 1982 tot 1985 zat hij in de provinciale staten van Zuid-Holland; van 1983 tot 1995 maakte hij deel uit van de Eerste Kamer, waarvan de laatste negen jaar als fractievoorzitter.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

In electoraal opzicht was het jaar 1998 voor de VVD uitzonderlijk: nooit eerder hadden de liberalen 38 zetels in de kamerverkiezingen behaald. Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen deed de partij het goed. De gunstige uitslagen waren een welkom verjaardagsgeschenk voor de VVD, die dit jaar een halve eeuw bestond. In de zomer maakte de succesvolle partijleider F. Bolkestein bekend dat hij terugtrad als eerste man van de VVD.

vijftigjarig bestaan

Op 24 januari vierde de VVD in Amsterdam uitbundig haar tiende lustrum. 's Middags was er een symposium, gewijd aan het thema 'verantwoordelijkheid'. De Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, presenteerde de bundel *Publieke verantwoordelijkheid* (geredigeerd door K. Groenveld en P.G.C. van Schie). 's Avonds vierden de liberalen feest met als hoogtepunt een soundmixshow, waarin vele VVD-prominenten in de huid van bekende artiesten kropen. Tijdens het jubileum werd *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* over de geschiedenis van de jarige partij, geschreven door H.J.L. Vonhoff, ten doop gehouden.

Europese Monetaire Unie (EMU)

In januari lekte uit dat minister G. Zalm van Financiën overwoog af te treden wanneer Nederland zou instemmen met Italiaanse deelname aan de gemeenschappelijke Europese munt. In de commotie die hierover ontstond – de Italiaanse premier Prodi vroeg premier Kok telefonisch om uitleg – ontkende Zalm dit overigens. Ook Bolkestein verklaarde zich tegenstander: 'Zelfs als de Italianen hun nieuwe schulden met 1,7 procent terugbrengen, zijn we er nog op tegen dat ze meedoen', zo meende hij (*NRC-Handelsblad*, 12 januari 1998). In

maart pleitte Bolkestein in *Forum*, het blad van de werkgeversorganisatie VNO-NCW, voor het uitstellen van de EMU. Dit zou landen die nog niet voldeden aan de criteria voor deelname aan de EMU, in de gelegenheid stellen om hun financiën op orde te brengen. Voor de coalitiegenoten D66 en PvdA was uitstel echter onbespreekbaar. Ook Zalm vond dit geen reële optie. Eind maart stemde het kabinet – inclusief Zalm – in met de deelname van Italië.

asielbeleid

In februari ontstond opschudding over uitspraken die J. Rijpstra, woordvoerder vreemdelingenbeleid in de Tweede Kamer, had gedaan in een vraaggesprek met het *Algemeen Dagblad*. Hij had daarin geopperd dat Nederland als uiterste consequentie het vluchtelingenverdrag van de Verenigde Naties zou moeten kunnen opzeggen, indien het niet zou lukken om met de andere lidstaten van de Europese Unie afspraken te maken over een evenrediger verdeling van de asielzoekers. Andere politieke partijen spraken hun afkeuring over deze suggestie uit. In een toelichting liet Rijpstra weten een discussie op gang te willen brengen over de vraag, hoeveel vluchtelingen Nederland in staat is op te vangen. Tijdens een kamerdebat enkele dagen later zei hij, onder druk van een motie van D66-kamerlid B.O. Dittrich, die gesteund werd door het CDA en GroenLinks, dat de VVD er niet op uit is het verdrag op te zeggen.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart verliepen voor de VVD succesvol. Met een winst van ruim tweehonderd raadszetels boekten de liberalen aanzienlijke vooruitgang. De partij won vooral in Noord- en Zuid-Holland. In 72 gemeenten werd de VVD de grootste partij. Het aantal wethouders steeg van 308 naar 338. Hiermee leverden de liberalen 19,6% van het totale aantal wethouders. In Groningen gingen de liberalen na 26 jaar oppositie weer deel uitmaken van het stadsbestuur.

In Bloemendaal hadden W. van Luyken en L. Heukels zich, uit onvrede met de 'regenteske' bestuursmentaliteit van de VVD-fractie in de gemeenteraad, eind 1997 van de VVD afgesplitst en een eigen partij 'Liberaal Bloemendaal' opgericht. In januari 1998 eiste de Bloemendaalse VVD-afdeling voor de Raad van State vernietiging van het besluit van het centrale stembureau om Liberaal Bloemendaal toe te laten tot de gemeenteraadsverkiezingen in maart. Men vreesde voor verwarring bij de kiezers, omdat het plaatselijke VVD-partijblad dezelfde naam droeg. De eis werd afgewezen, zodat zowel de VVD als Liberaal Bloemendaal deelnamen aan de verkiezingen.

kandidaatstelling en programma Tweede-Kamerverkiezingen

In het najaar van 1997 was de ontwerp-kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen opgesteld (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 85-86). Op de algemene vergadering van 31 januari in Arnhem werd de volgorde van de kandidaten definitief vastgesteld. De eerste dertig plaatsen bleven ongewijzigd. Een voorkeursactie van een aantal afdelingen om minister van Verkeer en Waterstaat mevr. A. Jorritsma-Lebbink hoger op de lijst te krijgen (op de tweede in plaats van op de derde plaats), mislukte. De tweede positie bleef voorbehouden aan minister van Binnenlandse Zaken H.F. Dijkstal. Bolkestein werd opnieuw als lijsttrekker gekozen.

Een dag eerder stelde de vergadering het verkiezingsprogramma *Investeren in uw toekomst* vast. Het ontwerp hiervan was in oktober 1997 gepresenteerd (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 86). Over de sociale paragraaf ontstond de meeste discussie. Zo werd het voorstel om de maximale duur van de werkloosheidsuitkering (WW) terug te brengen van vijf naar drie jaar afgewezen. Ook de voorgestelde verlaging van het minimumloon voor alleenstaanden met 30% haalde het niet. Men was bang dat deze maatregelen het sociale gezicht van de partij te veel zouden schaden. De paarse coalitiegenoten reageerden verheugd op de bijstellingen van het congres, evenals het CDA. De algemene verwachting was dat het de formatie-onderhandelingen zou vergemakkelijken.

In het programma werd verder een nieuwe passage opgenomen over (hard-) drugsbestrijding, met vooral aandacht voor de vaak ermee gepaard gaande criminaliteit. De aanwezigen namen ook een amendement aan van de partij-commissie Volksgezondheid, waarin werd gepleit voor het verwijderen van euthanasie en zelfdoding uit het Wetboek van Strafrecht. Bolkestein liet in zijn toespraak tot de ledenvergadering weten door te willen gaan met paars. Voorwaarde was wel dat de coalitiegenoten de middeninkomens – waaruit immers de sociale zekerheid werd gefinancierd – ongemoeid moesten laten.

affaire Van Baalen

Eind maart raakte campagneleider en kandidaat-Tweede-Kamerlid J.C. van Baalen in opspraak wegens berichten in de media dat hij in zijn jeugd rechts-extremistische sympathieën gekoesterd zou hebben. Zo meldde *Vrij Nederland* (28 maart 1998) dat Van Baalen in zijn Leidse studententijd, als voorzitter van de studentenweerbaarheid Pro Patria, het Horst Wessellied (het partijlied van Hitlers NSDAP) zou hebben gezongen. Enkele dagen later onthulde het televisieprogramma Netwerk dat hij als zestienjarige een steunbetuiging zou hebben geschreven aan J. Glimmerveen van de Nederlandse Volksunie (NVU). Van Baalen ontkende alle beschuldigingen. Begin april schortte hij zijn werkzaamheden als campagneleider op, omdat hij tijd wilde vrijmaken om zijn naam te zuiveren. Tweede-Kamerlid en oud-woordvoerder van Bolkestein C. Cornielje nam zijn taken over. Van Baalen behield in eerste instantie wel zijn verkiesbare

negenentwintigste plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Hangende zijn verweer bleef de VVD achter hem staan. Na nieuwe getuigenissen van oud-klasgenoten in het televisieprogramma Nova besloot Van Baalen echter na de verkiezingen voorlopig geen zitting te zullen nemen in de Kamer. Hij hoopte zo zijn partij in verkiezingstijd geen verdere schade te berokkenen. Bolkestein noemde zijn beslissing 'honorabel, tragisch maar onvermijdelijk' (*NRC-Handelsblad*, 6 april 1998).

In juli begon een commissie van drie leden van de Raad van State op verzoek van het hoofdbestuur van de VVD een onderzoek naar de beschuldigingen aan het adres van Van Baalen. De commissie werd voorgezeten door J. Polak (VVD) en bestond verder uit J.J. Vis (D66) en A. Kosto (PvdA). In november kwam zij tot de conclusie dat de beschuldigingen ongegrond waren: van rechts-extremistische activiteiten van Van Baalen was niets gebleken. Ten aanzien van de brief aan Glimmerveen verklaarde een schriftdeskundige dat deze waarschijnlijk door een ander geschreven was. Volledige zekerheid hierover kon niet gegeven worden, temeer daar Glimmerveen weigerde met het onderzoek mee te werken. Het hoofdbestuur van de VVD verklaarde op 17 november Van Baalen volledig te rehabiliteren en hem dus ook niets in de weg te zullen leggen als hij zijn plaats in de Tweede Kamer zou opeisen (wat mogelijk werd wanneer een kamerlid zou aftreden).

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 17 april begon de VVD haar verkiezingscampagne met een manifestatie in Amersfoort. Voor het organiseren van verkiezingsavonden maakte de partij gebruik van de diensten van experts van het bedrijf Endemol. Er vonden manifestaties met talkshows plaats. Ook hielden de liberalen ochtendlijke persconferenties. Om jonge kiezers te bereiken organiseerde de VVD op 3 mei samen met de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) een landelijke liberale jongerendag in Delft.

Tijdens de campagne kwam de VVD nogal eens in aanvaring met de PvdA. Zo wilde minister Zalm van Financiën de uitvoering van de sociale zekerheid aan de markt overlaten; PvdA-minister Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid vond dit echter een taak van de overheid. Andere verschillen van mening tussen beide partijen betroffen de aftrekbaarheid van hypotheekrente voor de eigen woning en het asielbeleid. Eind april stelde Bolkestein zich tijdens een verkiezingsdebat met PvdA-leider Kok voor de RTL-televisie voor het eerst openlijk kandidaat voor het premierschap.

De Tweede-Kamerverkiezingen op 6 mei bezorgden de VVD met 38 zetels een historische overwinning. De winst van zeven zetels was voor een deel toe te schrijven aan de jongere kiezers. Bolkestein noemde in zijn toespraak tot de algemene vergadering van 15 en 16 mei deze bijeenkomst het 'congres van de overwinning' (*Vrijheid en Democratie*, juni 1998). 'Schaduwkanten' vond hij dat naar verhouding weinig ouderen en vrouwen op de VVD hadden gestemd.

afscheid Bolkestein

Begin juli kondigde Bolkestein zijn vertrek als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie aan. Na acht jaar de partij te hebben geleid - langer dan zijn voorgangers, op VVD-oprichter P.J. Oud na - vond hij dat het tijd werd voor 'nieuwe dynamiek en een nieuw elan' (*Vrijheid en Democratie*, september 1998). Op 30 juli trad hij af en koos de fractie op zijn voordracht Dijkstal tot voorzitter. Cornielje werd vice-voorzitter. Bolkestein was van plan tot het eind van 1999 als 'vliegende kiep' in de Tweede Kamer te blijven.

Op de partijraad van 1 augustus nam Bolkestein officieel afscheid als politiek leider. Partijvoorzitter W.K. Hoekzema prees hem voor de wijze waarop hij de partij had geleid. 'Hij heeft de eenheid teruggebracht in de partij, de VVD een stevige plaats in de Nederlandse politiek gegeven en is de aanvoerder in de politieke discussie geweest' (*Vrijheid en Democratie*, september 1998).

Op 29 september presenteerde Bolkestein in Den Haag een politiek dagboek over de periode 4 maart tot 4 augustus, zijn laatste maanden als leider van de VVD, onder de titel *Haags duet*; het tweede deel van het boek bevatte een dagboek over dezelfde periode geschreven door NOS-journaliste mevr. M. Brandsma.

kabinetformatie

Op de partijraad van 1 augustus werd ook het regeerakkoord goedgekeurd. Bolkestein gaf meteen toe dat het akkoord op enkele punten tekort schoot, zoals de wegebouw waar te weinig geld voor uitgetrokken werd, de bezuinigingen op defensie en de besluiteloosheid ten aanzien van de toekomst van Schiphol. Hij betreunde ook dat de VVD met weinig vrouwen in het kabinet kwam. De Vrouwen in de VVD hadden hier ook kritiek op.

Door toetreding van L.M.L.H.A. Hermans tot het kabinet verloor Friesland zijn Commissaris van de Koningin. In november werd in deze functie oud-minister E.H.T.M. Nijpels benoemd, met ingang van 1 januari 1999.

partijvoorzitterschap

Evenals CDA, GroenLinks en PvdA moest de VVD in 1998 een nieuwe voorzitter gaan zoeken. Hoekzema liet in september weten, deze functie vanaf mei 1999 niet meer te kunnen combineren met het burgemeesterschap van Den Helder. In december droeg het hoofdbestuur H.B. Eenhoorn voor als opvolger. Eenhoorn was bedrijfsadviseur en oud-burgemeester van Schiermonnikoog en Voorburg, en bovendien in de jaren tachtig lid van het hoofdbestuur geweest. Om de taak van de voorzitter te verlichten besloot het hoofdbestuur de functie van tweede vice-voorzitter te creëren; deze zou de politiek plaatsvervanger van de voorzitter worden, terwijl de eerste vice-voorzitter vooral belast was met de inhoudelijke politieke discussie in de partij.

Provinciale Statenverkiezingen 1999

In april verscheen ter voorbereiding van de Provinciale Statenverkiezingen in 1999 de *Leidraad VVD-provincieprogramma 1999-2003*, samengesteld door de VVD-Bestuurdersvereniging in opdracht van het hoofdbestuur. In de zomer benoemde dit orgaan mevr. P.H. Ginjaar tot 'campagneleider 1999'.

Eerste-Kamerverkiezingen 1999

In september werd bekend wie de afdelingen kandidaat stelden voor de in 1999 te kiezen Eerste Kamer. De afdeling Den Haag stelde de oud-opperbevelhebber van de strijdkrachten H.A. Couzy kandidaat, die voor zijn vertrek in 1996 kritiek had geleverd op zijn minister (en partijgenoot) J.J.C. Voorhoeve. Toen het hoofdbestuur in oktober een ontwerplijst opstelde, ontbrak daarop echter Couzy. Wel stonden zeven andere nieuwelingen op de lijst, waaronder de Leidse hoogleraar medische ethiek mevr. H.M. Dupuis op plaats zes. Fractievoorzitter F. Korthals Altes kreeg de eerste plaats. In maart 1999 zou de algemene vergadering de lijst definitief vast moeten stellen.

Europese verkiezingen 1999

Tegelijk met de Eerste-Kamerverkiezingen werden de Europese verkiezingen voorbereid. Deze kandidatenlijst zou aangevoerd moeten worden door J.G.C. Wiebenga - oud-lid van de Tweede Kamer en oud-burgemeester van Eelde-Paterswolde - zo stelde het hoofdbestuur in oktober voor. De zittende parlementsleden F.A. Wijsenbeek en mevr. J. Larive zagen af van een verkiesbare plaats. Wijsenbeek kreeg als lijstduwer plaats 29. Bij Larive, die helemaal van de lijst verdween, speelde mee dat zij kritiek had gekregen op haar reiskostendeclaraties. Een (verkiesbare) nieuweling op de kandidatenlijst was J. Maaten, oud-bestuurder van de JOVD en sinds 1992 secretaris-generaal van de Liberale Internationale.

partijbijeenkomsten

Op 4 en 5 september organiseerde het internationaal secretariaat van de VVD een seminar voor campagneleiders van liberale partijen in Midden- en Oost-Europa in Den Haag. Bolkestein zat 's middags een panel voor.

Op 31 oktober besprak de partijraad in Bussum de begroting van het nieuwe kabinet, eerst in werkgroepen en vervolgens plenair. Minister J.J. van Aartsen van Buitenlandse Zaken nam deel aan de werkgroep buitenlands beleid, defensie en ontwikkelingssamenwerking. Dijkstal sloot de partijraad af met een toespraak, waarin hij onder meer zijn bezorgdheid uitsprak over de financiële en economische instabiliteit in Europa.

Op 28 november vond een themadag over de toekomst van de sociale zekerheid

plaats in Zoetermeer, waarbij inleidingen werden verzorgd door FNV-voorzitter L.J. de Waal, de voorzitter van de metaalwerkgeversorganisatie FME/CWM A. Kraaijeveld en J.F. Hoogervorst, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

verwante instellingen en publicaties

In januari publiceerde Bolkestein *Onverwerkt verleden*. Met dit boek deed hij een poging om een discussie op gang te brengen over de vraag hoe het kwam dat zoveel intellectuelen destijds in de ban van het communisme geraakt waren. Bolkestein vond het hoog tijd dat voormalige leden van de CPN verantwoording aflegden over hun verleden. In april verschenen twee bundels met toespraken en beschouwingen van Bolkestein: op 2 april nam oud-premier A.A.M. van Agt in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag het eerste exemplaar van *Boren in hardhout* in ontvangst; op 4 april presenteerde Bolkestein in Amsterdam op een vergadering van het algemeen bestuur van de Liberale Internationale *Liberalism in a changing world*.

De Teldersstichting publiceerde in november een bundel over *De rechten van de mens: liberale beschouwingen*, onder redactie van G.A. van der List. Een aantal filosofen, juristen en politici leverden hieraan een bijdrage. Aanleiding was het feit dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vijftig jaar geleden was aanvaard door de Verenigde Naties. Op 19 juni hield het wetenschappelijk bureau een conferentie over 'De rol van politieke partijen bij de democratisering in sub-Sahara Afrika' in Amsterdam; en op 9 september één over 'Klonen in liberale ogen' in Den Haag. Op deze laatste bijeenkomst hielden onder meer oud-staatssecretaris E.G. Terpstra en kandidaat-senator Dupuis een inleiding. Op 19 november organiseerde de Teldersstichting een 'minisymposium' over 'De Nederlandse geschiedenis tot 1848: liberale opmaat tot de grondwet?' De aanleiding hiertoe vormde het door de Stichting uitgegeven boek van M. Wessels, *De Nederlandse traditie van vrijheid: een vruchtbare voedingsbodem voor de hervormingen van 1848*, dat deze traditie vanaf de Middeleeuwen tot 1848 reconstrueerde.

De Organisatie Vrouwen in de VVD vierde haar vijftigjarig bestaan op 13 en 14 maart met een symposium over 'Arbeid en zorg' in Noordwijkerhout. Tijdens de bijeenkomst maakte minister van Financiën Zalm zijn voornemen bekend om het kostwinnersvoordeel in de inkomstenbelasting geleidelijk af te schaffen. Op 14 november hield de Organisatie in Rotterdam een themadag over water.

De aan de VVD gelieerde Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) congresseerde op 20 en 21 juni. De afgevaardigden namen een nieuwe beginselverklaring aan en kozen een nieuwe voorzitter: R. Bremekamp volgde in deze functie mevr. C. Scheidel op. De JOVD hield op 21 en 22 november haar jaarlijkse congres in Vianen. Het bestuur had een beleidsplan opgesteld voor een vergaande reorganisatie van de JOVD, dat echter op het congres niet

geheel vastgesteld kon worden. Dat gebeurde wel op een extra congres op 19 december. De organisatie zou flexibeler moeten worden, en opgedeeld in drie tamelijk zelfstandige regio's.

De Bestuurdersvereniging van de VVD kwam op 6 en 7 november in Lunteren bijeen voor haar jaarlijkse congres. Thema was 'Decentralisatie tegenover Europese eenwording'.

De met voorlichting over Europese integratie belaste Mr. H.R. Nord Stichting vierde in 1998 haar tienjarig bestaan met de presentatie van een bundel getiteld *Hoe verder met een Europees ideaal* onder redactie van Wijsenbeek. Het in samenwerking met de Teldersstichting uitgegeven boek bevatte tien bijdragen over verschillende aspecten van Europese eenwording en de rol van Nord daarbij.

personalia

In mei raakte staatssecretaris J.C. Gmelich Meijling van Defensie in opspraak vanwege vermeende onzuiverheden in zijn declaratiegedrag toen hij burgemeester van Den Helder was. In juni zuiverde de gemeente Den Helder na een intern onderzoek de staatssecretaris van elke blaam: in geen van de onderzochte declaraties was er sprake geweest van onoirbaar gedrag.

Op 6 oktober overleed mevr. M.M.H. Kamp. Zij was van 1982 tot mei 1998 lid van de Tweede Kamer geweest en was kandidaat gesteld voor de Eerste Kamer. Op 13 december overleed luitenant-generaal b.d. W. den Toom, van 1963 tot 1965 staatssecretaris en van 1967 tot 1971 minister van Defensie.

WAT WIL DE KIEZER?

Politieke marketing in de verkiezingscampagne van 1998

Ph. van Praag jr. en S. Penseel

Inleiding

In journalistieke en wetenschappelijke beschouwingen over de moderne verkiezingscampagne valt bijna onvermijdelijk de term politieke marketing. Of het nu om het uitzenden van commerciële spotjes op de televisie gaat, de ontwikkeling van websites van politieke partijen of het optreden in een talkshow, het wordt gezien als een bewijs van toenemende politieke marketing. De vraag is of dit gebruik van het begrip wel gerechtvaardigd is. Wordt het niet als een algemene aanduiding gebruikt voor allerlei vormen van verandering en modernisering van campagnes? Tot voor kort werd nagenoeg elke vernieuwing in de wijze waarop partijen campagne voerden, betiteld als 'veramerikanisering'. Politieke marketing ontwikkelt zich nu tot het nieuwe modewoord.

In deze bijdrage zullen we eerst kort ingaan op de begrippen marketing en politieke marketing. Vervolgens wordt nagegaan in hoeverre er in de campagne van 1998 sprake was van politiek marketing bij de verschillende partijen. Daarbij zal veel aandacht besteed worden aan electoraal onderzoek.¹

Wat is marketing?

Het hoofdprincipe van marketing is dat de wensen en behoeften van de klant centraal staan. Die goederen of diensten worden aangeboden waar de consument behoefte aan heeft. Dat betekent dat de aanbieder doorlopend probeert vanuit het perspectief van de markt naar zijn eigen product te kijken. Het marketingconcept wordt ook wel aangeduid als het *outside in-perspectief*.² Een bekende definitie van marketing luidt:

'de - op de markt afgestemde - ontwikkeling, prijsbepaling en distributie van producten, diensten of ideeën en andere relevante activiteiten om planmatig een reputatie te vestigen, ruiltransacties te bevorderen en duurzame relaties met afnemers te creëren waardoor organisaties en belanghebbenden - met wederzijds voordeel - hun doelstellingen verwezenlijken'.³

Voor marketing is het noodzakelijk de nodige kennis van de markt te verwerven. Zonder uitgebreid marktonderzoek is een marketingaanpak niet mogelijk. Probleem daarbij is dat de consumenten bij onderzoek niet automatisch verwoorden wat hun behoeften en verlangens zijn. Het vaststellen van bestaande consumptiepatronen en de eventuele veranderingen daarin is relatief gemakkelijk. Het vroegtijdig waarnemen van nieuwe behoeften is in de praktijk daarentegen vaak bijzonder moeilijk. Het vergt de nodige expertise op het terrein van het ontwerpen van vragenlijsten en het analyseren van data. Kwalitatieve focusgroepen kunnen zich in een groeiende populariteit verheugen, mede omdat ze geschikt zijn om in een vroeg stadium nieuwe ontwikkelingen te signaleren.

Marktonderzoek is ook van belang omdat geen producent of aanbieder van diensten zich met succes op alle consumenten kan richten. Een indeling van de markt in verschillende groepen (marktsegmentatie) is noodzakelijk. Belangrijk is daarbij hoe men de in de praktijk zeer heterogene markt probeert onder te verdelen in meer homogene groepen. Welke groepen met welke kenmerken hebben grote behoefte aan het product en zijn te beschouwen als (toekomstige) vaste afnemers, welke groepen hebben wel behoefte aan het product maar zouden nog overgehaald moeten worden het af te nemen, en welke groepen zijn geen potentiële afnemer. Verdere verfijning van deze basale driedeling komt daarbij vaak voor.

Een marketingaanpak behelst echter meer dan het centraal stellen van de behoefte van de potentiële afnemers. Het gaat er ook om op de hoogte te zijn van de beeldvorming rond het aangeboden product en de reputatie van de aanbieder. Imago's van producten en producenten zijn vaak even belangrijk als de kwaliteit van het product. Van belang is verder het uitdenken van strategieën die inspelen op de ontwikkelingen in de markt, die aangeven welke groepen op welke wijze het best benaderd kunnen worden. Zeker op een markt van diensten geldt dat meer factoren een rol spelen dan de kwaliteit van de aangeboden dienst.

In de marketingliteratuur wordt in het algemeen gesproken over een 'marketing-mix' van vier p's: *product, prijs, plaats en promotie*. Vier variabelen waar een aanbieder mee kan variëren om zijn doelstellingen te bereiken. Voorwaarde voor een effectieve marketingbenadering is dat product, prijs, plaats en promotie nauwgezet op elkaar worden afgestemd.⁴

De *prijs* is de enige variabele in de marketingmix die geen kosten maar inkomsten oplevert. Het is één van de meer flexibele variabelen voor een producent, die in de concurrentiestrijd een belangrijke rol kan spelen.

Bij de *plaats* gaat het in algemeen om de distributie. Het product, de dienst moet op een gemakkelijke manier beschikbaar zijn voor de consument, op een aantrekkelijke wijze in het schap in de supermarkt liggen of via een telefoonnummer gemakkelijk te bestellen zijn. Indien een afnemer veel moeite moet doen voor een product, bestaat er een goede kans dat hij van aanschaf afziet.

Promotie behelst alle activiteiten waarmee de kwaliteiten en het imago van een

product onder de aandacht worden gebracht van de potentiële afnemers. Het gaat dus zowel om allerlei vormen van communicatie die in een reclamecampagne gebruikt kunnen worden, maar ook om allerlei public relations-activiteiten.

De marketingbenadering en de bijbehorende marketingmix is vrij jong. Er bestaan echter al veel langer benaderingen waarbij niet de behoefte van de afnemer centraal staat, maar de kwaliteit van het product of de noodzaak het product zo goed mogelijk te promoten. Bij het *productconcept* wordt de behoefte van de consument aan het product als gegeven aangenomen en gaat de aanbieder ervan uit dat de consument de voorkeur geeft aan het product met de beste kwaliteit. Bij het *verkoopconcept*, waarbij het vaak gaat om producten waar de consument niet zelf naar op zoek is, wordt de klant opgezocht en probeert men hem te overtuigen van de noodzaak het product aan te schaffen. Zowel bij het productconcept als het verkoopconcept kan men spreken over een *inside out-perspectief*: het vertrekpunt is het bestaande aanbod van diensten en producten. Marketingdeskundigen stellen vaak dat politieke partijen nog met een product- of een verkoopconcept werken.⁵

Politieke marketing

In principe kunnen de kernelementen uit de marketingbenadering, met enige aanpassingen, toegepast worden op een electorale markt. Belangrijk is dat op de kiezersmarkt het aanbod niet bestaat uit concrete producten, maar uit diensten die door partijen en politici worden aangeboden. Bij diensten geldt sterker dan bij tastbare producten dat de consument deze niet alleen beoordeelt op de technische kwaliteit, maar ook bijvoorbeeld op betrouwbaarheid en op de persoon die de dienst verleent. Het imago van dienst en dienstverlener kan daarbij een belangrijke rol spelen.

Op de politieke markt geldt dit nog sterker. De kern van de aangeboden diensten bestaat uit beleidsvoornemens, meestal in de vorm van het voornemen bepaalde collectieve goederen te realiseren. Doordat het gaat om voornemens die pas op termijn verwezenlijkt kunnen worden en door de fragmentering van partij-ideologieën, is het voor de kiezers een ondoorzichtige markt. Factoren als vertrouwen in personen en groepen kunnen daardoor veel invloed hebben op het kiesgedrag. De stelling dat de politiek tegenwoordig als een wasmiddel wordt verkocht, is dan ook een ongelukkige vergelijking.

Op een electorale markt betekent dit dat de door partijen aangeboden dienst uit een viertal aspecten bestaat:

- de beleidsvoornemens van de partij, in principe vastgelegd in het verkiezingsprogramma;
- de campagneboodschap, dat wil zeggen het beperkte aantal thema's waarmee een partij campagne voert (bij de meeste kiezers veel bekender dan het programma);

- de lijsttrekker en zijn imago;
- de partij met bijbehorend imago.

Elk aspect kan een kiezer motiveren om op een bepaalde partij te stemmen. Bij elk onderdeel kan een partij in meerdere of mindere mate rekening houden met de wensen van groepen kiezers. Een marketingbenadering vereist systematisch onderzoek naar deze aspecten, zodat meer inzicht verkregen kan worden in de opvattingen van de potentiële kiezers. Een zekere samenhang tussen de verschillende aspecten blijft daarbij wenselijk.

De kiezer die met zijn stem steun uitspreekt voor een kandidaat of voor een partij, weet dat hij daarmee een kleine bijdrage levert aan de mogelijkheid van realisering van de beleidsvoornemens door de door hem geprefereerde partij en/of politicus. Het gaat bij het stemmen echter om een symbolische ruiltransactie. De zekerheid van levering, die op een reguliere economische markt wel bestaat of juridisch kan worden afgedwongen, ontbreekt op de politieke markt.

De kenmerken van het politieke systeem en het partijstelsel hebben invloed op de aard van de diensten die op de electorale markt worden aangeboden. In de Verenigde Staten gaat het om een politicus met zijn eigen programma; zijn partijpolitieke achtergrond is relatief onbelangrijk. Dit wordt mogelijk gemaakt door de aard van het kiesstelsel en de zwakke positie van de politieke partijen. In de Nederlandse context kiest een burger formeel voor een partij en haar programma. In de praktijk gaat het in de campagne in toenemende mate om de lijsttrekker, zijn beleidsopvattingen en het vertrouwen dat deze geniet. De lijsttrekker blijft echter nadrukkelijk de vertegenwoordiger van zijn partij.

Van de drie andere p's (prijs, plaats en promotie) is vooral promotie van groot belang bij politieke marketing. *Plaats* en *prijs* van het stemmen zijn vanuit het perspectief van de elkaar beconcurrerende partijen onbelangrijk. Plaats (het stembureau) en prijs (tijd en energie om naar het stembureau te gaan) zijn door de overheid vastgesteld en zijn niet verbonden aan de keus voor een specifieke partij. Partijen kunnen slechts in zeer beperkte mate de kosten verlagen voor de eigen kiezers, bijvoorbeeld door het vervoeren van kiezers naar de stembus of het regelen van het stemmen met machtiging, maar dat is van een andere orde dan de prijsconcurrentie op de vrije markt.⁶ Concurrentie tussen partijen vindt primair plaats op het niveau van de opbrengsten voor de kiezer of de te verwachten prijs die de kiezer op termijn, bij de verwezelijking van beleidsvoornemens, moet gaan betalen. Thema's als belastingverlaging en lastendruk komen dan ook regelmatig terug in de verkiezingsstrijd. In het kader van de campagne gaat het dan eerder om promotieactiviteiten dan om prijsconcurrentie. Bij *promotie* gaat het verder om zaken als het onder de aandacht brengen van de beleidsvoornemens van de partij en de lijsttrekker.

Politieke partijen krijgen bij hun promotieactiviteiten te maken met externe omstandigheden waar de marketingliteratuur nagenoeg niets over te melden

heeft. De electorale markt vertoont vooral gelijkenis met een dienstenmarkt, bijvoorbeeld voor verzekeringen of bankzaken. De promotieactiviteiten op een electorale markt verschillen op sommige punten echter vrij fundamenteel van die op een dienstenmarkt. Veel kiezers verwerven kennis en opvattingen over partijen en politici door het volgen van het nieuws via media als televisie, kranten en internet. Het gaat dan om vrije publiciteit - al dan niet nagestreefd - waar niet voor betaald hoeft te worden, maar waarvan journalisten de inhoud bepalen. Politieke partijen hebben dag in dag uit te maken met kritische journalisten. Aanbieders op economische markten hebben veel minder last van ongecontroleerde publiciteit; een afdeling Public Relations zoekt slechts incidenteel de publiciteit. Door de sterke fixatie op betaalde reclamecampagnes ligt hier een belangrijk verschil tussen politieke marketing en de reguliere marketing. Als het gaat om het ontwikkelen van een mediastrategie heeft de marketingliteratuur de politiek weinig te bieden.⁷ Het opzetten van een verkiezingscampagne vereist dan ook gedeeltelijk andere kwaliteiten dan het opzetten van een commerciële reclamecampagne.

De rol van electoraal onderzoek

De kern van politieke marketing is dat voor een partij en haar lijsttrekker een profiel en een programma wordt opgesteld op basis van marktonderzoek. Het gaat om het zich aanpassen aan de wensen van de markt, nauwkeuriger geformuleerd aan de wensen van de relevante doelgroepen op de markt. Zonder uitgebreid en verfijnd electoraal onderzoek is een politieke marketing-benadering niet mogelijk.

Vanuit het perspectief van de politieke marketing zijn twee typen onderzoek van wezenlijk belang voor partijen: het grootschalige enquêteonderzoek (*surveys*) en het kwalitatieve onderzoek met behulp van focusgroepen.⁸ Bij het enquêteonderzoek gaat het niet zozeer om de wekelijkse opiniepeilingen maar om uitgebreid onderzoek naar de sterke en zwakke kanten van partijen en politici, en de motieven en percepties van kiezers. Bij focusonderzoek gaat het om een klein groepje potentiële kiezers van partij A of bijvoorbeeld een groepje twijfelaars tussen partij A en partij B, die onder leiding van een ervaren gespreksleider enige tijd praten over politieke en maatschappelijke onderwerpen, partijen en politici. Dergelijke gesprekken worden op enige afstand gevolgd door de opdrachtgevers en op video opgenomen. Ze bieden vaak beter en diepgaander inzicht in de beweegredenen en opvattingen van mensen dan enquêteonderzoek. De Amerikaanse marketingdeskundige Newman heeft als een van de eersten de marketingbenadering gekoppeld aan de verschillende fasen van een campagne in de Verenigde Staten.⁹ In de eerste fase, één tot twee jaar voor de verkiezingen, gaat het bij het onderzoek vooral om de kansen en problemen voor een partij of kandidaat. Dit eerste onderzoek, vaak aangeduid als 'nulmeting' of *benchmark*, behelst een analyse van het politieke krachtenveld. Op basis van de nulmeting vindt ook de marktsegmentatie plaats: het electoraat wordt verdeeld

in een groep van vrijwel zekere kiezers, een groep twijfelaars, en een groep die niet te winnen is voor een partij of kandidaat. Verdere verfijning van met name de groep twijfelaars is mogelijk, maar soms wordt ook specifiek gekeken naar kiezers die de partij of kandidaat ontrouw zijn geworden of naar van andere partijen overgekomen kiezers. Een goede marktsegmentatie biedt daarmee tevens inzicht in de sterke en zwakke punten van de concurrentie.

Het denken in termen van marktsegmenten of doelgroepen is minder nieuw dan het lijkt. Ook vroeger vond het plaats, zij het primair op basis van een sociale en of beroepsclassificatie. Op basis van de eigen ideologie bepaalden partijen of ze vooral geïnteresseerd waren in de opvattingen van katholieken, arbeiders, middenstanders, boeren en dergelijke. De indeling van het electoraat had in het verleden een zeer statisch karakter. Tegenwoordig worden indelingen nog maar zelden gebaseerd op sociaal-structurele variabelen. Vaak is een indeling van het electoraat nu gebaseerd op sociaal-psychologische variabelen die de attitude ten aanzien van een partij meten. Een dergelijke benadering geeft meer inzicht in het electorale potentieel van partijen en stelt deze beter in staat veranderingen in het potentieel te analyseren.

In de nulmeting wordt ook uitgebreid onderzoek gedaan naar de waardering voor verschillende politici en partijen (imago-onderzoek). Veelal beperkt dit zich niet tot de eigen partij, maar strekt het zich ook uit tot de belangrijkste electorale concurrenten. De onderzoeksresultaten van de nulmeting zijn in de Verenigde Staten voor veel kandidaten van groot belang bij het besluit om zich wel of niet officieel kandidaat te stellen en mee te doen aan voorverkiezingen. In de nulmeting gaat het altijd om enquêteonderzoek, maar vaak ook om een combinatie van focusgroepen gevolgd door enquêteonderzoek.

In de tweede fase van de campagne ziet Newman als kernelement de ontwikkeling - op basis van de nulmeting - van een politiek en persoonlijk profiel van een kandidaat, dat aansluit bij de wensen van de voor kandidaat belangrijkste groepen kiezers. In marketingtermen gaat het om het positioneren van een kandidaat of partij. De centrale campagneboodschap, liefst bestaande uit een verkiezingsleus en enkele aansprekende onderwerpen, dient in deze fase geformuleerd te worden. Deze cruciale fase vindt globaal een half jaar voor de verkiezingen plaats, op een moment dat zowel in de Verenigde Staten (presidentsverkiezingen) als in Nederland het verkiezingsprogramma nog officieel moet worden vastgesteld door een partijconventie of partijcongres.

In de derde fase, de voorbereiding van de eigenlijke campagne en de campagne zelf, gaat het om de strategische formuleringen en beslissingen, het opzetten van een communicatiestrategie, en het uittesten van programmauitingen. Focusgroepen kunnen in deze fase weer een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld bij het uittesten van een verkiezingsleus. Speeches en argumenten van politici worden soms onderzocht door gebruik te maken van *dial meters*, waarbij een groep mensen met een apparaatje met een klein schuifje permanent hun waardering kunnen aangeven voor het gesprokene.¹⁰ Ook in de laatste weken van de campagne dienen er nog doorlopend beslissingen genomen te worden. Het gaat dan

niet zozeer om het bijstellen van de campagneboodschap, maar om binnen de hoofdlijnen van de uitgezette campagne accenten te leggen. Focusgroepen en dagelijkse kleine enquêtes onder een vrij kleine groep respondenten (*trackings*) kunnen daarbij goed van pas komen.

De ontwikkeling van politieke marketing

Op commerciële markten heeft de marketingbenadering zich langzamerhand ontwikkeld uit eerdere benaderingen waarbij het product nog centraal stond. Ook bij de politieke marketing-benadering ziet men in de Verenigde Staten een vergelijkbare, geleidelijke ontwikkeling. Volgens Newman was de campagne van Clinton in 1992 de eerste echte campagne op basis van politieke marketing. Newman ziet een logische ontwikkeling van campagnes waarbij aanvankelijk de partij met haar politieke profiel centraal stond en de kandidaat duidelijk de representant van de partij was. In de jaren zestig verdwijnt de partij naar de achtergrond en komt de kandidaat als een kwaliteitsproduct centraal te staan (Kennedy, Johnson, Nixon). Ook dan is het vertrekpunt nog steeds het politieke product, dat met alle mogelijke middelen 'verkocht' wordt. Het marketing-denken breekt pas aan het begin van de jaren negentig door in de Verenigde Staten. Clinton's campagne van 1992 is volgens Newman de eerste waarin de oriëntatie op de kiezer centraal staat. Newman gebruikt voor deze drie typen campagnes de begrippen *party concept*, *product concept* en *marketing concept*.¹¹ De ontwikkeling richting marketingconcept betekent overigens niet dat elke campagne in de Verenigde Staten nu volledig aan de kenmerken van de politieke marketing voldoet.

Onder wetenschappers heerst de opvatting dat politieke marketing in Nederland niet voorkomt. De politicoloog Scholten wijst er in 1994 op dat landelijke politiek partijen (toekomstige) problemen en mogelijke oplossingen formuleren die lang niet altijd aansluiten bij door groepen kiezers ervaren problemen. Hij karakteriseert de opstelling van partijen in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 als een beschaafde variant van 'ze vreten maar gewoon wat wij maken'.¹² Wel kan er in termen van Newman bij sommige partijen gesproken worden van verschuiving van een partijoriëntatie naar een kandidaatoriëntatie (product concept). In 1994 was er zeker bij het CDA en de PvdA sprake van een sterke oriëntatie op de lijsttrekker; bij de VVD en Groen-Links ging het echter nog veel meer om een partijoriëntatie. Van een marketing- of kiezersoriëntatie kon in 1994 zeker nog niet gesproken worden. Een langzame ontwikkeling in de richting van een marketingbenadering werd na de kamerverkiezingen van 1994 echter zeker niet uitgesloten.¹³ Ook Scholten is na de verkiezingen van 1994 minder stellig. Hij verwacht dat alleen al door het groeiende aantal zwevende kiezer 'de opmars van marketing in het politieke domein onvermijdelijk is'.¹⁴

Het is verleidelijk om in termen van een dichotomie te spreken over marketing:

in 1994 was er geen marketing, in 1998 wel. Een analyse in termen van een dergelijke tweedeling is echter weinig vruchtbaar. Er is sprake van een langzame ontwikkeling in de richting van een marketingbenadering.

De veranderende rol van electoraal onderzoek is daarbij van groot belang. Hierboven hebben we vastgesteld dat de 'dienst' die een partij in het stemhokje aanbiedt, eigenlijk bestaat uit meerdere onderdelen: het verkiezingsprogramma, de campagneboodschap, de lijsttrekker die als eerste verantwoordelijk is voor de uitvoering van de beleidsvoornemens, en de partij. Op basis van electoraal onderzoek kunnen deze vier aspecten in meerdere of mindere mate worden ontwikkeld of bijgesteld. De vraag is in welke mate partijen inderdaad één of meerdere aspecten aanpassen op basis van onderzoek. Bij een volledig marktgerichte aanpak van de verkiezingen zouden programma's worden geschreven op basis van de resultaten van verkiezingsonderzoek, en zou die politicus worden aangewezen als lijsttrekker die het beste scoort in het uitgevoerde onderzoek. Deze vorm van politieke marketing komt in Nederland zeker niet voor en zal zich op afzienbare termijn zeker niet ontwikkelen. Welke invloed onderzoek wel heeft, is echter onduidelijk.

Wat zeggen politieke partijen over het belang van electoraal onderzoek?

Onderzoek heeft in Nederlandse campagnes lange tijd een ondergeschikte positie gespeeld. Gebrek aan financiële middelen en afkeer van onderzoek speelden daarbij een rol. De laatste jaren is dat langzaam aan het veranderen, maar de partijen stellen zich nog steeds ambivalent op als het gaat om het belang van het onderzoek dat ze laten doen. Enerzijds zijn ze er trots op: het wordt gezien als een teken dat men met de tijd meegaat. Het kan bijdragen aan het beeld van een moderne, dynamische partij. Anderzijds bestaat er toch een grote behoefte om het belang ervan te relativeren. Men wenst geen Amerikaanse toestanden.

Campagneleiders en politici waren het na afloop van de verkiezingscampagne van 1994 over één ding duidelijk eens: politieke marketing zoals bedreven door Clinton bij zijn presidentiële campagne van 1992 komt in Nederland niet voor. Kiezersonderzoek is wel belangrijk, maar heeft geen invloed op de inhoud van de boodschap. Zo stelde F. Rottenberg, onder wiens voorzitterschap de onderzoeksactiviteiten van de PvdA sterk zijn gegroeid, dat 'onderzoek van enorme betekenis' is geweest voor de campagne van 1994. Het 'laat zien wat je potentiële zwakke en sterke plekken zijn en geeft je houvast bij besluiten waarin je wel of juist geen energie moet steken'. Tegelijk stelt hij echter dat de uitslagen van kiezersonderzoek 'nooit de leidraad mogen vormen voor de politiek conceptuele beleidsvorming'.¹⁵

In 1998 is bij de campagnevoerders dat beeld over het belang van onderzoek niet veranderd. Zo stelt J.M. Wiersma, één van de hoofdverantwoordelijken voor de PvdA-campagne, na afloop van de campagne: 'Het onderzoek en de vertaling ervan waren zeer belangrijk voor de PvdA-campagne', maar van Amerikaanse toestanden, zoals er bij de presidentsverkiezingen door Clinton met onderzoek

is omgegaan, is geen sprake. 'Dat zou pas zo zijn als de boodschap was vastgesteld na het onderzoek. We hadden een goede boodschap en we hebben manieren gezocht om deze boodschap zo goed mogelijk bij de mensen te laten overkomen.'¹⁶ Een veel gebruikte term in dit kader is *fine tuning*: onderzoek doen naar de wijze waarop het vastgestelde programma naar buiten gebracht kan worden, of eigenlijk vertaald dient te worden.

CDA-medewerker J.W. Wiggers, verantwoordelijk voor trend- en kiezersonderzoek op het partijbureau, is het op dit punt volledig eens met Wiersma: 'Je kunt je koers namelijk niet baseren op wat het electoraat zou willen. Maar je kunt wel meer inzicht krijgen in het electoraat door middel, van het vertalen van issues.'¹⁷ VVD-campagneleider C. Cornielje laat op dit punt evenmin een afwijkend geluid horen: 'De VVD laat geen enkel thema afhangen van onderzoek. Thema's worden gebracht op basis van politieke relevantie. Wij gaan geen onderwerpen brengen omdat het zo lekker scoort en zeker niet het asiel-thema.'¹⁸ Zijn collega van GroenLinks, J. Lagendijk, is niet minder uitgesproken: externe onderzoeken hebben vrijwel geen enkel effect op de te volgen campagnestrategie.¹⁹ D66-campagneleider E. Cassee is misschien wel het meest sceptisch: 'Een aantal dingen wisten we natuurlijk al, dat is de essentie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek: dat het vaak bevestigt wat je al wist. Maar dat is dan prettig om te weten.'²⁰

Deze relativering van de kant van de politieke partijen is niet verbazingwekkend. Een marketingbenadering staat op gespannen voet met de gangbare opvattingen over hoe politiek dient te worden bedreven: de partij/politicus wordt gedreven door politieke idealen, neergelegd in beginsel- en verkiezingsprogramma's en probeert maximale steun te werven om dat programma uit te voeren.

In het onderstaande zal worden geïnventariseerd wat partijen in de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 aan electoraal onderzoek hebben laten verrichten.

PvdA

De PvdA loopt van oudsher voorop met het ontwikkelen van onderzoeksbeleid. In 1961 liet men voor het eerst enquêteonderzoek doen onder kiezers in de leeftijdsgroep van 18 tot 35 jaar, omdat men bang was de band met deze groep kiezers kwijt te raken.²¹ Voor Nederlandse begrippen besteedde de PvdA altijd veel geld aan onderzoek: in 1986 ging het om 90.000 gulden, in 1989 om 45.000 gulden. In vergelijking met buitenlandse partijen zijn deze onderzoeks-kosten echter onbeduidend.

De PvdA heeft vanaf het begin van de jaren negentig een lange termijn-onderzoeksbeleid ontwikkeld. De partij doet nu permanent onderzoek. De onderzoeks-kosten drukken daardoor nog maar zeer ten dele op het campagnebudget; een groot deel wordt betaald uit de reguliere begroting. Zo stond er in 1995 160.000 gulden voor onderzoek op de begroting. Voor de campagne van 1994 heeft de

PvdA ongeveer 400.000 gulden aan onderzoek uitgegeven. In 1998 ging het om ongeveer hetzelfde bedrag, voor een belangrijk deel al uitgegeven in 1997. Voor Nederlandse begrippen ongekend veel. Tijdens het voorzitterschap van Rottenberg ging de PvdA ook over tot het in dienst nemen van een gekwalificeerd electoraal onderzoeker, de politicoloog H. Anker. In 1998 was hij opnieuw verantwoordelijk voor het PvdA-onderzoek. Daarnaast had de partij een tweede onderzoeker aangesteld, P. Depla, die met name verantwoordelijk was voor lokaal onderzoek tijdens de gemeenteraadscampagne. Het voordeel van eigen onderzoekers is dat een partij voor het opzetten van het onderzoek en de analyses van databestanden niet afhankelijk is van onderzoeksbureaus. Deze laatste worden slechts ingeschakeld voor het veldwerk. De belangrijke rol die het kiezersonderzoek binnen de huidige PvdA speelt, blijkt uit de waarschuwing van J. Monasch, tot 1997 directeur Beleid, Onderzoek en Campagne van die partij: 'De resultaten van onderzoek zijn een machtsbron die dikwijls een overtuigende kracht in discussies kunnen hebben. In een gecentraliseerde partij zonder duidelijke achterbannen en regionale bindingen met kiezers valt het zwaar om onderzoeksresultaten terzijde te schuiven.'²²

De PvdA doet regelmatig onderzoek naar de waardering van de eigen ministers, het kabinetsbeleid en de partij. Een echte nulmeting heeft er niet plaats gevonden; wel heeft men het onderzoek in de loop van 1997 geïntensiveerd. De PvdA segmenteert het electoraat in drie groepen op basis van de zogenaamde stemkansvraag: harde kern, twijfelaars en de niet-oproepbare kiezers.²³ De harde kern was de groep mensen die, wat er ook in zo'n campagne kan gebeuren, sowieso op de PvdA stemt. Die groep moest weliswaar gemobiliseerd worden, maar als dit eenmaal was gebeurd, kon de partij ervan uitgaan dat deze groep kiezers op de PvdA zou gaan stemmen. Voor de PvdA was dit de secundaire groep. De primaire groep bestond uit de twijfelaars. Dat waren kiezers, die - het woord zegt het al - twijfelden tussen de PvdA en een andere partij. De niet-oproepbaren zouden in geen geval op de PvdA stemmen. Deze groep was niet interessant en werd verder niet onderzocht. Voor de groep twijfelaars wordt met name ook gekeken naar concurrentieverhoudingen met andere partijen, het vertrouwen dat deze kiezers hebben in de PvdA bij het oplossen van belangrijke maatschappelijke problemen en dergelijke.

Behalve de groep twijfelaars, waren vrouwen voor de PvdA ook een doelgroep. Uit onderzoek uit de Verenigde Staten en Engeland bleek dat vrouwen sneller geneigd zijn om op progressieve partijen te stemmen dan mannen. Zowel Clinton als Blair hebben geprofiteerd van deze zogenaamde *gender gap*. Daarom besloten de onderzoekers in de focusgroepen extra aandacht te besteden aan vrouwen. Met name richtte men zich op vrouwen die én voor de kinderen moeten zorgen én een baan ernaast hebben, door de PvdA wel eens 'deeltijdmoeders' genoemd. De PvdA verwachtte dat de uitstraling van lijsttrekker W. Kok en zijn stijl van politiek bedrijven een belangrijke factor zou zijn bij het stemgedrag van deze groep vrouwen.

Het onderzoek heeft in de aanloop van de verkiezingscampagne een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de centrale campagneboodschap van de PvdA. Enerzijds wilden de sociaal-democraten de populariteit van Paars uitbuiten, anderzijds ook de populariteit van Kok. In het najaar van 1997 heeft de PvdA vier varianten van de campagneboodschap getest onder vier groepen van 250 kiezers. Elke groep kreeg een andere boodschap voorgelegd. Het bleek dat de boodschap die zowel typische PvdA-issues bevatte (rechtvaardigheid, gezondheidszorg, kleinere klassen) en 'niet-eigen' PvdA-issues als politie en criminaliteit het verreweg het beste deed onder de kiezers. De effecten van deze boodschap was vooral groot onder laagopgeleide vrouwen en in mindere mate ook onder laagopgeleide mannen.²⁴

De boodschap die de PvdA aanvankelijk wilde verkondigen was 'het gaat goed met Nederland, maar het kan nog beter' verdween hiermee naar de achtergrond. Uit de focusgroepen bleek bovendien dat zo'n boodschap zelfgenoegzaam over zou komen. Na vervolgonderzoek in de focusgroepen en uitgebreide interne discussies in het najaar luidde de centrale campagneboodschap uiteindelijk:

'De PvdA wil Nederland economisch en sociaal nog sterker maken. Iedereen moet kunnen delen in de welvaarts-groei, in een betere leef-omgeving. Meer mensen uit de bijstand naar een baan, een rechtvaardig belastingstelsel, kleinere klassen voor onze kinderen, 30.000 extra banen in de gezondheidszorg, en de politie dichterbij. Daar hebben we de afgelopen jaren ruimte voor gemaakt. Het Nederland van de 21e eeuw moet sterk en sociaal zijn.'

De verkiezingsleus van de PvdA werd dan ook 'sterk en sociaal', een leus waar Kok zich heel goed in kon vinden. Wiersma is nog steeds tevreden: 'Deze boodschap was helder, sloot aan bij de verwachtingen van kiezers, onderscheidde ons van andere partijen, past bij Wim Kok en leende zich voor concrete uitwerking.'²⁵ Anker wijst erop dat de PvdA zich met de relatief grote aandacht voor een sterke economie en de grote aandacht voor criminaliteit immuun probeerde te maken voor aanvallen op haar opvattingen rond deze niet-eigen issues. Dit was een van de lessen die men had geleerd van de herverkiezingscampagne van Clinton. Feitelijk ging het bij deze issues om een opschuiven naar het politieke centrum.²⁶

Op basis van *survey*-onderzoek besloot het campagneteam eveneens dat alle kaarten gezet diende te worden op de voortzetting van Paars. Het openhouden van de mogelijkheid om een coalitie aan te gaan met het CDA, werd door de kiezers niet op prijs gesteld.

In de feitelijke campagne, die slechts een week of drie duurde, heeft de PvdA verscheidene andere strategische beslissingen genomen op basis van onderzoek in focusgroepen. Op het moment dat het vraagstuk van de aftrek van de hypotheekrente de PvdA dreigde te gaan achtervolgen, onder andere doordat de VVD op dit punt garanties eiste, bleek uit focusgroepen dat de PvdA niet vaag mocht blijven maar een duidelijk *statement* diende af te geven. Nadat Kok op dit punt

een helder standpunt had geformuleerd, verdween het punt uit de campagne. De PvdA ging er in haar campagnestrategie van uit dat GroenLinks en de SP na de gemeenteraadsverkiezingen zouden gaan teruglopen in de peilingen. Een aantal weken voor de kamerverkiezingen concludeerde de PvdA dat men SP en GroenLinks te lang op één hoop had gegooid en dat de rol van GroenLinks-leider P. Rosenmöller was onderschat. De campagneleiding zag zich gedwongen een aantal focusgroepen met twijfelaars tussen de PvdA en GroenLinks te houden. Het optreden van Rosenmöller werd onder andere onderzocht door de twijfelaars te laten kijken naar een debat tussen D66-fractievoorzitter Th.C. de Graaf en Rosenmöller. De PvdA trok hieruit de conclusie dat het gunstig voor de PvdA was als Rosenmoller geïrriteerd en opgewonden raakt; veel kijkers konden dat gedrag niet waarderen.

VVD

De VVD is voor wetenschappers één van de minst toegankelijke partijen. Over het onderzoek dat de partij laat verrichten, wordt meestal gezwegen. Een enkele keer laat een campagnemedewerker iets los. Zo is bekend dat het Nipo in 1993 en 1994 in opdracht van de VVD enig onderzoek heeft gedaan. Over het onderzoek dat voor de campagne van 1998 is uitgevoerd, is iets meer bekend. Zo liet men bureau Inter/View onderzoek doen naar de thema's die het meest leefden onder de kiezers. Uit onderzoek was ook gebleken dat de kandidatuur van F. Bolkestein geen negatieve invloed had op de bereidheid van kiezers om VVD te stemmen.²⁷ Focusgroepen wezen de partijleiding erop dat Bolkestein soms wat arrogant overkwam maar dat de kiezers zijn eigen mening wel konden waarderen. De gespreksgroepen werden met name ook gebruikt om de 'beleving' door de kiezers van VVD, CDA en D66 te achterhalen: zo werd de deelnemers gevraagd partijen te vergelijken met autotypes.²⁸ Welke rol onderzoek precies gespeeld heeft in het opzetten van de campagnestrategie, blijft echter onduidelijk.

CDA

Het CDA heeft zijn onderzoeksbeleid na de zeer slechte verkiezingsuitslag van 1994 drastisch vernieuwd. De Evaluatiecommissie onder leiding van mevr. M.H.M.F. Gardeniers achtte continu onderzoek naar de ontwikkeling van motieven onder CDA-kiezers noodzakelijk en vond bovendien dat het onderzoek sterker gericht diende te zijn op de maatschappelijke trends.²⁹ In 1996 werden de verschuivingen in kaart gebracht op basis van de gegevens van het Nationaal Kiezers Onderzoek. Onder jongeren, niet-religieuze kiezers en stedelingen verloor het CDA veel aanhang, vaak aan de VVD. De hoofdconclusie was dat nieuwe segmenten in het electoraat op termijn het vergrijzende kernelectoraat dienden te vervangen. Deze analyse fungeerde als nulmeting. In het vervolgonderzoek heeft de partij afscheid genomen van de traditionele

doelgroepenanalyse in sociaal-structurele termen (geloof, opleiding, beroep en dergelijke). Het CDA sloeg een nieuwe weg in met zijn onderzoeksbeleid, mede onder invloed van de Duitse zusterpartij CDU, die goede ervaring had met een doelgroepensegmentatie op basis van leefstijlgroepen. Achterliggend idee is dat de partij dient te kijken naar de waarden die centraal staan bij mensen. Het CDA koos voor het Amsterdamse bureau Trendbox, dat veel ervaring heeft met het werken met leefstijlgroepen. Van de acht homogene leefstijlgroepen waar Trendbox normaliter mee werkt, bleek er een vijftal relevant voor het CDA:

- 'religieus-altruïstisch'. Bij deze groep speelt het geloof een belangrijke rol. Centraal staat bij deze groep het idee 'je bent op de aarde voor anderen en niet voor jezelf'. Voor het CDA was dit voornamelijk de groep 'vergrijsde' kiezers, de harde kern van het electoraat. Het mediagebruik van deze groep concentreert zich op NCRV, KRO en *Trouw*.
- 'ingetogen sociale betrokkenheid'. In deze categorie vallen mensen waarbij het geloof wel belangrijk is, maar een minder grote rol speelt dan bij de eerste groep. Het betreft voornamelijk ouderen en lager opgeleiden, waaronder veel oudere katholieken uit Noord-Brabant. Mediagebruik: *Algemeen Dagblad* en *Nederland 2* (Tros en AVRO).
- 'afhankelijke zekerheid'. In deze groep bevinden zich veel zwevende kiezers. Oud-partijleider R.F.M. Lubbers scoorde vroeger heel hoog onder deze kiezers. Toen L.C. Brinkman in 1994 lijsttrekker was, heeft deze groep echter op een andere partij gestemd. Gechargeerd betreft het de mensen die in een rijtjeshuis wonen, naar RTL4 en SBS6 kijken en *De Telegraaf* lezen. Het zijn mensen die niet met politiek bezig zijn, totdat er iets in hun *own backyard* gebeurt. Deze groep kiezers twijfelt tussen het CDA en de VVD.
- 'beschaafd hedonistisch'. Deze mensen kunnen zich sterk vinden in de gedachte 'individueel moeten zichzelf ontplooien' en staan daarmee lijnrecht tegenover de eerste groep, waar de harde 'collectivistische' kern van het CDA te vinden is. Deze groep vertoont een sterke overlap met potentiële VVD-kiezers.
- 'zorgzame postmaterialisten'. Dit zijn voornamelijk jonge mensen die collectivistisch zijn ingesteld, hoog opgeleid, milieugegericht, progressief en sociaal. Deze groep kiezers twijfelt tussen het CDA, PvdA en GroenLinks, met name wanneer items spelen als het invoeren van de ecotax en een sociaal plan voor de belastingen.³⁰

De eerste vier leefstijlgroepen werden als kansrijk voor het CDA gezien. Over de vraag of de vijfde groep ook een doelgroep diende te zijn in de campagne, bestond binnen de partij onenigheid. De 'zorgzame postmaterialisten' zouden in hoge mate ontvankelijk zijn voor de inhoud van het verkiezingsprogramma *Samenleven doe je niet alleen*, maar 'dit broodnodige levensbloed van de toekomst' werd na een interne discussie bewust niet als doelgroep aangemerkt in

de campagne.³¹

In verschillende vervolgmetingen werd de beweging binnen de vier segmenten gevolgd. Het ging daarbij met name om verandering in waardenoriëntaties. In twee focusgroepsessies werd geprobeerd de leefstijlgroepen dieper te doorgronden. In januari 1997 ging het erom de motieven en opvattingen van de leden van de verschillende leefstijlgroepen beter te leren kennen.³² In de tweede ronde speelden de focusgroepen een veel belangrijker rol. In de zomer van 1997 werden zij gebruikt bij het testen van elementen uit het verkiezingsprogramma. Later werden ook verschillende campagnethema's voorgelegd aan de focusgroepen. Zo besloot de campagneleiding aan D66 weinig aandacht te besteden, omdat D66 en CDA juist bij ethische thema's elkaars tegenpool zijn. Profileren op deze thema's werd onwenselijk geacht, omdat de onderzoeksresultaten erop wezen dat het traditionele imago van het CDA juist belemmerend werkte bij pogingen nieuwe kiezerssegmenten te veroveren.³³

Het leefstijl-onderzoek is tevens gebruikt om de CDA-boodschap enigszins per segment te nuanceren: 'Het kan niet zo zijn, dat je de ene dag een boodschap voor jongeren verkoopt op Veronica en de volgende dag een andere boodschap voor ouderen op de publieke omroep. De boodschap blijft hetzelfde, alleen breng je nuanceverschillen aan', aldus Wiggers.³⁴

Al met al heeft het leefstijl-onderzoek een opvallende rol gespeeld in de campagne van het CDA. Nog voordat het verkiezingsprogramma was vastgesteld, heeft men onderdelen ervan voorgelegd aan focusgroepen. Dat betekent niet dat het hele programma door dit onderzoek is beïnvloed, maar opmerkelijk is het wel. Vast staat verder dat het CDA op basis van het onderzoek bewust er voor gekozen heeft typische ethische CDA-thema's buiten de campagne te houden.

Een geheel andere discussie is of deze segmentering op basis van leefstijlgroepen een zinnige aanpak is. De indeling komt tot stand op basis van zeer stabiele waarden, die slechts in zeer beperkte mate het stemgedrag kunnen verklaren. De vraag is of het met het oog op het voeren van een campagne niet verstandiger is om, zoals andere partijen doen, groepen te vormen op basis van relevante politieke variabelen.

D66

D66 heeft weinig ervaring met het laten verrichten van onderzoek. In 1994 hadden de Democraten hiervoor geen geld. Bij eerdere campagnes liet men incidenteel wel eens een onderzoekje uitvoeren, maar tot een onderzoeksbeleid kwam het niet. Op dit punt heeft de partij bij de voorbereiding van de campagne van 1998 een streep gezet onder haar verleden. Voor het eerst investeerde D66 een fors bedrag (100.000 à 150.000 gulden) in onderzoek. Het onderzoeksbureau Inter/View heeft vanaf augustus 1997 een aantal onderzoeken verricht in opdracht van de partij. Het ging daarbij in de zomermaanden van 1997 in eerste instantie om 'campagnevoorbereidend' onderzoek, en later om

'campagnevolgend' onderzoek.

De doelstelling van het onderzoek was tweeledig. Ten eerste moest het campagnevoorbereidende onderzoek informatie verschaffen over potentiële D66-kiezers om op grond daarvan prioriteiten voor de campagnes vast te stellen, doelgroepen te kiezen en heldere doelstellingen te formuleren. In de tweede plaats werd de campagne door Inter/View onderzoeksmatig begeleid, zodat *feedback* kon worden verkregen over het al dan niet slagen van de campagne-doelstellingen en waardoor deze tijdens de campagne konden worden bijgestuurd.

Het bureau Inter/View deelde in de verschillende onderzoeken het potentiële D66-electoraat op in drie hoofdsegmenten:

- 'trouwe kiezers'. Deze stemden bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 D66 en zijn dat van plan weer te doen. Onder deze groep valt ook de nieuwe aanhang. Deze kiezers hebben voornamelijk de leeftijd tussen 35 en 44 jaar, wonen in het Westen van Nederland, zijn hoog opgeleid en hebben een relatief hoog inkomen.
- 'geïnteresseerden'. Deze kiezers hadden op het moment van onderzoek voorkeur voor een andere partij, maar overwogen nog serieus om in 1998 D66 te stemmen. Deze groep potentiële kiezers bestaat meer uit vrouwen dan mannen. Zij hebben een lager inkomen en zijn minder hoog opgeleid dan de trouwe kiezers. Verder zijn zij vaker woonachtig in de grote steden en in de provincie Noord-Holland.
- 'wegzwevers'. Deze kiezers stemden in 1994 D66, maar zijn nu van plan om op een andere partij te stemmen. De groep bestaat meer uit mannen dan vrouwen. De wegzwevers behoren vaak bij de hoogste welstandsklasse, zijn vaak woonachtig in de steden en hebben vaker de leeftijd van 18 tot en met 24 jaar.

Op basis van deze drie segmenten werden in augustus 1997 drie focusgroepen samengesteld, die inzicht dienden te verschaffen in het imago van D66 bij deze drie groepen en in de manier waarop D66 zich zou kunnen onderscheiden van andere politieke partijen.

Uit het onderzoek bleek dat onder alle groepen de partij als eigentijds, pragmatisch en vernieuwend werd gezien. Wegzwevers en geïnteresseerden hadden ook minder positieve kwalificaties: meelopers, kameleontisch, verlopen en grijs zijn kenmerken die genoemd werden. Slogans als 'het redelijk alternatief', 'andere politiek', en 'vrijheid en verantwoording' werden bekritiseerd omdat ze te vaag, inhoudsloos of nietszeggend zouden zijn. 'D66 kijkt verder' werd het meest positief beoordeeld, maar ook over deze leus was men niet echt enthousiast. De twee aan de groep getoonde spotjes ('30 jaar D66' en 'iets meer D66') werden negatief beoordeeld: ze maakten niet duidelijk waar de partij voor stond, voegden niets toe, onderscheidden D66 niet van andere partijen (de veel later uitgezonden partijpolitieke uitzending met Arjan Ederveen en de korte bij de Ster uitgezonden spot zijn overigens niet getest).

Volgens bovenstaande groepen zouden milieu, onderwijs en een 'maatschappij met een menselijk gezicht' de drie belangrijkste thema's voor D66 moeten zijn. Op basis van deze focusgroepen en een uitgebreider kwantitatief onderzoek in december 1997 gaf Inter/View in februari 1998 D66 het advies zich vooral te richten op de trouwe kiezers en de twijfelaars. Het zou zeer moeilijk zijn de groep 'wegzwevers' terug te halen. Inhoudelijk zou de partij zich dienen te profileren met een gecombineerde visie: een gezonde economie met een menselijk en milieuvriendelijk gezicht. Onderwijs kon daarbij belangrijk zijn om kiezers te trekken. Gezondheidszorg en democratisering waren in de ogen van de (potentiële) D66-kiezers wel belangrijk, maar geen reden om D66 te stemmen. In het algemeen diende D66 zich niet alleen op bestaande zekerheden te richten, maar zich vooral sterk toekomstgericht en vernieuwend op te stellen. Voor lijsttrekker mevr. E. Borst gold dat het dringend nodig was haar beter te profileren: meer dan de helft van de potentiële D66-kiezers wist geen sterke of zwakke kanten van haar te noemen. Men zag Borst vooral als een vakbekwaam topambtenaar en niet als een bevlogen politicus. Slechts 15% van het potentiële D66-electoraat was zeer tevreden over haar.

Een deel van deze adviezen zijn terug te vinden in de campagne van D66. Zo stond de trouwe kiezer centraal: 'D66 kon niet te veel risico nemen in deze campagne. De VVD en PvdA konden dat wel. Daarom lag bij D66 de nadruk op het behouden van de achterban en niet op het aan ons binden van nieuwe kiezers,' aldus partijvoorlichter Dingemans.³⁵

Met de issues gezondheidszorg en democratisering heeft men zich, in afwijking van het advies, wel geprofileerd in de campagne. Borst kwam in de laatste weken van de campagne op een goede manier in de media. Het is echter de vraag of hier sprake is van doorwerking van het onderzoek. De centrale campagneboodschap ('zonder D66 geen paars') van de Democraten was redelijk succesvol, maar kan nauwelijks omschreven worden als een op basis van onderzoek ontwikkelde boodschap. Een deel van de resultaten van het electoraal onderzoek was bovendien al algemeen bekend uit door andere media gepubliceerd onderzoek.³⁶ Het eigen onderzoek van de Democraten werd dan ook vooral gebruikt als houvast en ruggensteun bij het uitzetten van beleid en het nemen van strategische beslissingen. Waarschijnlijk had het D66-campagneteam op dit punt te weinig expertise in huis om meer met de resultaten te doen. De behoefte om veel rekening te houden met de onderzoeksresultaten was ook niet erg groot bij de Democraten, zo blijkt uit een interview met Dingemans: 'Soms zijn de resultaten [van onderzoek] belangrijk, maar dat is dan alleen als D66 dat belangrijk vindt en denkt dat ze er wat mee kan.' De invloed van het onderzoek op de campagne van D66 is dan ook beperkt geweest.

GroenLinks

GroenLinks was in maart 1994 succesvol bij de gemeenteraadsverkiezingen, maar zag zijn goede positie in de opiniepeilingen daarna langzaam teruglopen. Op 3 mei van dat jaar verloor men uiteindelijk zelfs een kamerzetel. GroenLinks heeft na deze zeer teleurstellende uitslag een uitgebreide evaluatie gemaakt van de campagne. Eén van de onderdelen hiervan was een analyse van de verkiezingsuitslag en een onderzoek onder GroenLinks-kiezers. In het evaluatierapport werd de partij onder andere aangeraden 'permanent campagne' te voeren, zich te profileren met een beperkt aantal concrete thema's en alternatieven, en te kiezen voor 'kwaliteitsoppositie'.³⁷ In het voorjaar van 1997 liet GroenLinks een kwalitatief vooronderzoek doen door het communicatiebureau CO-efficiënt. Achttien potentiële GroenLinks-stemmers werden afzonderlijk geïnterviewd. Uit het kwantitatieve vervolgonderzoek, een nulmeting, uitgevoerd door het Nipo, bleek dat GroenLinks beschouwd werd als een partij die sympathiek en betrouwbaar overkomt. Tevens kwam naar voren dat het optreden in de Tweede Kamer van GroenLinks helder en overtuigend was en dat de partij in haar standpuntbepaling een goed evenwicht had gevonden tussen realisme en idealisme.³⁸ Verder werd duidelijk dat de GroenLinks-kiezers voornamelijk bij PvdA vandaan kwamen, gevolgd door D66 en de SP. Partijleider Rosenmöller, zo bleek uit hetzelfde onderzoek, werd gezien als een oprecht en betrouwbaar politicus.

Het electoraat van GroenLinks werd door bureau CO-efficiënt voor wat betreft de politieke inhoud en opstelling van GroenLinks in drie groepen ingedeeld:

- 'modalen'. De groep kiezers beschouwt zichzelf over het algemeen als minder idealistisch dan GroenLinks. Soms vinden ze dat de partij wat te ver kan doorslaan naar links en het milieu. Maar de ideeën en de manier waarop GroenLinks deze ideeën probeert te verwezenlijken, worden goed gewaardeerd.
- 'radicalen'. Deze groep kiezers beschouwt zichzelf als idealistischer dan GroenLinks. De partij zou meer vast moeten houden aan haar idealen en minder compromissen moeten sluiten.
- 'realisten'. Net als de modalen meent deze groep kiezers dat GroenLinks idealistischer is dan zichzelf, maar er zou wel wat meer gedaan mogen worden om de ideeën te verwezenlijken. Ze zijn wel van mening dat er compromissen gesloten mogen worden.

Het is onduidelijk op basis van welke criteria deze indeling tot stand gekomen is. Het onderscheid tussen 'modalen' en 'realisten' lijkt vrij klein. GroenLinks heeft in de campagne weinig met deze indeling gedaan: er was geen specifieke doelgroepenstrategie op dit punt.

Bureau CO-efficiënt deed een aantal aanbevelingen. De eerste luidde dat GroenLinks de balans tussen idealisme en haalbaarheid, die na 1994 was gevonden,

diende te handhaven. Als de partij 'door zou slaan' naar het idealisme, zou dat een grote groep kiezers van de partij vervreemden (realisten en modalen). Meer nadruk op haalbaarheid was evenmin wenselijk. Ten tweede adviseerde CO-efficiënt dat GroenLinks zich positief moest blijven onderscheiden van de SP en D66. Een derde aanbeveling luidde dat GroenLinks een sterkere en meer actieve uitstraling in de media en in de maatschappij moest krijgen. Absolute prioriteit was de zichtbaarheid van GroenLinks en zijn lijsttrekker in de media. Ten vierde bleek dat Rosenmöller een geschikte lijsttrekker was, maar dat hij een meer toegankelijke, 'menselijke' uitstraling zou mogen hebben. Het communicatiebureau adviseerde ten vijfde dat GroenLinks niet alleen duidelijk zou moeten maken dat bepaalde zaken anders moeten, maar dat dat ook daadwerkelijk kan. Dat moest door concreet te laten zien hoe bijvoorbeeld 'groen' en 'werk' konden worden gecombineerd. Tot slot moest GroenLinks proberen de kiezers die in het voorjaar van 1997 overwogen GroenLinks te kiezen, vast te houden. De campagne moest niet gericht worden op de grotere diffuse groep sympathisanten.³⁹

Deze aanbevelingen sloten goed aan bij de evaluatie uit 1994 en de reeds intern uitgewerkte strategie. De enige aanbeveling die niet in de strategie terugkwam, was dat Rosenmöller een meer toegankelijke, 'menselijke' uitstraling zou moeten krijgen. De strategie van GroenLinks luidde juist: 'Ga door waar je mee bezig bent geweest.'

De stelling van campagneleider Lagendijk dat het externe onderzoek vrijwel geen enkel effect op de te volgen campagnestrategie heeft gehad is begrijpelijk, maar onderschat toch enigszins de invloed van onderzoek.⁴⁰ De uitkomsten van het onderzoek maakten het de campagneleiding een stuk gemakkelijker om consequent vast te houden aan de uitgezette strategie en om bijvoorbeeld aan het einde van 1997, op het moment dat SP-lijsttrekker J. Marijnissen veel aandacht kreeg van de media en de SP het goed deed in de peilingen, niet de confrontatie te zoeken met deze concurrent.

In de laatste fase van de campagne heeft GroenLinks geen onderzoek meer laten doen. Het campagnemateriaal is niet uitgetest en strategische beslissingen in de laatste maanden van de campagne zijn niet gebaseerd op onderzoek.

De evaluatie van de campagne van 1994 heeft aan de basis gelegen van het electorale succes. De lijnen die toen zijn uitgezet, onder andere het presenteren van - op gematigd idealisme gebaseerde - concrete alternatieven voor het paarse beleid, bleken veel kiezers aan te spreken. Het onderzoek in het voorjaar van 1997 heeft vooral bevestigd dat GroenLinks op de goede weg was en daarmee voor rust en zekerheid binnen de campagneleiding gezorgd.

SP

De SP is enige van de hier behandelde zes partijen die tot nu toe geen electoraal onderzoek heeft laten verrichten. De partij heeft hieraan weinig behoefte, omdat ze nog over een sterke partijorganisatie en een zeer actief partijkader beschikt. Men onderhoudt veel contacten in wijken en met studenten en weet zodoende vrij goed wat er leeft onder deze delen van de electorale achterban. Op dit punt functioneert de partij als een hecht georganiseerde, traditionele massapartij, enigszins vergelijkbaar met de ARP of de PvdA uit de jaren vijftig. De vraag of men via het eigen partijkader een betrouwbaar beeld krijgt van de opvattingen die onder de potentiële SP-kiezers leven, acht de partij blijkbaar niet relevant.

Ondanks dit traditionele karakter van de partij voert men op een zeer gevarieerde wijze campagne. Niet alleen verspreidt men als enige partij nog zeer massaal drukwerk, men maakt ook volop gebruik van de nieuwe media. In 1994 zond de SP bij een aantal lokale en regionale televisiezenders al spotjes uit.⁴¹ In 1998 had de partij een uitgebreide *website*, maakte zij in een aantal gemeenten gebruik van de kabelkrant en wist zij te bereiken dat de Ster haar verbod op politieke reclamespots ophief.

De partij heeft in 1998 dan ook volop gebruik gemaakt van de mogelijkheid radio en televisiezendtijd te kopen bij publieke en commerciële omroepen. Men koos daarbij vaak voor uitzending tijdens daluren op televisie, omdat de partij daar voor weinig geld toch grote groepen potentiële kiezers kon bereiken. Evenals in 1994 had men een heldere en consistente campagneboodschap, 'stem tegen!', die in een deels agressieve en deels ludieke stijl werd uitgedragen.

De SP heeft enkele kenmerken van een traditionele massapartij, maar tegelijk voert de partij op een aantal punten op opvallend moderne wijze campagne. De partij is wel beïnvloed door het moderne marketingdenken, maar er is zeker geen sprake van een marketingbenadering.

Conclusies

Politieke partijen maken bij de voorbereiding van hun campagne steeds meer gebruik van de resultaten van kiezersonderzoek. Vooral partijen die grote electorale problemen hebben, blijken vaak hun onderzoeksbeleid een nieuwe impuls te geven. Onderzoek moet het antwoord geven op de vraag hoe het vertrouwen en de steun van de kiezer herwonnen kan worden. Zo vormden electorale problemen in 1991 voor de PvdA de aanleiding haar onderzoeksactiviteiten drastisch te herzien en uit te breiden. Na de voor het CDA en GroenLinks teleurstellende verkiezingsuitslag van 1994 hebben deze partijen, als onderdeel van de herbezinning op de eigen positie, electoraal onderzoek laten doen. De basis voor de campagnestrategie werd daarmee in een vroeg stadium gelegd. D66, de grote winnaar van 1994, zag haar positie na 1995 geleidelijk aan afbrokkelen. Ook deze partij reserveerde in 1998 voor het eerst een

aanzienlijk deel van haar campagnebudget voor onderzoek. In veel partijen bestaat weerstand tegen het laten verrichten van verkiezingsonderzoek. Electorale problemen of het schokeffect van een verkiezingsnederlaag, dragen echter bij aan het creëren van een sfeer waarin velen de noodzaak van vernieuwing en modernisering onderschrijven.

De vraag is welke plaats kiezersonderzoek nu inneemt in de ontwikkeling van de campagne. Is er sprake van een product- of verkoopconcept, waarbij het in principe gaat om het promoten van een eerder vastgesteld product, of is er sprake van een marketingconcept, waarbij de wensen en behoeften van de kiezer steeds meer centraal staan?

Indien men de problematiek analyseert in termen van een dichotomie, vindt er in Nederland geen politieke marketing plaats. Lijsttrekkers worden niet aangewezen op basis van electoraal onderzoek naar hun aantrekkingskracht op de kiezer, programma's worden niet geschreven op basis van marktonderzoek. Als men analyseert in termen van een veranderingsproces, schuiven een aantal partijen echter langzaam op. Het *inside out*-perspectief wordt op sommige punten vervangen door een *outside in*-perspectief.

De beeldvorming van de lijsttrekker, het ontwikkelen van het verkiezingsprogramma en de centrale campagneboodschap zijn de belangrijkste aspecten die een partij op basis van onderzoek kan ontwikkelen of bijstellen. Campagneleiders verkondigen allemaal dat lijsttrekkers vooral zichzelf dienen te zijn, dat er niet aan hun imago gesleuteld mag worden. Dat klinkt plausibel, maar het is de halve waarheid. Veranderingen in de beeldvorming van een lijsttrekker kunnen niet in snel tempo worden doorgevoerd, maar de uitstraling van een lijsttrekker kan wel degelijk veranderd worden. Een goed voorbeeld komt uit de verkiezingscampagne van 1994, toen de PvdA op basis van onderzoek wist dat Kok een kille uitstraling had en men op dit punt doelbewust en met succes de lijsttrekker een meer menselijk en warmer imago heeft weten te geven.⁴²

De invloed van electoraal onderzoek op de inhoudelijke profilering van partijen wordt eveneens langzaam groter. Alle partijen, behalve de SP, hebben in een zeer vroeg stadium electoraal onderzoek laten verrichten. Men wil zaken weten als welke kiezersgroepen relevant zijn voor de partij, welke problemen kiezers belangrijk vinden en hoeveel vertrouwen deze hebben in de partij om die problemen op te lossen.

Terwijl partijcommissies en afdelingen zich nog bogen over het concept-verkiezingsprogramma, wist een deel van de top in sommige partijen al in de loop van 1997 welke onderwerpen de potentiële kiezers wel en niet konden waarderen en op welke punten de eigen partij electoraal kwetsbaar was. In de PvdA werd maanden voordat het verkiezingsprogramma was vastgesteld, het centrale campagneconcept reeds ingevuld en uitgetest. Op basis van dat onderzoek besloot de PvdA zich te 'immuniseren' voor rechtse onderwerpen als 'de groeiende criminaliteit'. Dat kwam ook tot uiting in de centrale campagneboodschap. Het wekt dan ook geen verbazing dat de partijleiding soms met angst en beven het verkiezingscongres afwacht. Ook Groenlinks-campagneleider

Lagendijk geeft aan dat hij bang was dat programcongres van zijn partij besluiten zou nemen die op gespannen voet stonden met de allang uitgestippelde campagnestrategie.⁴³ De PvdA heeft bovendien in de laatste fase van de campagne een aantal strategische beslissingen genomen op basis van onderzoek. Verwacht mag worden dat dit in de toekomst ook bij andere partijen zal gaan gebeuren.

Met het vroegtijdig laten verrichten van onderzoek wordt aan één van de voorwaarden voor een marketingbenadering voldaan: ruim vertoeren op de hoogte zijn van de wensen en opvattingen van de kiezers, zodat men bij het opzetten van de campagne daar rekening mee kan houden. Bij de PvdA en het CDA heeft het onderzoek duidelijk invloed gehad op de centrale campagneboodschap. We hebben in Nederland nog niet te maken met *poll driven politics*, maar de tijd dat het slechts om *fine tuning* ging is voor een aantal partijen duidelijk voorbij.

Eén kanttekening is daarbij wel op zijn plaats. De mogelijkheden die de Nederlandse partijen hebben om op basis van onderzoek veranderingen aan te brengen in hun inhoudelijk profiel zijn beperkt. Elke partij, ook D66, staat voor een bepaalde ideologische traditie. Partijkader en kiezers accepteren niet dat een partij zich daar in hoog tempo ver van verwijdt. Lijsttrekkers kunnen eigen accenten leggen in een campagne, maar hebben in Nederland op dit punt een beperkte vrijheid van handelen. Het inhoudelijk veranderen van een partijprofiel is een proces van lange adem. Dit kan verklaren waarom veranderingsprocessen soms al direct na de verkiezingen worden ingezet. De strategie die GroenLinks na 1994 uitzette is daar een succesvol voorbeeld van.

Politieke marketing staat in een negatief daglicht. De vraag is of dat negatieve oordeel wel terecht is. De marketinggedachte is gebaseerd op het uitgangspunt dat sommige opvattingen en behoeften van de kiezer helemaal niet zo gemakkelijk te veranderen zijn. Dat uitgangspunt staat in scherp contrast met de al langer bestaande angst dat de opvattingen van de kiezer juist sterk beïnvloed worden door de media en de moderne reclametechnieken. In de marketing gaat men ervan uit dat dit slechts in beperkte mate het geval is. Dat is eigenlijk een zeer geruststellende gedachte. Het creëert voor de partijen echter wel een nieuw dilemma. Als campagneleiders en politici weten dat potentiële kiezers niet overtuigd kunnen worden van de redelijkheid of juistheid van bepaalde standpunten, zijn keuzen soms niet te vermijden: moet er worden vastgehouden aan standpunten waar een deel van de leden en de vaste achterban waarschijnlijk aan hecht, ook als dat ten koste gaat van een maximaal verkiezingsresultaat. Soms kan de noodzaak tot het maken van politieke keuzen nog verhuuld worden achter vage formuleringen, maar ook die mogelijkheden zijn niet onbeperkt.

Het kan partijen tot eer strekken als ze in sommige principiële gevallen hun standpunten niet aanpassen op basis van marktonderzoek. Een partij die zich consequent afsluit voor de inzichten die electoraal onderzoek oplevert loopt echter het risico de naam te krijgen 'niet met zijn tijd mee te gaan'.

De druk om de resultaten van electoraal onderzoek te vertalen in een bepaalde profilering en in politieke keuzen, zal toenemen. Het is begrijpelijk dat de partijtop steeds vaker zal proberen diè zaken uit het verkiezingsprogramma te houden, die de partij electoraal kwetsbaar maken. Partijorganisaties zijn te zwak om daar nog effectief weerwerk tegen te kunnen bieden. Gezien het feit dat het partijkader nauwelijks nog representatief is voor de achterban, is het de vraag of dat echt betreurd dient te worden.

noten

1. De auteurs zijn Patrice Visser dankbaar voor zijn kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.
2. Ph. Kotler e.a., *Principes van marketing: de Europese editie*, Schoonhoven, 1997, 14.
3. B. Verhage, *Grondslagen van de marketing*, Houten, 1998, 8.
4. Verhage spreekt over de noodzakelijke integratie van de vier activiteiten; zie idem, *op.cit.*, 18.
5. Kotler e.a., *op.cit.*, 13-14; Verhage, *op.cit.*, 15.
6. Scholten spreekt bij prijs ook over de lidmaatschapskosten voor leden en de soms gevraagde actieve inzet in de partij. Dat lijkt ons verwarrend, gezien het feit dat deze kosten los staan van het uitbrengen van een stem. Zie O. Scholten, 'Politieke partijen en marketing: ze vreten maar gewoon wat wij maken', in: N.P.G.W.M. Kramer e.a., red., *Politieke communicatie in Nederland. Over campagnes, kandidaten en media*, Den Haag, 1994, 21-22.
7. Noch Verhage (zie noot 2), noch Kottler e.a. (zie noot 1) gaan in op de rol van de vrije publiciteit. Onder promotie worden zaken als reclame, *direct mail*, persoonlijk contact, *sales promotion* en public relation-activiteiten behandeld. Slechts de literatuur over de laatste groep activiteiten kan partijen enigszins van nut zijn. Het lijkt overigens waarschijnlijk, gezien de groeiende belangstelling van de media voor economisch nieuws, dat in de marketingliteratuur in de naaste toekomst ook meer aandacht zal worden besteed aan de mediastrategie.
8. Zie voor een uitgebreid overzicht van alle typen onderzoek: H. Anker, 'Voorbij "Berlusconi Voorbij"'. Methoden en technieken van politiek markt-onderzoek', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 207-231. Anker, electoraal onderzoeker van de PvdA, reageert in dit informatieve artikel op kritiek van onder andere *HP/De Tijd* dat partijen geen eigen ideeën meer hebben, maar zich voor hun standpunten baseren op marktonderzoek. Opvallend is wel dat hij laat zien op welke manier de PvdA onderzoek doet, maar nergens concreet aangeeft wat de invloed van dat onderzoek is geweest op de campagnestrategie en -boodschap. Zie verder ook H. Anker, 'De campagnestrategie: ontwikkeling, implementatie en effectiviteit', in: N.P.W.G.M. Kramer e.a., red., *Politieke marketing: winst of verlies?*, Den Haag, 1996, 89-116.

9. B.I. Newman, *The Marketing of the President. Political Marketing as Campaign Strategy*, Thousand Oaks/London, 1994, 11-13.
10. J. van Ingen Schenau en D. Benschop, 'De catenaccio-campagne van de PvdA', in: K. Brants en Ph. van Praag jr., red., *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam, 1995, 44; zie ook Anker, 'De campagnestrategie', 94-95.
11. Newman, *op.cit.*, 11-13 en 31-34. Newman beschrijft de ontwikkeling van het marketingconcept eigenlijk langs twee dimensies. Bij de tweede dimensie gaat het om de ontwikkeling van de campagneorganisatie van een intern, door partijfunctionarissen opgezette campagne naar een extern, door ingehuurd deskundigen georganiseerde campagne. In Nederland doet deze ontwikkeling zich tot nu niet voor. De campagneorganisatie verandert wel, maar het partijbureau speelt nog steeds een centrale rol in de campagne. Wel waren er in 1994 meer deskundigen van buitenaf ingehuurd; zie Ph. van Praag, 'Hoe "Amerikaans" is de Nederlandse verkiezingscampagne?', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 241-244; en idem, 'Van Attlee tot Berlusconi, campagnes zonder partijen?', in: Kramer e.a., *Politieke marketing*, 173-184.
12. Scholten, *op.cit.*, 23.
13. Van Praag, 'Hoe "Amerikaans" is de Nederlandse verkiezingscampagne?', 243.
14. Scholten, 'Politiek, marketing en elektronische snelweg', in : Kramer e.a., *Politieke marketing*, 27.
15. B.M.J. Pauw, 'Rottenberg: sleutelrol voor kiezersonderzoek', in: Kramer e.a., *Politieke marketing*, 78.
16. J. M. Wiersma, 'Sterk en sociaal. De twee-in-een campagne van de PvdA', in: P. Kramer, T. van der Maas en L. Ornstein, red., *Stemmen in stromenland. De verkiezingen van 1988 nader bekeken*, Den Haag, 1998, 17-18; en het interview met J.M. Wiersma, d.d. 9 juni 1998.
17. Interview met J.W. Wiggers, d.d. 3 juli 1998.
18. Interview met C. Cornielje, d.d. 17 juni 1998.
19. Interview met J. Lagendijk, d.d. 20 april 1998.
20. Interview met E. Cassee, d.d. 20 april 1998.
21. Ph. van Praag jr, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1991, 27.
22. J. Monasch, 'Politieke campagnes na Clinton en Blair', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 7/8, 332.
23. Bij de stemkansvraag wordt kiezers gevraagd aan te geven op een schaal van 1 tot en met 10 hoe groot de kans is dat ze ooit op een partij zullen stemmen. Doordat de stemkansvraag voor alle partijen wordt gesteld, is het mogelijk de electorale concurrentieverhoudingen nauwgezet in kaart te brengen. Zie voor een uiteenzetting hoe de PvdA op basis van deze stemkansvraag haar potentieel berekent en op basis daarvan verdere analyses verricht: Anker, 'Voorbij "Berlusconi Voorbij"', 215-220.

24. Zie voor een zeer nauwkeurig verslag van dit PvdA-onderzoek naar de beste campagneboodschap: H. Anker, 'Sterk en sociaal. Ontwikkeling van de PvdA-boodschap in de campagne van 1998', in: A.E. Bronner e.a., red., *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek 1999 van de Nederlandse Vereniging voor Marktonderzoek en Informatiemanagement*, Haarlem, 1999, 147-160.
25. Wiersma, *op.cit.*, 14.
26. H. Anker, 'De PvdA-campagne van 1998. Over koers en organisatie', in: *Socialisme en Democratie*, 55 (1998), 7/8, 303.
27. C. Cornielje en T. van der Maas, 'Acht jaar en een dag. De verkiezingsoverwinning van de VVD', in: Kramer, Van der Maas en Ornstein, *op.cit.*, 22.
28. Telefonisch interview met T. van der Maas.
29. *Rapport Evaluatiecommissie*, Den Haag, 1994, 17 respectievelijk 44.
30. Zie voor een overzicht van de acht leefstijlgroepen: G. Eilander (algemeen directeur van Trendbox), 'Over de Waarde van Waarden', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1998, 7/8, 356-360.
31. F. Fennema, 'Christen-democratie ten onder in drijfzand?', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1998, 7/8, 261-262. In *Trouw* (19 december 1998) beschrijven M. ten Hooven en M. van Houten hoe in het CDA bij de voorbereiding van de campagne een richtingenstrijd plaatsvond tussen enerzijds een groep rond De Hoop Scheffer die zich met name op de beschaafd-hedonisten wilde richten en anderzijds een groep (onder anderen de CDA-jongeren, onderdirecteur C.J. Klop van het Wetenschappelijk Instituut en de Brabants gedeputeerde P. van Geel) die van mening was dat de post-materialisten een belangrijke doelgroep waren voor het CDA. Deze richtingstrijd gaat nog steeds door.
32. *Jaarverslag 1997 CDA-werkgroep Trend- en Kiezersonderzoek*, 35.
33. J. de Vries en J.W. Wiggers, 'Je kunt een plantje niet aan zijn blaadjes de grond uittrekken. Een blik op de CDA campagne', in: Kramer, Van der Maas en Ornstein, *op.cit.*, 31-33.
34. Interview Wiggers.
35. Interview met S. Dingemans, d.d. 26 februari 1999.
36. Zoals bijvoorbeeld het *Volkskrant/Nipo-onderzoek*; zie *de Volkskrant* 4 oktober en 20 december 1997.
37. *GroenLinks laat het niet zo! Evaluatierapport Tweede-Kamerverkiezingen*, Amsterdam, 1994.
38. *GroenLinks: verkiezingscampagne 1998. Rapportage kiezersonderzoek*, 1997. Zie ook J. Lagendijk en T. van der Lee, 'De doorbraak van een eeuwige belofte. Hoe GroenLinks vier jaar herkenbare oppositie omzette in verkiezingswinst', in: Kramer, Van der Maas en Ornstein, *op.cit.*, 44.
39. Lagendijk en Van der Lee, *op.cit.*, 45.
40. Interview Lagendijk.

41. P. van der Steen, 'De doorbraak van de "gewone mensen"-partij. De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 182-185.
42. Van Ingen Schenau en Benschop, *op.cit.*, 49.
43. Lagendijk en Van der Lee, *op.cit.*, 46.

IN DE WACHTKAMER

Een portret van de partijen die in 1998 vergeefs hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

Het succes van de paarse coalitie heeft de ideologische verschillen tussen de gevestigde partijen in Nederland bepaald niet verduidelijkt. Die verschillen lijken in de ogen van veel waarnemers langzamerhand niet veel meer dan nuances en percentages te betreffen. Zelfs permanente oppositiepartijen als GroenLinks en de Socialistische Partij streven in de praktijk niet meer naar een radicaal andere socialistische samenleving, maar slechts naar een meer sociale variant van de bestaande markteconomie.¹

Misschien ontsnappen alleen de niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen aan de ideologische vervlakking van het Nederlandse poldermodel? Men zou verwachten dat de journalisten en andere publicisten die de toenevende gelijkvormigheid zeggen te betreuren, meer aandacht zouden schenken aan deze partijen aan de rand van het partijstelsel, indien die oude ideologieën hoog houden of nieuwe trachten te ontwikkelen. In de praktijk blijkt de aandacht voor de randpartijen of nieuwkomers echter juist af te nemen. Wijdden de landelijke dagbladen *NRC-Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant* in 1994 voorafgaand aan de verkiezingen nog 132 artikelen aan de niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, in 1998 was dat aantal gedaald tot 22.²

Zelfs kleine gevestigde partijen als SGP of GPV kregen bijna evenveel aandacht als alle nieuwkomers samen (respectievelijk 22 en 18 artikelen), terwijl de net iets grotere SP twee keer zoveel belangstelling trok (44 artikelen). Binnen tal van randpartijen klaagde men dan ook - met slechts lichte overdrijving - over een 'boycot' door de media.

Dat laatste zou alleen al een gerede aanleiding kunnen vormen om randpartijen in dit Jaarboek wel enige aandacht te geven. Er zijn ook meer wetenschappelijke argumenten om dat te doen. Ten eerste kunnen nieuwkomers soms zoveel stemmen winnen, dat ze een niet onbelangrijke rol in het parlement en mogelijk zelfs in de regering gaan spelen - zoals de geschiedenis van D66 laat zien. Daartoe moeten wel bepaalde (hieronder nader aan te

duiden) voorwaarden vervuld worden. Ten tweede stellen randpartijen vaak nieuwe politieke problemen aan de orde of bieden zij nieuwe oplossingen voor oude problemen, die vervolgens door gevestigde partijen (al dan niet in gewijzigde vorm) overgenomen worden.³ Ten derde werpen ook electoraal minder succesvolle nieuwkomers licht op de politieke cultuur en conjunctuur van een land. Wellicht vertegenwoordigen randpartijen (soms) een gedachtegoed dat in de heersende politieke cultuur niet (meer) geaccepteerd wordt en vallen ze daarmee buiten de ideologische consensus, zoals hierboven al gesuggereerd werd. Ten vierde bieden nieuwkomers als het ware vers materiaal voor onderzoek naar het ontstaan en de institutionalisering van partijen, terwijl soortgelijk onderzoek onder gevestigde (dus doorgaans geïnstitutionaliseerde) partijen veelal beperkt moet blijven tot archiefmateriaal.⁴

Helaas kunnen in het bestek van een artikel niet alle genoemde aspecten voldoende aandacht krijgen. De nadruk valt hier op de politieke visie oftewel het project van de partijen die in 1998 vergeefs in de Tweede Kamer trachten te komen. Dat project wordt in de volgende paragraaf per partij gereconstrueerd. Aan het eind van deze beschouwing wordt een bescheiden poging gewaagd, te verklaren waarom deze partijen minder succes hadden dan sommige voorgangers; en waarom juist deze partijen in 1998 aan de verkiezingen deelnamen en geen andere.

2. De politieke projecten van de randpartijen

In mei 1998 namen dertien partijen of combinaties van partijen deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen zonder één of meer zetels te behalen. Daarvan waren de Centrumdemocraten, de combinatie Algemeen Ouderen Verbond/Unie 55+ en Senioren 2000 echter tot mei wel in de Kamer vertegenwoordigd, zodat zij hier niet als nieuwkomers beschouwd worden.⁵ In alfabetische volgorde passeren de volgende partijen de revue: De Groenen, Idealisten, de Katholieke Politieke Partij, het Kiezers Collectief, de Natuurwetpartij, Nederland Mobiel, de Nederlandse Middenstandspartij, de Nieuwe Communistische Partij, het Nieuw Solidair Ouderenverbond en de Vrije Indische Partij.

2.1 De Groenen

De partij De Groenen ontstond in 1983, toen de samenwerking tussen partijloze milieuactivisten en milieubewuste leden van de Politieke Partij Radicaal (PPR) binnen het Groen Platform vast was gelopen.⁶ De aanleiding vormde de toenadering die de PPR zocht tot andere kleine linkse partijen, de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). Een deel van de leden van het Groen Platform besloot daarop een zelfstandige groene partij op te richten. Aangezien de oprichters van het Groen Platform de naam 'Groene Partij Nederland' al bij de Kiesraad hadden

ingeschreven, mocht de nieuwe partij aanvankelijk niet onder de naam 'Groenen' aan verkiezingen deel nemen. Zij noemde zich 'Europese Groenen' (bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 1984) en vervolgens 'Federatieve Groenen' (bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986). Pas in 1989 voerde ze voor het eerst de naam 'De Groenen' bij de kamerverkiezingen. Onder leiding van het Amsterdamse raadslid en de voormalige Provo en Kabouter R. van Duijn behaalde de partij toen 0,4% van de stemmen, onvoldoende voor een zetel. Het bleek niettemin een electoraal hoogtepunt: in 1994 en 1998 zouden De Groenen slechts 0,1% respectievelijk 0,2% van de stemmen vergaren, telkens onder een andere lijstaanvoerder. Wel wonnen zij een bescheiden maar groeiend aantal zetels in gemeenteraden (in 1994 vier, in 1998 acht). Het ledental schommelde tussen de 300 en 600 en kende veel verloop. Ook de structuur van de partij veranderde in de loop der tijd, van een tamelijk losse federatie van regio's in een kleinschalige kaderpartij. Op ideologisch gebied overheerste bij De Groenen echter de continuïteit, al kan men wel enige ontwikkeling in de verkiezingsprogramma's waarnemen. Van oorsprong een profetische partij die een ecologische utopie nastreeft, lijken De Groenen geleidelijk realistischer en reformistischer te zijn geworden. Verdedigde de vreedzame anarchist Van Duijn als lijstaanvoerder anno 1989 nog een holistische, ecologistische zo niet ecocentrische visie op de verhouding tussen mens en natuur, zijn opvolger in 1998 moest weinig hebben van ecocentrisme of zelfs ecologisme. J. Dirkmaat omschreef het project van De Groenen als: 'een overlevingsstrategie, daar komt het op neer, dat moet je niet verbinden aan een -isme'.⁷ Hij toonde zich daarbij voorstander van een actieve, krachtig ingrijpende overheid.⁸ Van het anarchisme, dat niet alleen Van Duijn maar ook veel andere Groenen in Nederland en elders inspireerde, was niet veel meer overgebleven dan een streven het referendum gemakkelijker en belangrijker te maken.⁹ Dirkmaat beschouwde de bescherming van natuur en milieu als belangrijkste politieke probleem in Nederland anno 1998, maar achtte dat alleen oplosbaar bij een rechtvaardige inkomensverdeling in Nederland én op mondiaal niveau.¹⁰ Daartoe zou in de eerste plaats het belasting- en sociale zekerheidsstelsel drastisch herzien moeten worden. De sociale premiedruk zou moeten verschuiven van arbeid naar toegevoegde waarde en de belastingdruk van arbeid naar gebruik van energie en grondstoffen. In de tweede plaats zou elke volwassen burger een basisinkomen van de overheid ontvangen in de orde van 1.000 gulden per maand, 'ongeacht zijn inkomsten uit arbeid of bezit of het inkomen van een partner'.¹¹ Beide hervormingen zouden naar de verwachting van De Groenen zowel de werkgelegenheid als het milieu ten goede komen. Daarnaast stelden zij een aantal specifieke maatregelen voor om natuur en milieu te beschermen, zoals statiegeldsystemen, garantieprijs voor duurzame (biologische) landbouw, autovrije zondagen en op termijn beperking van autobezit door middel van vergunningen, experimenten met gratis openbaar vervoer in steden, beperking van luchtverkeer, en waarborgen voor de rechten van

dieren in de grondwet.

Het programma vertoonde verwantschap met dat van GroenLinks, maar ging vaak iets verder, bijvoorbeeld in de beperking van het luchtverkeer en autobezit. Bij GroenLinks viel iets meer nadruk op herverdeling van inkomens dan bij De Groenen. Ook het vreemdelingenbeleid van GroenLinks was ruimhartiger (zo men wil: linkser) dan dat van De Groenen. De lijstaanvoerder van De Groenen relativeerde de overeenkomsten en benadrukte de verschillen met GroenLinks, wat uit concurrentieoverwegingen natuurlijk te begrijpen valt. Beide partijen visten bijna in dezelfde electorale vijver. Hij zag met betrekking tot natuur en milieu meer overeenkomsten met de RPF, maar verschilde daarmee van mening over staatkundige en ethische kwesties als het referendum respectievelijk euthanasie en emancipatie van homoseksuelen, waar De Groenen en GroenLinks lijnrecht tegenover de RPF stonden.¹²

2.2 Jij en de Idealisten

De partij 'Jij en de Idealisten', ook wel 'IdeALISTEN' genoemd, werd formeel op 1 september 1997 opgericht door twee leden en vijf sympathisanten van de Vereniging Loesje. De Vereniging Loesje verspreidde al sinds 1983 via affiches originele en provocerende ideeën op een breed maatschappelijk terrein. In 1986 had zij, eerst als grap, maar allengs serieuzer, aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel genomen. Zij refereerde daarbij zelf aan het voorbeeld van Provo.¹³ In plaats van een programma presenteerde zij leuzen als 'meer knuppels in meer hoenderhokken' en 'verander jezelf, begin bij de wereld'. Niet meer dan 13.000 kiezers (0,1% van het totaal) beloonden Loesje met hun stem. In 1989 voerde de vereniging in verkiezingstijd de campagne 'stem niet op mij' - en had dan ook geen kandidatenlijst ingediend. Sindsdien hield Loesje zich verre van partijpolitiek; ze gaf in 1998 geen directe steun aan Jij en de Idealisten.

Hoewel slechts een los georganiseerde en weinig gestructureerde groep van 200 leden, nam de nieuwe partij haar deelname aan de verkiezingen vrij serieus. In alle kieskringen werden voldoende aanhangers gemobiliseerd om de vereiste dertig ondersteuningsverklaringen op het gemeentehuis te verzamelen. Geld voor een campagne was er nauwelijks, maar de originele *website* werd veel bezocht. Het verkiezingsprogramma, waar een veertigtal leden aan bijgedragen had, verscheen als boekje in een oplage van 7.500 en werd goed verkocht.

De naam was in zekere zin al een program: tegenover het toenemend materialisme streefden de Idealisten naar een 'idealistische revolutie'.¹⁴ De belangrijkste problemen van de huidige maatschappij waren in hun ogen: de kloof tussen beleidsmakers en de rest van de bevolking, de overdreven regelzucht en bureaucratie, en het gebrek aan eigen initiatief in opvoeding en onderwijs. De oplossing lag in meer ruimte voor eigen initiatief en zelfbe-

stuur op elk gebied. Na algemeen kiesrecht zouden burgers 'algemeen beslisrecht' moeten verwerven. Internet zou daarbij behulpzaam kunnen zijn, maar ook 'Huizen van de Democratie' in buurten en oefenplaatsen, waarbij procesmanagers de democratisering zouden bewaken. Om de maatschappelijke voorwaarden voor zelfbestuur te versterken, wilden de Idealisten elke inwoner een 'freecard' geven ter waarde van een bepaald bedrag - 500 gulden voor kinderen, 1.500 voor alleenstaande volwassenen - om in zijn of haar levensbehoeften te voorzien. Inkomensongelijkheid zou drastisch afnemen door inkomens en vermogens boven bepaalde maxima geheel weg te belastingen. Auto's zouden gedeeld gaan worden. Daarnaast waren de Idealisten voorstander van een extreem liberaal vreemdelingenbeleid: iedereen was welkom.

Met deze anarchistisch getinte utopie stonden de Idealisten vrij ver af van andere partijen ter linkerzijde. Ze voelden dan ook weinig verwantschap met het 'Grijze Midden' van GroenLinks en het 'negativisme' van de SP, terwijl ze De Groenen verweten de arbeid te willen bevorderen in plaats van deze af te schaffen.¹⁵

2.3 Katholieke Politieke Partij

De Katholieke Politieke Partij (KPP) werd op 14 februari 1995 opgericht door een aantal katholieken die zich niet meer thuis voelden in het CDA. Een groot deel van hen was binnen het CDA betrokken bij de Beweging Christelijke Koers, die echter ook protestantse leden telde. G.L.O. baron van Boetzelaer, voorzitter en lijsttrekker van de KPP, had in 1994 op een onverkiesbare plaats op de christen-democratische kandidatenlijst voor het Europees Parlement gestaan en daarbij steun van de Beweging Christelijke Koers genoten.¹⁶ Er waren geen directe connecties met voorgangers van de KPP zoals de Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) of God Met Ons (GMO), die in de jaren zeventig respectievelijk in de jaren tachtig aan kamerverkiezingen hadden deelgenomen, al ligt het voor de hand dat een aantal leden van deze partijen zich bij de KPP heeft aangesloten.

De uitgangspunten van de KPP verschilden weinig van andere katholieke en christen-democratische partijen. De katholieke sociale leer, het personalisme, het subsidiariteitsbeginsel en de beginselen solidariteit en verantwoordelijkheid lagen aan het partijprogramma ten grondslag.¹⁷

De belangrijkste problemen waarvoor de Nederlandse politiek een oplossing zou moeten zoeken, waren in de ogen van de KPP-lijstaanvoerder van morele aard. In de eerste plaats zou het menselijk leven beter beschermd dienen te worden, van de baarmoeder tot aan het graf. In de tweede plaats wilde men de 'voortschrijdende ontworteling van althans een deel van de jongeren' tegengaan door steun aan het traditionele gezin met één kostwinner en een ouder die thuis kan blijven om de kinderen te begeleiden. In de derde plaats wenste men een eind te maken aan normvervaging en gedoogbeleid, op het

gebied van cannabisproducten maar ook met betrekking tot illegale vreemde delingen.

Op sociaal-economisch gebied nam de KPP een middenpositie in, die men sociaal-conservatief zou kunnen noemen.¹⁸ Aan de ene kant wilde zij de koopkracht van de minima versterken en met name hun woonlasten beperken en de kinderbijslag voor grote gezinnen verhogen, aan de andere kant pleitte zij voor versobering van het sociale zekerheidsstelsel, voor afstoting van overheidstaken en deregulering. Van een terugkeer naar een corporatieve ordening van het bedrijfsleven, in de eerste helft van deze eeuw een belangrijk doel van alle katholieke partijen, was in het program van de KPP geen sprake. Het program vertoonde veel overeenkomst met de programma's van SGP, GPV en RPF, vooral op ethisch terrein. De KPP leek op sociaal en ecologisch gebied echter meer behoudend, maar op staatkundig gebied meer veranderingsgezind: ze stond welwillend tegenover de invoering van een referendum, de verkiezing van burgemeesters, en Europese integratie.¹⁹

Het geringe aantal stemmen bij de kamerverkiezingen - 8.300 - stelde de partij nogal teleur. Ondanks voorzichtige steun van de Haarlemse bisschop H. Bomers had zij het orthodox-katholieke volksdeel in Nederland blijkbaar niet voldoende kunnen mobiliseren.²⁰ In september 1998 legden Van Boetzelaer en de secretaris van de KPP hun functie neer en riepen de leden op zich aan te sluiten bij het CDA. De meerderheid van het partijbestuur wenste echter de activiteiten van de KPP voort te zetten.²¹

2.4 Kiezers Collectief

Het Kiezers Collectief (KC) werd in februari 1998 opgericht door de communicatiedeskundige H.T.J. Steinen en twee sympathisanten. Daar één van de twee zich terugtrok, en geen leden geworven werden, zou de nieuwe partij slechts twee leden tellen. Dat was geen ongelukkig toeval, maar bewust beleid. Het liefst had Steinen een partij zonder leden opgericht, maar dat is juridisch nu eenmaal onmogelijk.²² Zijn grote vrees was, dat het KC net als de gevestigde partijen uiteindelijk het belang van de eigen leden boven het algemeen belang zou laten gaan.

Als belangrijkste politieke probleem in Nederland beschouwde Steinen de kloof tussen overheid en burger, en meer in het bijzonder tussen de politieke partijen en de burger. De door de burgers gekozen volksvertegenwoordigers zouden veel te vaak partijbelangen najagen en de wensen van de kiezers negeren, waardoor steeds meer burgers hun vertrouwen in de politiek verloren. Bovendien raakten bepaalde belangen van minder goed georganiseerde groepen, zoals consumenten en lage inkomensgroepen, te vaak verwaarloosd. Om deze problemen op te lossen en uiteindelijk alle Nederlanders in staat te stellen om volwaardig deel te nemen aan het democratisch proces, stelde het KC een viertal maatregelen voor die samen het politiek systeem radicaal zouden veranderen. In de eerste plaats beloofde het KC dat zijn fractie in de

Tweede Kamer 'een directe afspiegeling zal zijn van de publieke opinie'.²³ Het KC zou die opinie bij alle belangrijke kwesties laten peilen door een onafhankelijk bureau en dan stemmen volgens de verhoudingen binnen de bevolking. Stel dat tweederde van de bevolking voor en eenderde tegen een bepaald wetsvoorstel zou zijn, dan zou tweederde van de fractie voor en eenderde tegen het voorstel stemmen. Op den duur zouden de burgers direct via internet hun mening kenbaar kunnen maken aan hun volksvertegenwoordigers, zonder tussenkomst van opiniepeilers. In de tweede plaats zouden kandidaten voor de Tweede Kamer als het KC zijn zin kreeg niet meer door partijen, maar door de kiezer in voorverkiezingen geselecteerd worden. Bij de verkiezingen zelf zouden partijen kandidaten in alfabetische volgorde op hun lijst moeten plaatsen en de kiezer volledig laten bepalen wie van de kandidaten een kamerzetel zou mogen bekleden. In de derde plaats zou de Tweede Kamer een kabinetsformateur moeten kiezen, in plaats van die keuze aan de koningin - en feitelijk aan de leiding van de grootste partijen - over te laten. En ten slotte zou een partijloze voorzitter van de Tweede Kamer dienen te voorkomen dat debatten in demagogie zouden ontaarden.

Het staatkundig program van het KC was er dus geheel op gericht, de invloed van partijen te beperken en die van gewone burgers te maximaliseren. In overeenstemming met dit streven bood het KC de burger naast dit staatkundig program geen uitgewerkt eisenpakket op andere terreinen aan, maar slechts voorstellen om 'maatschappelijke discussies op te starten'.²⁴ Die voorstellen betroffen onder meer: invoering van milieubelastingen, uitbreiding van alternatieve straffen (in plaats van gevangenisstraf), legalisering van euthanasie, legitimatie van alternatieve geneeswijzen, invoering van een basisinkomen (mits voldoende gesteund door de burgers). Dit sociaal-liberaal getinte program verraadde wellicht de politieke afkomst van de auteurs - naast de uit D66 afkomstige Steinen de sociaal-democraten H. Hulst en J.H.Th. de Jong. Ook enkele andere kandidaten op de lijst, die aan het program hadden meegewerkt, hadden een linkse achtergrond.²⁵ Niettemin wilde het KC zich niet als links bestempelen, maar als groepering zonder ideologie, met als enige beginsel de directe democratie. Men zou dit naar de mening van deze auteur ook een (deel)ideologie kunnen noemen: het democratisch radicalisme.²⁶

2.5 De Natuurwetpartij

De Natuurwetpartij (NWP) werd in 1992 in Nederland en Groot-Brittannië opgericht, in de loop der tijd gevolgd door een zeventig andere landen.²⁷ De initiatiefnemers lieten zich inspireren door 'hun persoonlijke ervaring met Transcendente Meditatie en het TM-Sidhiprogramma, de kennis en ervaring van de Natuurwet die aan de basis van deze programma's ligt en het uitgebreide wetenschappelijk onderzoek naar de werkzaamheid daarvan'.²⁸ Transcendente Meditatie (TM) werd in de jaren vijftig ontwikkeld door de

Indiase wijze Maharishi Mahesh Yogi op grond van eeuwenoude vedische tradities en vervolgens in het Westen verspreid.²⁹ Met deze meditatie kan een individu zijn bewustzijn op zichzelf richten in plaats van op een object, en zodoende het contact met de innerlijke natuur herstellen en daarmee de kosmische intelligentie ervaren, ofwel de Natuurwet leren kennen.³⁰ Hierbij wordt verondersteld dat de innerlijke natuur van de mens organisch deel uitmaakt van de kosmische natuur, niet alleen in fysiek opzicht (we zijn allemaal moleculen, atomen, materie) maar ook psychisch of geestelijk (kosmisch bewustzijn); men zou dit spiritueel holisme kunnen noemen.

Als bewustzijn en materie dermate nauw verbonden zijn, is het ook logisch dat de ontwikkeling van bewustzijn invloed heeft op fysiek welzijn en gedrag van de betrokkenen. Regelmatige beoefening van TM (of soortgelijke technieken) zal de gezondheid en het welzijn van de beoefenaar ten goede komen, die meer in harmonie met de natuur in hem en buiten hem gaat leven en minder spanningen kent. Wat voor de individu geldt, kan echter eveneens voor groepen of collectiviteiten opgaan: die zijn immers ook innerlijk met elkaar en met de 'externe' natuur verbonden. Wanneer een groep regelmatig samen mediteert, zal dat bijdragen aan het welzijn van de hele groep. Het kan zelfs een uitstraling hebben op de hele omgeving, en uiteindelijk op de hele wereld, vooral indien meditatie wordt versterkt met bepaalde yoga-oefeningen, het TM-Sidhi programma ofwel 'yoga vliegen'. Verscheidene wetenschappers hebben dit effect onderzocht, op verschillende terreinen - met uiteenlopende resultaten, zoals te verwachten viel bij onderzoek dat de kern van een wetenschappelijk paradigma raakt.³¹

Om dit effect optimaal te benutten, zou een groep van 7 à 8.000 personen op professionele wijze continu moeten mediteren en het TM-Sidhi programma uitvoeren. Dit zou wereldwijd oorlogen en andere vormen van geweld en misdaad drastisch doen verminderen en op den duur zelfs uitbannen, creativiteit, ondernemingszin en daarmee werkgelegenheid en welvaart bevorderen, ziekte voorkomen, onderwijs en cultuur op een hoger plan tillen en de verhouding tussen de mens en zijn natuurlijk milieu weer in evenwicht brengen. Bij gebrek aan een wereldregering zou de Nederlandse regering het voorbeeld kunnen geven en een dergelijke 'stiltegroep voor de regering' instellen. Zij zou daarvoor een deel van de - op den duur toch overbodige - strijdkrachten in TM en TM-Siddhi kunnen laten trainen, maar daarnaast ook werklozen en AOW-ers tegen betaling hieraan laten deelnemen.³²

De 'stiltegroep voor de regering' vormt in wezen een panacee voor alle sociale en politieke problemen, zodat de NWP nauwelijks prioriteiten hoefde te stellen. In het partijprogramma besteedde ze de meeste aandacht aan natuur en milieu - waarbij vooral de gevaren van genetische manipulatie breed worden uitgemeten - gevolgd door sociaal-economische kwesties, vrede en veiligheid, gezondheidszorg en onderwijs. Op al die terreinen onderstreepte de NWP het belang van de 'stiltegroep voor de regering', maar deed daarnaast tal van andere concrete voorstellen, zoals: vervanging van de Belasting

op Toegevoegde Waarde (BTW) door een Belasting Op Toegevoegde Schade (BOTS), die vooral de vele vormen van milieuvervuiling extra duur zou moeten maken; invoering van een basisinkomen voor iedereen; drastische beperking van overheidsingrijpen in de economie; integratie en assimilatie van alle immigranten; nauwe samenwerking met Vlaanderen, in een lossere Europese Unie; en een regering van nationale eenheid zonder partijstrijd, geïnspireerd door het 'Kosmisch Huis van Hare Majesteit de Koningin'.³³

Het gedachtegoed van de NWP (en andere natuurwetpartijen in de wereld) is uniek te noemen, vooral door haar nadruk op meditatie. Toch zijn er wel raakvlakken met andere stromingen aan te wijzen. De holistische opvatting over de natuur, waarvan de mens tegelijk deel uitmaakt en vervreemd geraakt is, deelt de NWP tot op zekere hoogte met De Groenen; evenals trouwens het streven naar een basisinkomen en een op milieueffecten gericht belastingstelsel. De grote nadruk op vrijheid en beperking van overheidsbemoeienis heeft de NWP gemeen met liberalen en anarchisten. Maar misschien toont de NWP nog wel de meeste verwantschap met het romantische conservatisme van vroege negentiende-eeuwse denkers en dichters als de Duitsers Müller, Von Baader en Novalis (Von Hardenberg) en de Engelsman Coleridge, die ook visioenen schetsten van een organische en harmonische samenleving zonder politieke spanningen en zonder veel overheidsbemoeienis, bijeengehouden door culturele en spirituele tradities, en monarchaal gezag.³⁴ Dit conservatisme heeft natuurlijk in de huidige context niets behoudends, maar is in zijn consequenties eerder revolutionair te noemen.

De NWP nam in 1994 voor het eerst aan verkiezingen deel. In de gemeenteraad van Lelystad, waar een speciale woonwijk was gebouwd voor TM-adepten, won zij met bijna 5% van de stemmen royaal een zetel. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen bleef ze echter met krap 28.000 stemmen (0,3%) ver van een zetel verwijderd. Zowel in 1994 als in 1998 werd de lijst voor de kamerverkiezingen aangevoerd door J.A.J.H. Uijen, gepensioneerd bedrijfspsycholoog bij Philips en vroeger lid van KVP en vervolgens PPR.³⁵ Dank zij royale giften van leden en sympathisanten beschikt de partij over een budget waarvan andere partijen met een duizendtal leden slechts kunnen dromen.

2.6 Nederland Mobiel

De partij Nederland Mobiel werd in december 1997 opgericht door 'zeer ontevreden weggebruikers die het zat zijn als zondebok te worden bestempeld en als melkkoe door de overheid te worden uitgemolken'.³⁶ De aanleiding vormden plannen van de regering om rekeningrijden in te voeren. De circa dertig oprichters waren betrokken bij de Stichting Pro Auto - een pressiegroep, opgericht in 1990 door H. Grashoff, die de ANWB te weinig actief vond als belangenbehartiger voor automobilisten.³⁷ Ze hadden over het algemeen weinig partijpolitieke ervaring, al sympathiseerden velen met

de VVD, anderen met het CDA en waren sommigen actief in D66 geweest.³⁸ Grashoff, personeelschef bij een bedrijf in Rotterdam en forens, werd voorzitter. Lijstaanvoerder werd A.J.F.M. Linssen, ondernemer en wethouder in Bergen op Zoom namens een lokale partij die hij zelf had opgericht. Nederland Mobiel deed in negentien gemeenten aan de raadsverkiezingen mee en won daarbij vier zetels (één in Zoetermeer, één in Beverwijk, twee in Spijkenisse). In Amsterdam won het geestverwante Mokum Mobiel op eigen kracht een zetel. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen kwam Nederland Mobiel dicht bij een zetel dan enig andere randpartij.

Nederland Mobiel beschouwde zichzelf niet als pure belangenpartij, maar als 'uit protest geboren volkspartij' en 'gezond verstandspartij'.³⁹ Weliswaar beschouwde men het gebrek aan infrastructuur voor de auto - met als gevolgen: filevorming, kostbare vertraging, geldverspilling - als probleem nummer één in Nederland, maar daarnaast had men duidelijk oog voor knelpunten in het openbaar vervoer. De lijsttrekker legde veel nadruk op de tegenstrijdigheid in het beleid van de overheid, die wel veel geld aan de automobilisten verdiende maar tegelijkertijd het openbaar vervoer verwaarloosde.⁴⁰ Een derde dringend probleem vormden in zijn ogen de tekorten in de gezondheidszorg en vooral de thuiszorg - die overigens ook de mobiliteit beïnvloedden.

De maatregelen die men voorstelde, ademden over het algemeen een liberale geest: vijf miljard meer voor wegen; *carpoolen* en flexibel werken stimuleren; privatisering van openbaar vervoer; meer 'wit aan het bed' en eigen risico in plaats van eigen bijdrage in de gezondheidszorg; bezuinigen op projecten als Betuwelijn en Hogesnelheidslijn, maar ook op sociale voorzieningen en asielprocedures. Bovendien wilde men de handel en verkoop van drugs reguleren - ook een liberaal streven. Minder liberaal en meer conservatief lijken de onvrede met het vreemdelingenbeleid, dat men vrij drastisch wenste aan te scherpen, en de nadruk op strengere straffen en 'herstel van normen en waarden' op school.⁴¹ Aan de andere kant duidde de steun voor referenda en gekozen burgemeester weer op democratisch radicalisme; of meer nog op een vorm van populisme. Immers, de afkeer van pressiegroepen als de 'milieulobby' en de Coornhertliga, de zelfbeschrijving als 'uit protest geboren volkspartij' en 'gezond verstandspartij', en kritiek op 'de politiek', kunnen kenmerkend geacht worden voor populisme.⁴² Nederland Mobiel ging daarin overigens minder ver dan de Zwitserse Auto Partei, die doorgaans als radicaal-rechts beschouwd wordt.⁴³

2.7 Nederlandse Middenstandspartij

De Nederlandse Middenstandspartij (NMP) is verreweg de oudste van de hier besproken partijen: ze werd opgericht in september 1970 door drie ondernemers, M.P.W.M. Dessing, A.W. te Pas en H. Kamping. De NMP wilde in de eerste plaats 'een betere, rechtvaardiger en aanvaardbare lastenverdeling voor Ondernemers, Zelfstandigen en Middenstanders'.⁴⁴ Daarbij keerde ze zich vooral tegen 'staatsdirigisme' en bureaucratie, inflatie en anarchie. In 1971 won ze reeds twee zetels in de Tweede Kamer, maar binnen een jaar brak een hevig conflict uit tussen de twee kamerleden, Te Pas en J.H. de Jong.⁴⁵ De Jong scheidde zich af en voerde bij de (vervroegde) kamerverkiezingen van 1972 de Democratische Middenpartij aan. Noch deze partij, noch de NMP haalde daarbij een zetel. Binnen de NMP brak vervolgens ruzie uit tussen Te Pas en Kamping enerzijds en Dessing anderzijds, waarbij de rechtbank in Amsterdam Dessing in het gelijk stelde.⁴⁶ Van de NMP werd vervolgens weinig meer vernomen. Dessing echter nam in 1986 opnieuw deel aan kamerverkiezingen als lijststaanvoerder van de Partij voor de Middengroepen. De doelstellingen van deze partij waren bijna letterlijk dezelfde als die van de NMP.⁴⁷ Ze kreeg 0,2% van de stemmen, te weinig voor een zetel, en verdween vervolgens van het toneel.

In 1995 wekte Dessing de NMP weer tot leven. Het electoraal succes van de ouderenpartijen in 1994 leek een hoopgevend signaal voor een partij als de NMP.⁴⁸ De partij trok opnieuw ondernemers aan, maar bleef kleiner dan 25 jaar eerder: telde ze toen naar eigen zeggen ruim 2.500 leden, nu ongeveer 1.200. De lijsttrekker noemde de partij 'sociaal maar niet socialistisch, liberaal maar niet liberalistisch', maar toonde een onmiskenbare voorkeur voor samenwerking met de VVD (liefst onder leiding van H. Wiegel) boven die met andere partijen.⁴⁹ Het verkiezingsprogramma bevatte een tiental kernpunten: sanering van de staatsschuld door verkoop van overheidsgebouwen, verlaging van loon- en inkomstenbelasting en 1.000 gulden ineens voor armoegezinnen, verlaging van de benzineprijs, lastenverlaging voor het midden- en kleinbedrijf, een personeelsstop bij de overheid, geen beperkingen voor Schiphol, een waardevaste AOW, extra geld voor thuiszorg, een stringent toelatingsbeleid voor asielzoekers, extra geld voor veiligheid, en een drastische verlaging van de ontwikkelingshulp.⁵⁰ De meest urgente problemen betroffen in de ogen van de partijtop armoedebestrijding, veiligheid en vreemdelingenbeleid.⁵¹

De NMP herhaalde in haar tweede leven niet het succes van 1971. Ze leek eind 1998 een ongewisse toekomst tegemoet te gaan, ook vanwege interne spanningen die de partij voor de tweede keer in haar bestaan parten speelden.⁵² In december 1998 werd de naam gewijzigd in 'Nieuwe Midden Partij'.

2.8 Nieuwe Communistische Partij - NCPN

De NCPN ontstond in 1992 uit een fusie tussen het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) - afgescheiden van de Communistische Partij van Nederland (CPN) in 1985 toen die partij afstand nam van het marxisme-leninisme - en andere groepen afkomstig uit de CPN die weigerden op te gaan in GroenLinks. De NCPN baseerde zich op het 'wetenschappelijk socialisme, de wetenschappelijke wereldbeschouwing waarvan Marx en Engels de grondleggers zijn en die door Lenin en anderen verder ontwikkeld is'.⁵³ Over de interpretatie van dit socialisme verschilden men aanvankelijk nogal van mening, waarbij de meerderheid van de redactie van de partijkrant en een minderheid van het partijbestuur een 'rekkelijker' opvatting voorstond dan de meerderheid van het partijbestuur. De redactieleden - die in 1995 het onderspit dolven - wilden het communisme 'moderniseren' en daarbij enige afstand nemen van het systeem van de Sovjet-Unie, dat in hun ogen te weinig democratie had gekend.⁵⁴ De 'precieze' meerderheid van het partijbestuur daarentegen hield vast aan het oorspronkelijke model van de Sovjet-Unie, dat volgens haar niet zozeer te weinig democratisch als wel te weinig marxistisch-leninistisch was geworden.⁵⁵ Deze opvatting werd overigens al aan het eind van de jaren zestig verkondigd door de Chinese leider Mao-Dze-Dong en zijn marxistisch-leninistische of maoïstische geestverwanten in Europa. Het wekt dan ook geen verbazing dat de NCPN toenadering heeft gezocht tot deze geestverwanten van Mao, zoals de Belgische Partij van de Arbeid.⁵⁶

De SP, van oorsprong ook een maoïstische partij, heeft in de ogen van de NCPN niet alleen het marxisme-leninisme overboord gezet maar ook het socialisme onherkenbaar afgezwakt.⁵⁷ De NCPN hield onomwonden vast aan het socialisme, dat wil zeggen: socialisatie van alle belangrijke productiemiddelen en planning van de productie. In haar ogen vormde dat het enige alternatief voor het kapitalisme, dat zijn eigen problemen niet meer kan oplossen. Als belangrijkste problemen noemde E. Modderman, de lijstadviseur van de partij in 1998 en raadslid in Scheemda, de groeiende kloof tussen arm en rijk, de geldverslindende bewapening en de bureaucratie, in het bijzonder op fiscaal gebied.⁵⁸ In haar verkiezingsprogramma stelde de NCPN voor fors te bezuinigen op defensie en afdrachten aan de Europese Unie, om meer uit te kunnen geven voor uitkeringen, gezondheidszorg, onderwijs en openbaar vervoer. Sociale en collectieve voorzieningen moesten beter en goedkoper worden, terwijl privatisering plaats diende te maken voor socialisering - bijvoorbeeld in de vorm van gemeentelijk woningbezit.⁵⁹

Deelname aan Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 en 1998 leverde de NCPN geen zetels op. Wel won ze in beide verkiezingsjaren zetels in de gemeenteraden van Lemsterland, Reiderland en Scheemda.

2.9 Nieuw Solidair Ouderen Verbond

Het Nieuw Solidair Ouderen Verbond (NSOV) werd in december 1997 opgericht door M. Batenburg, die vier jaar eerder het initiatief had genomen tot het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en in 1995 namens deze partij in de Eerste Kamer was gekozen. Het AOV was in zijn ogen na de electorale doorbraak in 1994 ontaard door een toevloed van opportunisten en carrière-makers.⁶⁰ Hoewel een kleine Gideonsbende van niet meer dan honderd leden, had het NSOV toch deelname aan de kamerverkiezingen in een aantal kieskringen gewaagd.

Het NSOV omschreef zichzelf als een 'organisatie van ouderen, die wil opkomen voor grote groepen van mensen in onze Nederlandse samenleving die het niet al te best hebben'.⁶¹ Als doelstelling noemde men vooral bevordering van 'de kwaliteit van het leven'.⁶²

Batenburg zag als belangrijkste politieke problemen de bestaansonzekerheid voor veel mensen, de gezondheidszorg die te duur en vaak ook te weinig menselijk was geworden, en het halfslachtige drugsbeleid in ons land. Om de bestaansonzekerheid op te heffen stelde het NSOV een Solidariteitswet voor, die een zeker inkomen zou bieden aan iedereen die althans bereid was tot werken. Langdurig werklozen die op basis van hun uitkering aan het arbeidsproces gingen deelnemen, zouden een 'werkbonus' bovenop hun uitkering krijgen.⁶³ Wanneer zij tewerk gesteld werden in beveiliging, plantsoenendienst of thuiszorg, zouden ze bovendien de kwaliteit van het leven in het algemeen verhogen. Wat het drugsbeleid betreft, pleitte Batenburg voor legalisering en ontmoediging van drugsgebruik, aangezien het toch praktisch onmogelijk bleek drugs helemaal uit te bannen. Het huidige gedoogbeleid werkte echter vervaging van normen in de hand, een vierde probleem waar het NSOV veel aandacht aan schonk.

Evenals het AOV sprak het NSOV zich niet uit voor een bepaalde ideologie, en stemde dus stilzwijgend in met de dominante ideologie.⁶⁴ Het NSOV legde echter andere accenten: minder liberaal, meer sociaal. Dat zou een gevolg kunnen zijn van de oppositie van senator Batenburg tegen het kabinet-Kok I, dat een iets liberaler beleid voerde dan zijn voorganger. Het zou ook samen kunnen hangen met de persoon van de lijsttrekker: de lijst van het AOV werd aangevoerd door een oud-VVD-lid, mevr. H.M. Nijpels-Hezemans, die van het NSOV door Batenburg zelf. Batenburgs gedachtegoed zou men sociaal-conservatief kunnen noemen, wanneer men 'conservatief' niet verwart met 'behoudend'. Hij gaf ook blijk van verwantschap met de christelijk-sociale traditie, maar zijn 'eerbied voor onze Schepper' was meer algemeen-religieus dan christelijk geïnspireerd.⁶⁵

2.10 Vrije Indische Partij

De Vrije Indische Partij (VIP) werd in 1994 opgericht door leden van de Vereniging Indische Nederlanders om de belangen te behartigen van de 'Indische gemeenschap', breed opgevat als 'allen die op enigerlei wijze te maken hebben (gehad) met Nederlands Indië'.⁶⁶ De VIP noemde zich 'vrij' omdat ze zich niet aan een politieke stroming wilde binden; een belangrijk aantal leden kwam uit de VVD, maar anderen hadden een christen-democratische of socialistische achtergrond en een enkeling was lid van PSP of D66 geweest.⁶⁷ Ze verenigde in haar midden ook verschillende culturen: Indisch (c.q. Indonesisch) en Nederlands.⁶⁸ In 1994 en 1998 nam de VIP deel aan de Tweede-Kamerverkiezingen, in beide gevallen zonder een zetel te bemachtigen.

De belangrijkste problemen die de partij wilde aanpakken, betroffen belangen van haar doelgroep: de integratie van de derde generatie Molukkers in Nederland, de huisvesting van Indische ouderen, de erkenning van het Nederlanderschap van 'spijtoptanten' die na de onafhankelijkheid van Indonesië daar bleven en er spijt van kregen.⁶⁹ Het programma van de VIP legde veel nadruk op dit soort kwesties, maar bevatte ook meer algemene punten zoals: handhaving van de monarchie en de benoemde burgemeester, strengere straffen voor misdrijven, meer opleidingsplaatsen voor huisartsen, invoering van een sociale dienstplicht, 'opwaardering' van regionale luchthavens, harmonisatie van de BTW binnen de Europese Unie, en een loyaal lidmaatschap van de NAVO. Men bevond zich dus duidelijk binnen het dominante (sociaal-liberale) ideologische vertoog, maar zette daar eigen accenten van (overwegend) conservatieve aard.

3. Het electorale falen achteraf verklaard

De meeste randpartijen blijven ook na diverse pogingen verstoken van kamerzetels. Het is dan ook meestal moeilijker hun schaarse successen dan hun veelvuldige falen te verklaren. Zoals elders betoogd, zijn drie noodzakelijke voorwaarden voor electoraal succes aan te wijzen: (1) een politiek project waarin urgente problemen (in de perceptie van de kiezers) duidelijk omschreven en aangepakt worden; (2) voldoende middelen om het project aan de kiezers te 'verkopen': publiciteit, partijleden, pecunia en politiek leiderschap; (3) een gunstige gelegenheid daarvoor (*political opportunity structure*): ruimte in het partijstelsel, bijvoorbeeld door veranderingen in de positie van gevestigde partijen.⁷⁰

Aan de eerste voorwaarde voldeden vooral NMP, NSOV, NCPN, in mindere mate ook KPP, De Groenen en NWP. Onderzoek duidt erop dat de kiezers veiligheid (misdaad, drugs) het belangrijkste probleem vonden, gevolgd door vreemdelingenbeleid, werkloosheid, gezondheidszorg, milieu en ethische kwesties (in deze volgorde).⁷¹ Deze problemen kregen ook prioriteit van de

lijsttrekkers van genoemde vijf partijen, zij het meestal niet in dezelfde volgorde. De overige randpartijen stelden problemen aan de orde die voor de meeste kiezers weinig relevant leken: democratisering van staat en maatschappij (Idealisten, KC), verkeer en vervoer (Nederland Mobiel) of Indische belangen (VIP).

Aan de tweede voorwaarde voldeed eigenlijk geen enkele nieuwkomer in 1998. De tien partijen kregen heel weinig publiciteit, zoals blijkt uit meting van het aantal aan hun gewijde artikelen in drie landelijke dagbladen (zie tabel 1). In theorie hadden ze dat misschien kunnen compenseren door eigen publiciteit via het internet. Britse randpartijen leken daar in 1997 redelijk in te slagen.⁷² In Nederland bleken echter - evenals in de Verenigde Staten - de gevestigde partijen ook op dit medium beter vertegenwoordigd. Acht van de tien nieuwkomers hadden weliswaar ook een website geïnstalleerd, maar deze over het algemeen niet erg professioneel ingericht. Bezoekers gaven in elk geval duidelijk de voorkeur aan websites van gevestigde partijen.⁷³ Over het algemeen telden de nieuwkomers te weinig leden om zelf hun project bekend te maken (door verspreiding van folders en mond-tot-mond reclame), met uitzondering van de VIP en Nederland Mobiel (zie ook tabel 1). Vooral bij laatstgenoemde lijkt het ledental echter geflatteerd: de begunstigers van de Stichting Pro Auto die automatisch lid van de partij werden, zullen vermoedelijk vaak passieve donateurs blijven. Veel geld voor een effectieve campagne hadden de meeste randpartijen evenmin, uitgezonderd de Natuurwetpartij (zie opnieuw tabel 1). Politiek leiderschap is moeilijker te meten. Wanneer men politieke ervaring en algemene leidinggevende ervaring als (tamelijk subjectieve) graadmeters gebruikt, scoorde Nederland Mobiel redelijk hoog; NSOV, KPP, VIP, De Groenen, NWP en de NCPN redelijk; en NMP, KC en Idealisten matig tot laag. Onderzoekt men de samenhang tussen de vier soorten middelen en het behaalde stemmental, dan blijkt vooral het ledental van groot belang, meer dan leiderschap, pecunia en publiciteit.⁷⁴ Dit zou dan ook voor een groot deel het relatieve succes van Nederland Mobiel verklaren, die als enige in de buurt van een zetel kwam - ook al richtte deze partij zich op relatief weinig relevant geachte problemen. Van groot belang is echter ook de derde voorwaarde, die voornamelijk bepaald wordt door de opstelling van gevestigde partijen en de politieke cultuur van Nederland.

Indien een gevestigde partij haar ideologische positie wijzigt en in het politieke spectrum opschuift (naar het midden of juist naar de rand), schept ze ruimte voor randpartijen die de 'zuivere' ideologie uitdragen - *purifiers*, 'zuiveraars', of *challengers*, 'uitdagers' (in de termen van de politicoloog T. Rochon).⁷⁵ Zo schiep de PvdA in 1994 (en opnieuw in 1998) ruimte voor de 'uitdager' SP (en in mindere mate GroenLinks) door haar socialistische veren af te schudden - zoals PvdA-leider W. Kok het noemde. Voor de NCPN, in beperkte mate een uitdager van de SP, bleef hierbij echter niet veel ruimte over. Het CDA schudde zijn ideologische veren eerder op dan af

in de naweeën van de nederlaag in 1994, en bood dan ook weinig ruimte aan zijn katholieke uitdager, de KPP.⁷⁶ D66 hield zijn democratisch-radicaliteit uitgangspunten eveneens vast en bood dus ook weinig ruimte aan uitdagers, waartoe men het Kiezers Collectief zou kunnen rekenen. Het KC had bovendien gebrek aan middelen en kon evenmin rekenen op belangstelling van de kiezers voor staatkundige problemen. Ook weinig succes hadden De Groenen, die men tegenwoordig als uitdager van GroenLinks kan opvatten - hoe onbillijk dat ook is voor de kleine groene partij die zeven jaar eerder werd opgericht dan GroenLinks. In de ogen van de meeste kiezers, ook zij die milieu een zeer belangrijk probleem vonden, was GroenLinks blijkbaar nog steeds groen genoeg.⁷⁷

Tabel 1. Stemmen, ledental, campagnekosten en publiciteit (aantal publicaties in NRC-Handelsblad, Trouw, de Volkskrant van januari tot mei 1998) van randpartijen in 1998

	stemmen	leden	campagnekosten	aantal publicaties
Nederland Mobiel	45.219	6.000 ^{a)}	80.000	2
NMP	23.512	1.200	70.000	0
De Groenen	16.585	600	40.000	7
NWP	15.746	1.000	225.000	2
KPP	8.233	619	35.000	0
VIP	7.225	2.650	75.000	1
NSOV	6.445	100	5.000	3
NCPN	5.620	900	50.000	1
Idealisten	2.500	200	30.000	4
Kiezers Collectief	1.668	2	50.000	2

^{a)} Dit is met inbegrip van de donateurs van de Stichting Pro Auto, die automatisch lid worden van Nederland Mobiel; het aantal directe leden bedroeg in 1998 ongeveer 500.

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen 1998: Tweede Kamer*, Voorburg/ Heerlen, 1999; interviews met lijstaanvoerders; knipselarchief DNPP.

Ook zonder ideologische positieveranderingen kan een gevestigde partij ongewild ruimte creëren voor nieuwe partijen, namelijk wanneer zij urgente problemen verwaarloost of onhandig aanpakt. Vooral belangen- en strijdpuntpartijen, maar ook 'profetische' partijen die een nieuwe of vergeten ideologie verkondigen, kunnen op deze manier nog wel eens electoraal doorbreken. Dat overkwam bijvoorbeeld in 1994 de ouderenpartijen AOV en Unie 55+, toen het CDA van plan leek te zijn de AOW te bevroren. In 1998 deed zich een dergelijke gelegenheid voor de belangen- en strijdpuntpartijen NMP, NSOV en VIP eigenlijk niet voor. Het voornemen van de regeringspartijen om rekeningrijden in te voeren had Nederland Mobiel een dergelijke gelegenheid kunnen bieden, maar was misschien in mei 1998 nog te vaag om veel automobilisten te kunnen mobiliseren. Indien het rekeningrijden voor de volgende verkiezingen ingevoerd wordt en veel weerstand oproept, zou dat Nederland Mobiel een goede tweede kans kunnen bieden.

De 'profetische' Idealisten en de Natuurwetpartij misten eveneens een concrete gelegenheid om kiezers van grote partijen voor hun project te winnen, ook al deed de NWP haar uiterste best om genetische manipulatie als verwaarloosde politieke kwestie op de agenda te zetten. Deze partij zal zonder een dergelijke gelegenheid waarschijnlijk niet gemakkelijk een plaats in het politieke bestel veroveren, omdat ze niet kan aansluiten bij bestaande politieke stromingen of tradities. Dat geldt in iets mindere mate ook voor de Idealisten, die nog wel enigszins thuishoren bij een anarchistische traditie die in Nederland af en toe wel aanhang kon mobiliseren (rond F. Domela Nieuwenhuis aan het eind van de negentiende eeuw, in Provo en de Kabouterbeweging in de periode 1965-1971).⁷⁸

Al met al voldeed dus eigenlijk geen enkele nieuwkomer in 1998 aan de drie noodzakelijke voorwaarden voor electoraal succes.

4. Randpartijen en politieke cultuur

Waarom namen juist deze tien randpartijen aan de verkiezingen deel en geen andere? Het antwoord op deze vraag is grotendeels speculatief, maar kan mogelijk wel het inzicht in de politieke cultuur van Nederland verhelderen. Het universum van alle denkbare en mogelijke partijen is weliswaar niet oneindig, maar wel groter dan tien. Op zijn minst kunnen partijen voortkomen uit de volgende stromingen of partijfamilies:

- (1) communisme of marxisme-leninisme;
- (2) socialisme, in vele varianten;
- (3) liberalisme;
- (4) libertarisme en anarchisme, in vele varianten;
- (5) katholicisme, calvinisme en andere christelijke stromingen, al dan niet tot christen-democratie versmolten;
- (6) nationalisme;
- (7) (neo-)fascisme en nationaal-socialisme;

- (8) regionalisme, separatisme en federalisme;
- (9) ecologisme;
- (10) (radicaal) feminisme;
- (11) conservatisme;
- (12) democratisch radicalisme en populisme;
- (13) politieke Islam of islamisme;
- (14) het spiritueel holisme van de natuurwetpartijen.⁷⁹

Daarnaast kunnen nog verschillende typen partijen voorkomen die belangen behartigen van bepaalde groepen zonder expliciet een ideologie te verkondigen: boeren, middenstand, ouderen, etnische of culturele minderheden, studenten, vrouwen, homoseksuelen, bierdrinkers... En ten slotte dienen sommige partijen voornamelijk als '*personal vehicle*' voor bepaalde personen, zonder duidelijke banden met een ideologie of belangengroep.⁸⁰

In Nederland waren anno 1998 eigenlijk alleen liberalisme, socialisme, de christelijke stroming en - in wat verwaterde vorm - ecologisme en democratisch radicalisme in het parlement vertegenwoordigd, en dan nog niet in alle varianten. Zo ontbraken katholicisme en pacifistisch socialisme sinds 1980 respectievelijk 1989. Vroeger waren nog andere stromingen in de Tweede Kamer vertegenwoordigd: communisme (de CPN van 1918 tot 1986), nationalisme (CP en CD van 1982 tot 1986 respectievelijk 1989 tot 1998), nationaal-socialisme (de NSB van 1937 tot 1945). Gaan we terug tot de negentiende eeuw, dan treffen we ook nog een (zwak georganiseerde) Conservatieve Partij aan. Deze vier stromingen waren buiten het parlement niet helemaal verdwenen, maar leidden als het ware het bestaan van een onderaardse rivier die af en toe ergens opborrelt. Communisten trachtten vanaf 1989 terug te keren in het parlement. De nationalisten waagden in 1989 een geslaagde poging en zullen dat ook na 1998 ongetwijfeld opnieuw willen doen. Nationaal-socialisten trachtten via de Nederlandse Volksunie in 1977 in de Kamer te komen en namen in de jaren negentig de Centruumpartij '86 over - die daarop onder zoveel druk kwam te staan dat deelname aan de verkiezingen in 1998 onmogelijk was geworden. Ook conservatieven poogden wel eens in de Tweede Kamer terug te keren, maar slaagden daar alleen in wanneer ze zich aansloten bij een christelijke, liberale of nationalistische partij. Sinds 1977 heeft zelfs geen randpartij zich meer met het etiket 'conservatief' willen tooien.⁸¹ NSOV en NWP namen weliswaar bepaalde conservatieve denkbeelden over, maar rekenden zichzelf (begrijpelijk genoeg) niet tot deze stroming.

Vijf van de veertien mogelijke partijfamilies zijn nooit in het Nederlandse parlement doorgedrongen. Drie hebben het wel geprobeerd: de radicaal-feministische Vrouwenpartij in 1989; de Natuurwetpartij in 1994 en 1998; anarchisten in 1971 (Kabouter Aktiecentrum Nederland), 1977 (Verbond tegen Ambtelijke Willekeur), 1986 (Loesje) en 1998 (Jij en de Idealisten), libertariërs - ook wel 'anarcho-liberalen' genoemd - in 1994 (de Libertarische

Partij).⁸² Islamisten richtten in 1993 al een Moslimpartij op, maar namen noch in 1994 noch in 1998 aan de kamerverkiezingen deel - waarschijnlijk vanwege interne problemen.⁸³ Verwonderlijk is de afwezigheid van regionalisten of federalisten bij de kamerverkiezingen. Op provinciaal niveau zijn ze in toenemende mate actief en succesvol geworden - van de federalistische Fryske Nasjonale Party (FNP) tot meer gematigde federaties van gemeentebelangen als de Onafhankelijke Partij Drenthe (OPD). In 1997 bereidden leden van FNP, OPD en een aantal Groningers wel een regionalistische partij voor, Nieuw FoArum, maar zij zagen na een onderzoek van hun kansen uiteindelijk toch af van deelname aan de landelijke verkiezingen in 1998.⁸⁴

Belangen- en strijdpuntpartijen - vaak liberaal denkend - wisselden elkaar af in een bepaald ritme: middenstandspartijen rond 1950, in de jaren zeventig en opnieuw in 1998, boerenpartijen in de jaren zestig en zeventig en weer in 1994, ouderenpartijen in 1971, 1977, 1989 en opnieuw in 1994 en 1998, etnische minderhedenpartijen vanaf 1989. Hun aantal neemt niet opvallend toe - wat de hypothese weerlegt dat ook aan de rand van het partijenstelsel ideologieën verdwijnen en alleen belangen en strijdpunten (*issues*) de politiek bepalen. Het aantal idiosyncratische partijen die als 'personal vehicle' voor hun leider dienen, neemt duidelijk af. Dit zal wel een gevolg zijn van de hogere eisen die de Kieswet aan randpartijen stelt, met betrekking tot de borgsom en vooral de ondersteuningsverklaringen die op het gemeentehuis afgelegd moeten worden.

Samenvattend zou men het volgende beeld kunnen schetsen. Het partijenstelsel in Nederland wordt overheerst door de brede stromingen van liberalen, sociaal-democraten en christen-democraten, met calvinisme, democratisch radicalisme en ecologisme als kleinere stromingen daarnaast. Daaronder borrelen af en toe nog kleinere stromingen, die de randpartijen voeden: communisme, nationalisme, anarchisme, katholicisme, andere varianten van socialisme en ecologisme, nationaal-socialisme en het spiritueel holisme van de natuurwetpartijen. Opvallend afwezig lijken anno 1998 het radicale feminisme, conservatisme, islamisme en regionalisme. Dat kan na 2000 heel goed veranderen, zij het langzaam: stromingen zijn veranderlijk en nieuwkomers laten zich niet altijd negeren.

noten

1. Deze stelling wordt iets nader uitgewerkt in: P. Lucardie, 'Individualisering van de ideologie', *Civis Mundi*, 36 (1997), 2 (apr.), 74-79.
2. Zie A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 123-148. Hierbij zijn alleen zelfstandige artikelen geteld, geen losse opmerkingen over randpartijen in algemene artikelen over de verkiezingen.

3. H-G. Jaschke, 'Splitterparteien: Indikatoren für unzufriedene Minderheiten', in: P. Haungs en E. Jesse, red., *Parteien in der Krise?*, Keulen, 1987, 221-225; H. Herzog, 'Minor Parties: The Relevancy Perspective', in: *Comparative Politics*, 19 (1987), 3, 317-329.
4. Over de institutionalisering van nieuwe partijen bereidt M. Schikhof aan de Rijksuniversiteit Leiden een proefschrift voor.
5. Formeel was Senioren 2000 niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, omdat zij pas na de verkiezingen van 1994 was opgericht; haar lijsttrekker, mevr. H.M. Nijpels-Hezemans, had in die verkiezingen nog de lijst van het AOV aangevoerd maar zich na een conflict binnen die fractie daarvan met twee gelijkgezinden afgescheiden en de fractie 'Groep Nijpels' gevormd. In de praktijk trad deze fractie echter op namens Senioren 2000.
6. De geschiedenis van De Groenen is nog niet geschreven. Zie voor een bescheiden aanzet: P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, 'Groen in gradaties', in: M. de Geus, red., *Varianten van groen: theorie en praktijk*, Leende, 1997, 25-44; en *idem*, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*, in 1999 te verschijnen.
7. Interview J. Dirkmaat (Beek, 22 juni 1998); vergelijk R. van Duijn, *Hoefslag: over politiek en spiritualiteit*, Amsterdam, 1988.
8. Interview Dirkmaat; R. Koelewijn, 'We groeien onszelf kapot', in: *De Groene Amsterdammer*, 17 december 1997.
9. *Nederland verdient beter. Verkiezingsprogramma De Groenen 1998-2002*, s.l., 1998, 34-35; vergelijk R. Jacobs, 'Groenen, basisdemocratie en de anarchistische inspiratie', in: De Geus, red., *Varianten van groen*, 81-94.
10. Interview Dirkmaat.
11. *Nederland verdient beter*, 10.
12. Koelewijn, *op.cit.*; *Reformatorisch Dagblad*, 18 april 1998.
13. Loesje, discussiestuk, 1986, 6 pp. Collectie krantenknipsels en los materiaal DNPP.
14. Interview J.A.M. Verschure (Arnhem, 15 juni 1998).
15. *Ibidem*.
16. Zie J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 44; voorts ook: *Nederlands Dagblad*, 8 april 1995.
17. 'Voor een Toekomst met Waarden..': *verkiezingsprogramma van de Katholieke Politieke Partij*, Eindhoven, 1998, 4.
18. Van Boetzelaer gebruikte in het interview de eerste term wel, de tweede niet; interview G.L.O van Boetzelaer (Den Haag, 8 mei 1998).
19. Interview Van Boetzelaer. Over Europese integratie dacht een minderheid in de KPP overigens anders, wat tot een kleine scheuring leidde.
20. *Reformatorisch Dagblad*, 10 april 1995.
21. *KPP Journaal*, 4 (september 1998), 3; zie ook: *Nederlands Dagblad*, 23 september 1998.
22. Interview H.T.J. Steinen (Apeldoorn, 12 augustus 1998).

23. *Het Kiezers Collectief: de democratie, dat bent u! Uitgangspuntenprogramma verkiezingen 1998*, s.l., 1998, 5.
24. Website Kiezers Collectief: www.home.wxs.nl/~kiezerscollectief, 8 maart 1998, 9.
25. Nummer twee op de lijst, mevr. D.M.H.C.L. den Hertog, kwam uit de SP; nummer drie, J. van de Scheur, had in 1994 de lijst Solidair '93 aangevoerd, nadat hij vanwege de WAO-kwestie uit de PvdA was gestapt.
26. Zie hierover Lucardie, 'Individualisering van de ideologie'; en A.P.M. Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 200-228.
27. Interview R. Borowitz, secretaris-generaal van de 'Maharishi International Council of Natural Law Parties' (Enschede, 13 september 1998).
28. *Natuurwetpartij: gedachtengoed en programma*, Lelystad, 1998, 14.
29. *Ibidem*, 7.
30. *Ibidem*, 4-5, 27 en verder.
31. Immers, 'this issue of paradigm choice can never be unequivocally settled by logic and experiment alone', aldus T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1970 (tweede druk), 94; zo beschouwen de godsdienstsociologen Bainbridge en Jackson de TM-beweging als een seculaire 'cult' en TM als 'secular magic', zie: W.S. Bainbridge en D.H. Jackson, 'The Rise and Decline of Transcendental Meditation', in: B. Wilson, red., *The Social Impact of New Religious Movements*, New York, 1981, 135-158. Voor een heel andere interpretatie zie P. Ransijn, 'Bewustzijn als bewapening', in: *Civis Mundi*, 22 (1983), 3 (mei), 77-91; en P. Ransijn, 'Bewustzijnsontwikkeling door TM: een rationele weg naar vrede en vervulling?', in: *idem*, 22 (1983), 6 (nov.), 183-189. Een sympathieke middenweg bewandelt P. van Zoest, 'Nieuwe religieuze bewegingen en New Age-spiritualiteit: godsdienstsociologische kanttekeningen', in: *idem*, 24 (1985), 4 (okt.), 152-159.
32. *Natuurwetpartij, gedachtengoed en programma*, 58-63, 101, 207; *Natuurwetpartij, Speerpunt van het programma*, Lelystad, 1998, 14.
33. *Natuurwetpartij, gedachtengoed en programma*, 50, 66.
34. Zie onder meer: K. Mannheim, 'Conservative Thought', in: *Essays on Sociology and Social Psychology*, Londen, 1966 (derde druk), 74-164; en J. Baxa, 'Romantik und konservative Politik', in: G.-K. Kaltenbrunner, red., *Rekonstruktion des Konservatismus*, Freiburg, 1972, 443-468.
35. Interviews J.A.J.H. Uijen (25 oktober 1994 en Groningen, 28 april 1998).
36. Nederland Mobiel, *Verkiezingsprogramma 1998-2002*, s.l., 1998, 4.
37. *Trouw*, 13 december 1997.
38. Interview A.J.F.M. Linssen (Bergen op Zoom, 19 juni 1998).
39. Nederland Mobiel, *Verkiezingsprogramma 1998-2002*, 5; interview Linssen.
40. Interview Linssen; *Verkiezingsprogramma*, 6.
41. Nederland Mobiel, *Verkiezingsprogramma*, 20.

42. *Ibidem*, 4, 5, 11-12, 14, 24. Over populisme zie P. Taggart, 'New Populist Parties in Western Europe', in: *West European Politics*, 18 (1995), 1, 34-51; iets andere accenten plaatst J. Richards, 'Populism: a Qualified Defence', in: *Studies in Political Economy*, (1981), 5, 5-27; voorts: M. Canovan, *Populism*, New York, 1981; G. Ionescu en E. Gellner, red., *Populism, its meanings and national characteristics*, Latchworth, 1969.
43. P. Gentile en H.-P. Kriesi, 'Contemporary Radical-Right Parties in Switzerland: History of a Divided Family', in: H.-G. Betz en S. Immerfall, red., *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*, New York, 1998, 125-141.
44. 'Grondslag en doelstellingen van de NMP', in: *Parlement en kiezer 1970-1971*, samengesteld door P. Goossen, 54e jaargang, Den Haag, 1971, 379.
45. *De Volkskrant*, 29 mei 1971.
46. *De Volkskrant*, 8 december 1972.
47. *Grondslag en doelstellingen van de PvdM*, 1986. Collectie los materiaal DNPP.
48. Telefonisch interview M.P.W.M. Dessing (21 december 1998).
49. *Ibidem*; deze voorkeur blijkt ook uit de folders van de NMP. Collectie los materiaal DNPP.
50. *Verkiezingsprogram NMP: Nederlandse Middenstandspartij, de partij voor ondernemend Nederland*, Laren, s.a.
51. Interview H. Hendrix (Eindhoven, 30 november 1998); in het telefonisch interview bevestigde Dessing dit.
52. Interview Hendrix, die zich beschouwde als vice-voorzitter van de partij; volgens partijvoorzitter Dessing was hij echter niet op legitieme wijze in die functie gekozen (telefonisch interview Dessing).
53. 'Grondslag', in: *Manifest*, 15 september 1992, 10. Deze summiere beginselverklaring werd eind 1998 herzien en uitgebreid; de nieuwe tekst zal in april 1999 behandeld worden op het derde partijcongres van de NCPN (*Manifest*, 17 december 1998, bijlage).
54. 'Modernisering van het communisme', in: *Manifest*, 12 januari 1995, 2.
55. W. van der Klift, 'Om de vier jaar, maar deze keer niet', in: *Manifest*, 17 december 1998, 12-13.
56. Zo beval de NCPN de scholingscursussen van de Belgische PvdA aan haar leden aan; zie *Manifest*, 3 december 1998, 9. Ze nam in 1996 ook deel aan een 'internationaal seminar' van de PvdA waarbij voornamelijk maoïstische groeperingen aanwezig waren; zie H. Gleumes en P. Moreau, 'Internationale Kooperationsansätze postkommunistischer Parteien', in: P. Moreau, M. Lazar en G. Hirscher, red., *Der Kommunismus in Westeuropa: Niedergang oder Mutation?*, Landsberg/Lech, 1998, 621-654, in het bijzonder 645-646; zie ook G. Voerman, 'Das Gespenst des Kommunismus - eine verblassende Erscheinung. Gegenwart und Vergangenheit des Kommunismus in den Niederlanden', in: *ibidem*, 498-523, in het bijzonder 518-519.
57. Interview E. Modderman (Scheemda, 18 juni 1998).

58. Interview Modderman.
59. *Ibidem*.
60. Interview M. Batenburg (Eindhoven, 24 augustus 1998).
61. NSOV, *Bouwstenen voor een solidaire samenleving. Programma 1998-2002*, s.l., 1998, 1.
62. *Ibidem*, 4.
63. *Ibidem*, 6-7.
64. Zie over de ideologie van het AOV: A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders', 135; voorts: V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond: verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 127-148.
65. Zie bijvoorbeeld de toespraak van Batenburg bij de Algemene Politieke Beschouwingen van de Eerste Kamer op 14 november 1995, *Handelingen Eerste Kamer 1995-1996*, 1:6, 196-198.
66. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, 1994, artikel 1; *Statuten van de Vereniging Vrije Indische Partij*, Den Haag, 1994, artikel 2.2.
67. Interview E.R. Blaauw, lijsttrekker en vervolgens voorzitter van de VIP (Groningen, 25 mei 1994).
68. Interview R.O. Koop (Utrecht, 17 juli 1998).
69. Vrije Indische Partij, *Verkiezingsprogramma*, Utrecht, 1998, 4.
70. Interview Koop.
71. Meer hierover in: P. Lucardie, 'Prophets, purifiers and prolocutors. Towards a theory about the emergence of new parties', in: *Party Politics*, nog te verschijnen; Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders', 142-144.
72. Gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 waren nog niet bekend gemaakt bij het schrijven van dit artikel, vandaar dat onderzoek uit 1997 gebruikt wordt; zie: P. Duimelaar, 'Zorg om criminaliteit groeit', in: *Index*, 3 (maart 1998), 5; H. Schmeets, 'Kiezers gevraagd', in: *idem*, 3 (maart 1998), 8; en *de Volkskrant*, 9 januari 1998.
73. R.K. Gibson en S.J. Ward, 'U.K. Political Parties and the Internet: "Politics as Usual" in the New Media?', in: *Press/Politics*, 3 (1998), 3, 14-38.
74. G. Voerman, 'Elektronisch folderen: de digitale verkiezingscampagne van 1998', nog te verschijnen.
75. Correlatiecoëfficiënten bedroegen respectievelijk 0,84 (ledental); 0,59 (leiderschap); 0,28 (campagnekosten); en -0,03 (publiciteit). Gezien het kleine aantal gevallen (n= 10) en de onzekere betrouwbaarheid van sommige cijfers moet men deze getallen met veel voorbehoud bezien.
76. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders', 125; T. Rochon, 'Mobilizers and Challengers: Toward a Theory of New Party Success', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), 4 (okt), 419-439.
77. Zie de discussie rond 'Nieuwe wegen, vaste waarden', kort samengevat in J. Hippe e.a., 'Kroniek 1995', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 14-92, in het bijzonder 35-36.

77. Volgens het Nationaal Kiezersonderzoek van 1994 achtten bijna 48% van de kiezers GroenLinks de meest milieubewuste partij, terwijl slechts 1% De Groenen of een andere randpartij als meest milieubewuste partij noemde; zie: H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1994*, Amsterdam, 1995, 143-144.
78. Voor een beknopt overzicht zie: H. Ramaer, *De piramide der tirannie: Anarchisten in Nederland*, Amsterdam, 1977, 13-69.
79. Zie P. Mair, 'The Electoral Universe of Small Parties in Post-War Europe', in: F. Müller-Rommel en G. Pridham, red., *Small Parties in Western Europe: Comparative and National Perspectives*, Londen, 1991, 41-70; K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München, 1982, 43-183; D.-L. Seiler, *Les partis politiques*, Parijs, 1993, 68-91.
80. Zie Rochon, *op.cit.*.
81. Toen deed de Europese Conservatieve Unie mee aan de Tweede-Kamer-verkiezingen; zij haalde precies 197 stemmen; in 1998 ging het gerucht dat de Centrumdemocraten zich 'Conservatieve Democraten' gingen noemen - waarschijnlijk een garantie dat J.G.H. Janmaat en de zijnen niet meer terug zullen keren in de Kamer.
82. Zie A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen: een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijenstelsel', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 68-93.
83. *Trouw*, 16 februari 1993; *Reformatorisch Dagblad*, 16 februari 1998; *de Volkskrant*, 27 februari 1993; overigens is in 1998 wel een Islamitische Partij Nederland bij de Kiesraad ingeschreven, die evenmin aan de Tweede-Kamer-verkiezingen heeft deelgenomen.
84. *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 maart 1998; *Groninger Gezinsbode*, 20 augustus 1997.

V. Mamadouh en H. van der Wusten

1. Inleiding

Wat gebeurde er op de kaart bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1998? Voor 1994 constateerden wij dat de grote veranderingen (het verlies van het CDA, de grote winst van VVD en D66 alsook de groei van kleinere partijen zoals de ouderenpartijen, SP, RPF en CD) geen radicale verschuivingen op de electorale kaart van Nederland teweeg brachten.¹ Dit bleek uit een factoranalyse uitgevoerd op alle Tweede-Kamerverkiezingen sinds 1888 waarvoor Nederland in 29 gebieden verdeeld was en kiezers op basis van hun stemgedrag in vier stromingen ingedeeld: liberalen, socialisten, confessionelen en 'outsiders' (inclusief niet-stemmers). Deze analyse is om technische redenen niet herhaald voor de verkiezingen van 1998.² De continuïteit zal hier op gemeentelijk niveau en in de regel per partij worden bepaald. In het algemeen worden de op die manier gemeten patronen vergeleken met de voorgaande verkiezingen op nieuw getrouwelijk gereproduceerd (een eerste overzicht is hieronder in tabel 2 opgenomen), maar er zijn als steeds uitzonderingen. Wij zullen de verschillende kaarten steeds lezen in het licht van de geschiedenis der Nederlandse verkiezingen. Binnen dit raamwerk worden in deze beschouwing de voornaamste trekken van de huidige verkiezingsgeografie inclusief de bij deze gelegenheid opgetreden verschuivingen op de electorale kaart, aangegeven.

De inhoud van dit artikel is als volgt. Na enkele technische kanttekeningen in paragraaf 2 komt in paragraaf 3 de opkomst aan de orde. Vervolgens wordt de veranderende geografie van de aanhang van de afzonderlijke partijen in paragraaf 4 in beschouwing genomen. Gezien de landelijke uitslag in mei 1998 is het met name interessant aandacht te schenken aan het geografisch patroon van het verdere verlies van het CDA, van de terugval van D66 na de winst van 1994, de groei van GroenLinks en de SP, de neergang van de ouderenpartijen en natuurlijk van de ondergang van extreem-rechts. In paragraaf 5 wordt een algemeen beeld van de veranderlijkheid van het electoraat per gemeente geschetst. Daarvoor wordt bepaald het percentage van de kiezers dat van mening moet zijn veranderd tussen twee verkiezingen om de verschillende uitslagen mogelijk te maken. Dit is dus de meest conservatieve inschatting van verander-

lijkheid: in werkelijkheid hebben veel meer kiezers anders gestemd. Wij zijn hierbij op zoek naar verschillen tussen de twee meest recente, elkaar opvolgende paren van verkiezingen (1994 ten opzichte van 1989, en 1998 ten opzichte van 1994). Paragraaf 6 ten slotte bevat de conclusies.

2. Technische verantwoording en kanttekeningen

Allereerst zijn enkele opmerkingen nodig over de kaarten die in dit artikel worden besproken. Alle kaarten zijn gebaseerd op gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over de verkiezingsuitslagen voor alle Nederlandse gemeenten. Als gevolg van gemeentelijke herindelingen neemt hun aantal af. Per 1 januari 1998 waren er 548 gemeenten, tegen 636 in 1994 en 702 in 1989 - een afname van ruim 20% in ruim negen jaar. De uitslagen voor eerdere verkiezingen zijn indien nodig bewerkt: bij gemeentelijke herindelingen worden stemmen overeenkomstig de bevolking aan de nieuwe gemeenten toebedeeld.³ Omdat het in werkelijkheid onwaarschijnlijk is dat de opkomst en partijvoorkeuren in verschillende delen van een gemeente gelijk zijn, produceren deze omrekeningen een zekere ruis ten koste van de betrouwbaarheid van oudere gegevens.

De 548 Nederlandse gemeenten zijn van zeer verschillende grootte: de kleinste (het waddeneiland Schiermonnikoog) telt 805 kiesgerechtigden (gevolgd door Ameland en Rozendaal in Gelderland, beide onder de duizend kiezers); de grootste (Amsterdam) is goed voor ruim een half miljoen kiesgerechtigden. Dertien andere gemeenten tellen honderdduizend kiezers of meer, namelijk: Rotterdam en Den Haag in Zuid-Holland; Haarlem en Zaandam in Noord-Holland; de gemeente Utrecht; Breda, Tilburg en Eindhoven in Noord-Brabant; Apeldoorn, Arnhem en Nijmegen in Gelderland; Enschede in Overijssel; en de gemeente Groningen.⁴

De gemeenten zijn echter onze onderzoekseenheden en zij tellen bij berekeningen alle even zwaar. Omdat kiezers in kleine plattelandsgemeenten vaak een ander kiesgedrag vertonen dan kiezers in grote, stedelijke gemeenten wat betreft opkomst en partijvoorkeur, is in tabel 1 naast het gemiddelde, de standaarddeviatie en de minimum- en maximumscores van de verzameling gemeenten, ook de landelijke uitslag opgenomen.⁵

Kaarten worden gebruikt om drie typen gegevens inzichtelijk te maken. Allereerst is het mogelijk de aanhang van een partij te karteren; die is hier uitgedrukt als het percentage van de kiesgerechtigden (en dus niet van de opgekomen kiezers). In dit geval worden, tenzij anders vermeld, de kwintielen gebruikt voor de indeling in klassen. Dit wil zeggen dat gemeenten worden ingedeeld in vijf klassen van gelijke omvang. Voordeel van deze methode is dat de kaarten goed met elkaar vergelijkbaar zijn. Bovendien garandeert deze verdeling een kaart met contrast omdat de verschillende arceringen in dezelfde mate worden gebruikt, hoewel door verschillen in de oppervlakte van de ge-

meenten sommige kaarten 'donkerder' zijn dan andere.⁶ Nadeel is echter dat hierbij geen rekening wordt gehouden met de verdeling van de gemeenten: de hoogste klasse bestaat altijd uit de 110 gemeenten (20% van de 548) die het hoogst scoren, ongeacht of deze gemeenten nauwelijks iets hoger scoren dan gemiddeld of dat er sprake is van uitschieters.⁷

Naast de hoogte van de steun voor een partij is verandering in de tijd van belang. Voor dit doel worden er enkelvoudige regressieanalyses uitgevoerd waarin de uitslag in de voorafgaande verkiezing gebruikt wordt om de uitslag van de volgende verkiezingen te voorspellen. Op gemeentelijk niveau is deze voorspelling voor de gevestigde partijen erg goed (zie tabel 2). De (gestandaardiseerde) residuen van de regressieanalyses zijn in kaart gebracht. Residuen geven aan hoe de uitslag in een gemeente van de algemene (lineaire) trend afwijkt. Een positief residu wijst op een hogere score dan voorspeld, een negatieve residu op een lagere. Voor het in kaart brengen van de residuen worden het gemiddelde (0) en de standaarddeviatie (-1 of 1) als klassengrenzen gebruikt.

Ten slotte zal de totale veranderlijkheid van het electoraat in kaart worden gebracht waarbij het verschil tussen de uitslagen van elkaar opvolgende verkiezingen als een simpele aftreksom wordt berekend (zie paragraaf 5).

3. De opkomst

Om de opkomst te meten is hier gebruikt gemaakt van het aantal geldige stemmen.⁸ Hoewel het aantal kiesgerechtigden tussen de twee verkiezingen met driehonderdduizend toenam, was het aantal geldige stemmen aanzienlijk lager in 1998 vergeleken met 1994 (zie tabel 1). De opkomst zakte van 80% in 1989 naar 78% in 1994 en 73% in 1998.⁹ Het gemiddelde van de gemeenten viel hoger uit omdat er in kleinere gemeenten meer gestemd wordt dan in grotere, maar zakte ook van 84% in 1989 naar 82% in 1994 en 77% in 1998. De verscheidenheid tussen de gemeenten is nagenoeg stabiel.

Zoals altijd is de opkomst op de waddeneilanden (Schiermonnikoog, Vlieland, Ameland en Terschelling) boven de 100%; dankzij de toeristen zijn er meer geldige stemmen dan kiesgerechtigden op de eilanden. Toch is dat overschot veel kleiner geworden: de opkomst was nog 137% in 1989 op Schiermonnikoog, het is 'maar' 115% in 1998. Ook in andere recreatiegebieden is de opkomst vermoedelijk door de deelname van toeristen hoger uitgevallen. De laagste opkomst vond men in 1989 in Zevenbergen (NB) met 70%, gevolgd door Roermond en Venlo (L), en de drie grote steden Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. In 1994 en in 1998 was de laagste opkomst te vinden in Rucphen (NB) met 57%, in 1998 gevolgd door Kerkrade (L) en Rotterdam (ZH).

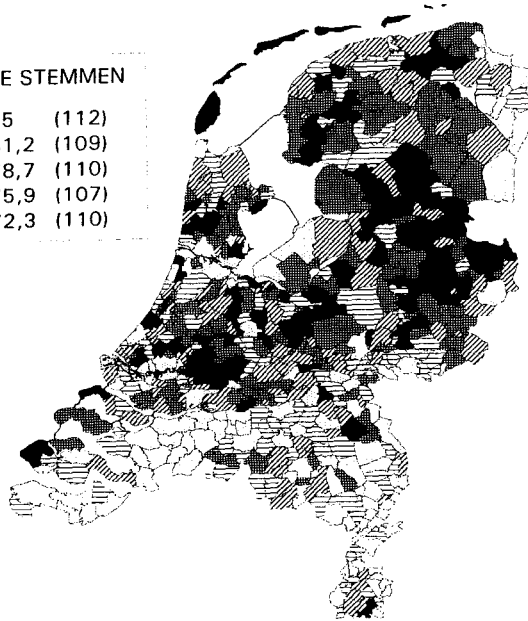
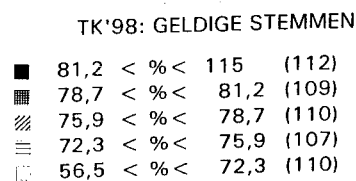
Tabel 1. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 (N=548 gemeenten)

	jaar	totaal absoluut	totaal %	gem. %	st.dev. %	min. %	max. %
kiesgerechtigden	1998 1994 1989	11.735.599 11.435.510 11.087.494					
geldige stemmen	1998 1994 1989	8.591.710 8.965.865 8.873.476	73.21 78.40 80.03	77.05 81.66 83.87	6.00 5.22 5.88	57 66 70	115 120 137
CDA	1998 1994 1989	1.579.293 1.993.415 3.133.427	13.46 17.43 28.26	17.18 21.82 34.37	6.89 7.66 10.62	3 3 5	53 55 75
PvdA	1998 1994 1989	2.491.303 2.151.270 2.832.418	21.23 18.81 25.55	21.14 18.13 23.39	4.73 5.55 8.09	1 1 1	37 39 57
VVD	1998 1994 1989	2.117.932 1.786.731 1.290.066	18.05 15.62 11.64	19.31 16.77 12.41	6.01 5.89 5.36	2 2 1	44 41 34
D66	1998 1994 1989	771.797 1.388.705 700.316	6.58 12.14 6.32	6.06 11.45 5.77	2.19 2.61 1.95	0 0 0	14 20 14
GroenLinks	1998 1994 1989	624.747 310.552 361.219	5.32 2.72 3.26	4.37 1.98 2.51	1.56 1.05 1.21	0 0 0	13 9 11
SP	1998 1994 1989	303.493 118.750 38.854	2.59 1.04 .35	2.07 .67 .22	1.29 .92 .56	0 0 0	15 10 8
CD	1998 1994 1989	52.174 220.492 81.326	.44 1.93 .73	.41 1.63 .42	.25 .70 .31	0 0 0	2 6 2
SGP	1998 1994 1989	153.515 154.996 165.720	1.31 1.36 1.49	1.93 1.98 2.17	4.35 4.35 4.67	0 0 0	29 30 32
GPV	1998 1994 1989	108.555 118.838 109.303	.93 1.04 .99	1.04 1.17 1.12	2.00 2.04 1.98	0 0 0	25 25 25
RPF	1998 1994 1989	174.380 159.459 85.037	1.49 1.39 .77	1.80 1.67 .93	2.56 2.40 1.39	0 0 0	20 17 13
AOV/Unie 55+ AOV Ouderen Unie 55+	1998 1994 1989	45.951 326.030 78.047	.39 2.85 .68	.35 2.55 .62	.24 1.10 .32	0 1 0	3 10 3

De kaart van de opkomst waarop gemeenten in kwintielen zijn ingedeeld is makkelijk te beschrijven (zie kaart 1). De opkomst is laag onder de grote rivieren en in de grotere steden. Tot de hoogste klasse behoren vele gemeenten in Friesland, ten noorden van de stad Groningen, in Overijssel en in midden-Nederland. Dit is ongeveer hetzelfde patroon als dat op de kaarten voor 1989 en 1994, zij het dat in 1989 de scheiding tussen noord en zuid nog scherper was, toen nagenoeg alle gemeenten in Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel tot de twee hoogste klassen behoorden. Behalve de traditioneel hoge opkomst in het Noorden lijkt er ook sprake van extra stemmen in de orthodox-protestantse band van noordoost naar zuidwest, die daarmee gedeeltelijk samenvalt.

Er is veel continuïteit in het geografisch patroon. De correlatiecoëfficiënt tussen de opkomst in 1994 en in 1998 is op gemeentelijk niveau extreem hoog (.967), nog hoger dan tussen de twee voorafgaande verkiezingen (.927) (zie tabel 2). In een enkelvoudige regressieanalyse verklaart de opkomst in 1994 94% van de variantie in opkomst in 1998 maar de kaart van de residuen is niet eenduidig te interpreteren. De opkomst is veel hoger dan voorspeld in Genemuiden (O), Rozendaal (Gl), Abcoude (U) en Hardinxveld-Giessendam (ZH). Protestants plichtsbesef en goede manieren in de suburbane woonoorden voor de beter gesitueerden mitigeren kennelijk de algemene tendens tot minder stemmen.

Kaart 1. Percentage geldige stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

De opkomst is veel lager dan voorspeld op Vlieland (F), in Renkum (Gl) en in Vaals (L), op Schiermonnikoog (F), in Reiderland (G) en Heerwaarden (Gl). Vermoedelijk gaat dit vaak om gemeenten die in de regel veel toeristen trekken. In 1998 werden de schoolvakanties echter verschoven zodat men niet vanwege buitenlandse reizen zou verzuimen te stemmen. Deze maatregel, bedoeld om een algemene terugval van de opkomst te bestrijden, heeft in deze gemeenten vermoedelijk juist een daling in participatie veroorzaakt.

Tabel 2. De samenhang tussen uitslagen voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 voor de Nederlandse gemeenten (correlatiecoëfficiënt r)

	1994-1998	1989-1994	1989-1998
geldige stemmen	.967	.927	.895
CDA	.959	.964	.881
PvdA	.943	.961	.898
VVD	.973	.949	.905
D66	.817	.834	.912
GroenLinks	.927	.905	.872
SP	.875	.867	.773
CD ¹	.598	.594	.256
AOV ²	.471		
Unie 55+ ²	.319		
RPF	.980	.963	.935
SGP	.998	.997	.994
GPV	.995	.995	.994
Paars	.956	.896	.776

¹ De samenhang tussen het ruimtelijk patroon van CP'86 in 1994 en de CD in 1989 en in 1998 is gering en matig (.210 respectievelijk .570).

² Betreft de samenhang tussen de aanhang voor de gezamenlijke lijst AOV/-Unie55+ in 1998. De samenhang tussen het ruimtelijk patroon van de twee ouderenpartijen in 1994 AOV en Unie55+ is gering: .288.

4. De aanhang van de politieke partijen

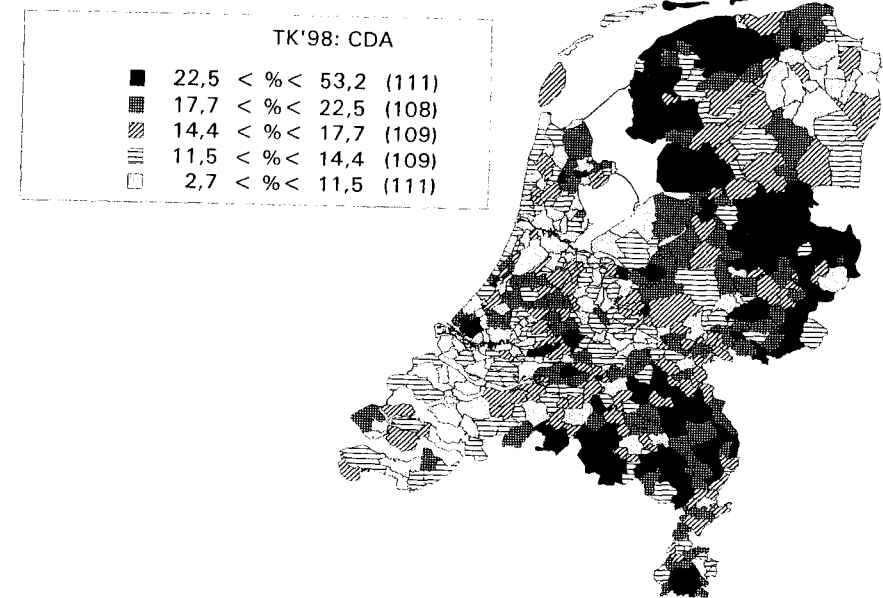
CDA: voortgezet verlies

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 heeft het CDA weer verlies geleden. Na de rampzalige uitslag van de verkiezingen van 1994 moest de partij voor het eerst sinds haar oprichting in de oppositie. De nieuwe rol viel echter niet mee. Vier jaar later wendden zich nog meer kiezers van de partij af. Het aantal CDA-kiezers is in negen jaren gehalveerd van ruim drie miljoen in 1989 naar krap twee miljoen in 1994 en ruim anderhalf miljoen in 1998. Het percentage kiesgerechtigden dat op het CDA stemt, zakte van 28% naar 17% en 13%. Het gemiddelde van de gemeenten valt hoger uit omdat er in kleinere gemeenten meer op het CDA gestemd wordt dan in grotere, maar zakt ook van 34% in 1989 naar 22% in 1994 en 17% in 1998. De verscheidenheid tussen de gemeenten is kleiner geworden (vooral tussen 1989 en 1994, zie de standaarddeviatie in tabel 1). In 1998 wordt het CDA de derde partij, achter de PvdA en de VVD (op basis van beide hierboven uiteengezette berekeningswijzen). De hoogste percentages CDA-kiezers vindt men in 1998 in Ambt Delden, Tubbergen en Weerselo (alle in Overijssel) met tussen 40 en 53%; ook al de drie toppers in 1994 en in 1989. De laagste percentages vindt men in Reiderland (G) met 2,7% in 1998, in Amsterdam (NH) en in Almere (FI). Reiderland en Amsterdam waren ook de gemeenten met de laagste scores in 1994 en in 1989.

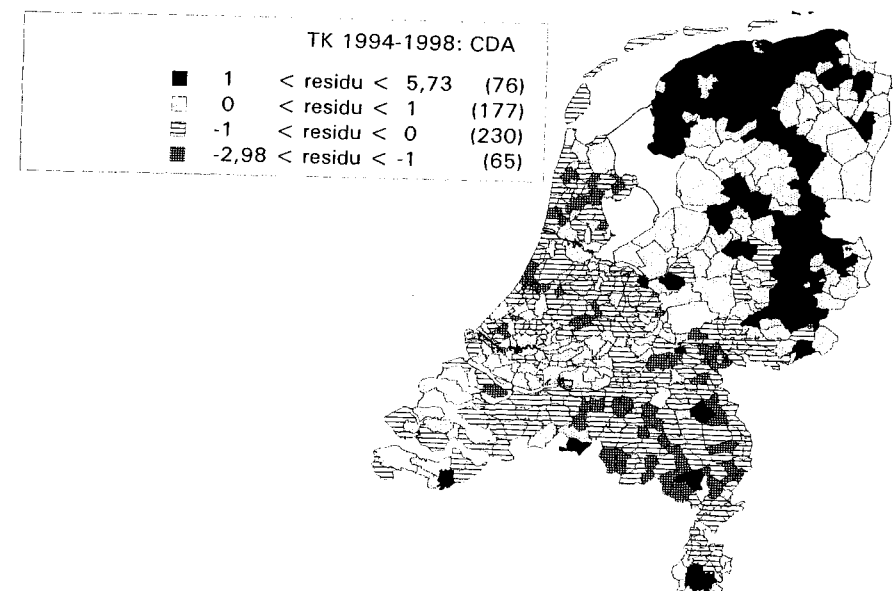
De kaart van de CDA-aanhang waarbij de gemeenten in kwintielen zijn ingedeeld (zie kaart 2) geeft het volgende beeld. Tot de hoogste klasse behoren velen gemeenten in Friesland; Salland en Twente (met uitzondering van de grotere steden) in Overijssel; Urk en het Noordoostpolder (FI); gemeenten in de Achterhoek in Gelderland alsook in het noorden van Limburg en het oosten van Noord-Brabant; en het Westland en Delfland (ZH). Tot de laagste klasse behoren de grote steden en hun omgeving; Almere en Lelystad (FI); het zuiden van Groningen en het noorden van Drenthe. Dit is ongeveer hetzelfde patroon als op de kaarten voor 1989 en 1994 (zij het dat voorheen de Friese kust niet zo'n uitgesproken CDA-bolwerk was).

De continuïteit van het geografisch patroon is ondanks het grote verlies zeer groot (zie tabel 2). De correlatiecoëfficiënten tussen elkaar opvolgende verkiezingen zijn erg hoog. In een enkelvoudige regressieanalyse verklaart het percentage CDA-kiezers in 1994 92% van de variantie in aanhang in 1998. Op de kaart van de residuen (zie kaart 3) blijkt dat in een groot deel van Friesland en Groningen, in het zuidwesten van Drenthe en talrijke gemeenten in Overijssel en het noorden van de Achterhoek (Gelderland), - dat wil zeggen in overwegend protestants gebied - meer op het CDA gestemd is dan voorspeld zou kunnen worden op basis van de uitslagen uit 1994. In 65 gemeenten verspreid als confetti in Noord- en Zuid-Holland, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg - gemeenten vaak met een katholieke traditie - is aanmerkelijk minder gestemd op het CDA dan verwacht kon worden.¹⁰

Kaart 2. Percentage CDA-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 3. Residuen regressieanalyse stemmenpercentage CDA in 1998 op 1994

Sinds haar oprichting in 1966 heeft D66 een sterk veranderende electorale aanhang: vette en magere verkiezingen volgen elkaar op. 1989 was een matig jaar met 6% van de kiezers; 1994 daarentegen een zeer vet jaar met een verdubbeling van de aanhang tot 12% (goed voor 24 zetels in de Tweede Kamer). In 1998 was D66 echter weer terug bij af met krap 7%. De gemeentelijke gemiddelden vallen iets lager uit dan de landelijke cijfers.

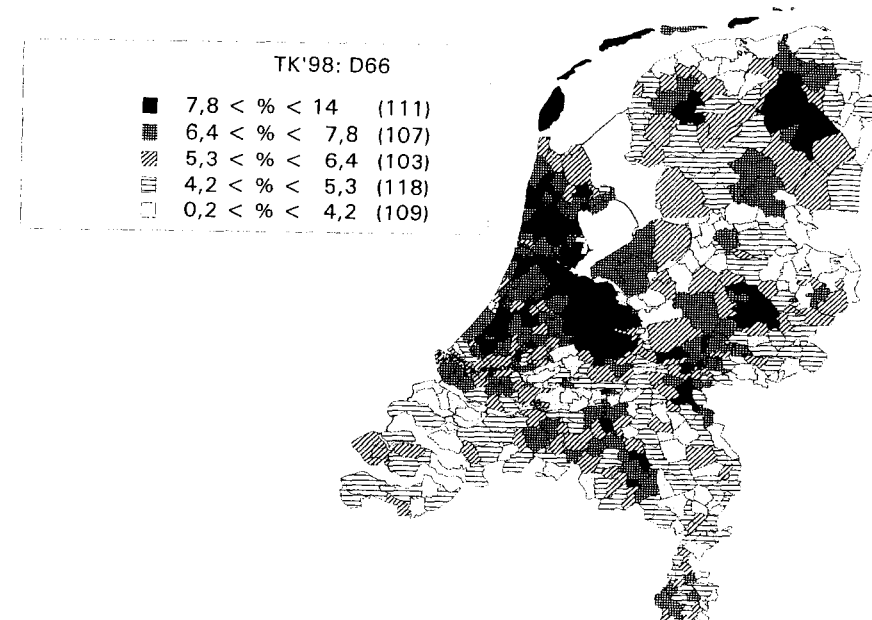
De hoogste percentages vindt men in 1998 op Vlieland en Schiermonnikoog (F), in Muiden (NH), Oegstgeest (ZH) en Rozendaal (GI); alle tussen 13 en 14%. De eilanden vertoonden ook de hoogste percentages in 1989 en in 1994. De laagste percentages vindt men op Urk (FI), in Genemuiden, Rijssen en Den Ham in Overijssel (alle onder 2%), plaatsen die ook een lage score vertoonden in 1989 en 1994. Zelfs in het electorale springtij 1994 kon D66 op Urk nog géén procent van de kiezers mobiliseren.

Deze schommelingen in omvang gaan gepaard met ruimtelijke verschuivingen (in tegenstelling tot wat gebeurde met het CDA). Zo is de kaart van de aanhang van D66 in 1994 anders dan in de voorafgaande en de daaropvolgende verkiezingen. In 1989 behoorden tot de hoogste klasse vooral gemeenten in de noordelijke randstad. D66 scoorde toen laag op het platteland. In 1994 is het beeld danig veranderd: tot de hoogste klasse behoorden nu gemeenten in Noord-Brabant (Breda en omgeving, de randgemeenten van Eindhoven) en in Midden-Gelderland (Apeldoorn-Arnhem-Nijmegen), terwijl de randstedelijke gemeenten het nu relatief minder goed doen. Maar in 1998 verschijnt weer de oude kaart van 1989, zij het dat Boarnsterhim (F), de gemeenten ten oosten van Deventer en het noorden van Drenthe nu tot de hoogste klasse behoren (zie kaart 4).

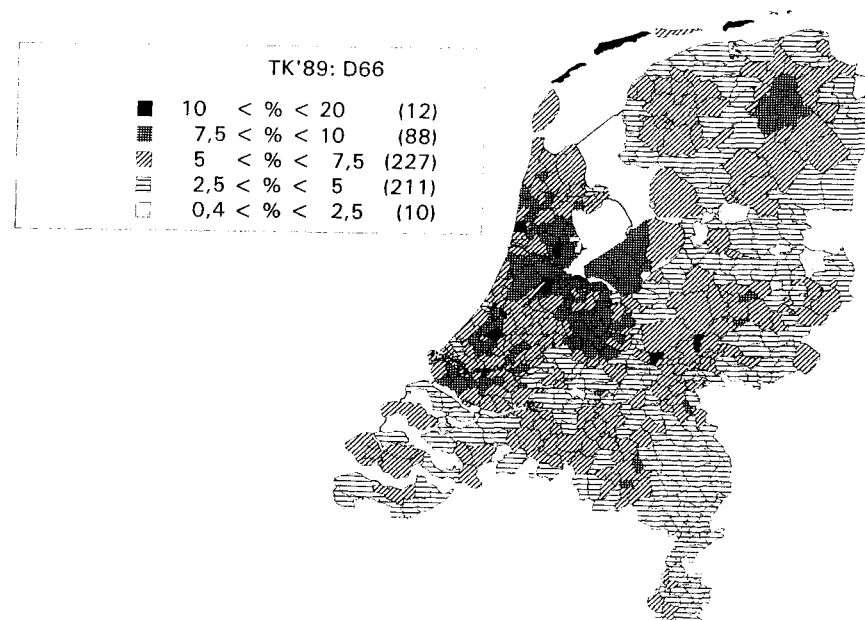
De continuïteit in het geografisch patroon is geringer dan voor andere partijen (zie tabel 2). De correlatiecoëfficiënt tussen elkaar opvolgende verkiezingen is .817 tussen 1994 en 1998, en .834 tussen 1989 en 1994. Opvallend is echter dat deze coëfficiënt hoger uitvalt als men de uitslagen van 1989 en van 1998 vergelijkt (.912). Zij is daarmee ook hoger dan voor de andere partijen (!), met uitzondering van de kleine confessionele partijen die een buitengewoon stabiele aanhang hebben (zie hieronder). Geconcludeerd kan worden dat ook geografisch gezien D66 in 1998 terug is bij af - dat wil zeggen: 1989 (zie kaart 5.1, 5.2 en 5.3).

In een enkelvoudige regressieanalyse verklaart de uitslag van 1994 evengoed 67% van de variantie in uitslag in 1998. De kaart van de residuen brengt ook enige aanscherping in het beeld: in 'traditionele' D66-bolwerken is relatief meer op D66 gestemd dan voorspeld kon worden op basis van de uitslag van 1994 (Groningen en omgeving, Amsterdam en omgeving, in het Gooi, en in de omgeving van Leeuwarden), terwijl de uitslag belangrijk lager uitvalt dan verwacht in West- en Oost-Noord-Brabant en in het zuiden van Gelderland en in Almere (FI).

Kaart 4. Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

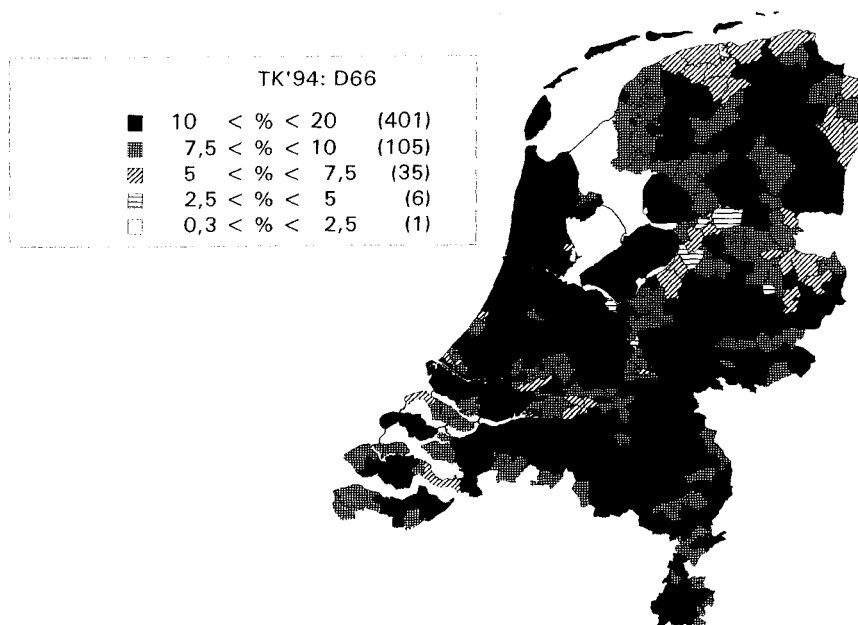

Kaart 5.1 Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1989

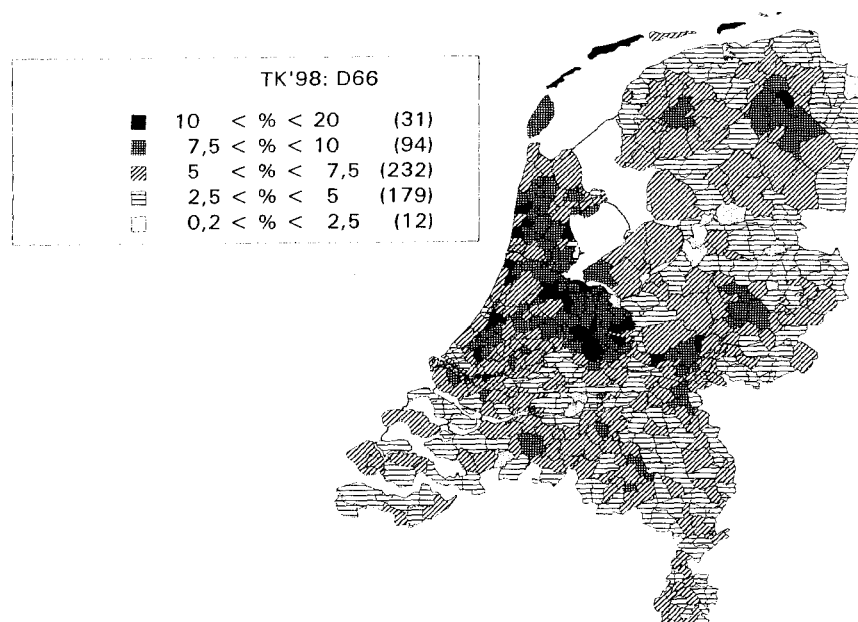

Kaart 5.2 Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 5.3 Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Wellicht is de meest toepasselijke metafoor een beeld van eb en vloed, wat tot uitdrukking komt op kaarten die eenzelfde klassenindeling voor de drie verkiezingen gebruiken.¹¹ In 1994 was het hoogwater, maar in 1998 trekken de D66-waters zich terug tot het niveau van 1989 (zie kaart 5.1, 5.2 en 5.3).

de aanhang van de paarse coalitie: PvdA, VVD en D66

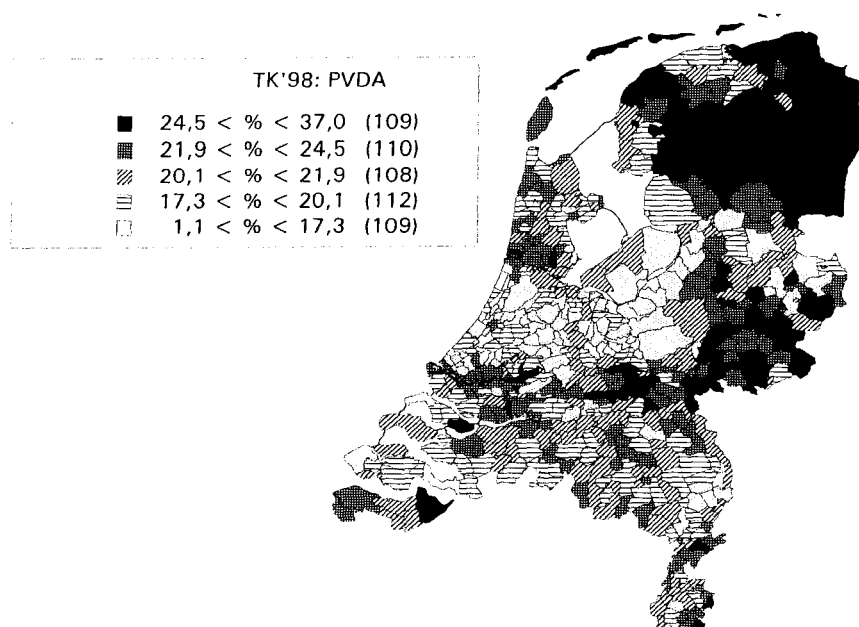
In tegenstelling tot D66 hebben de overige regeringspartijen in 1998 licht gewonnen. In 1989 stemde 26% van de kiesgerechtigden op de PvdA en 12% op de VVD. In 1994 ging de PvdA achteruit met 19% maar werd zij als gevolg van het zware verlies van het CDA, de grootste partij van Nederland. De VVD ging er toen met 16% flink op vooruit. In 1998 wonnen beide partijen meer stemmen: 21% voor de PvdA en 18% voor de VVD. De gemeentelijke gemiddelden vallen lager uit voor de PvdA (die blijkbaar beter scoort in grote gemeenten) en hoger voor de VVD.

De hoogste percentages PvdA-kiezers vindt men in 1998 in Groningen (Menterwolde, Bellingwedde, Pekela, Winschoten, Scheemda, Veendam en Reiderland) maar ook in Boarnsterhim (F) en in Heerewaarden (Gl). Deze gemeenten waren ook onder de toppers in 1994 en in 1989, maar in het laatstgenoemde jaar trok de PvdA meer dan 50% van de kiesgerechtigden in Reiderland, Menterwolde, Bellingwedde en Pekela. De laagste percentages vindt men op Urk (Fl), in Bunschoten (U) en Staphorst (O). De eerste twee waren ook in 1989 en 1994 de laagst scorende gemeenten. Op Urk wist de PvdA ongeveer één procent van de kiezers te mobiliseren.

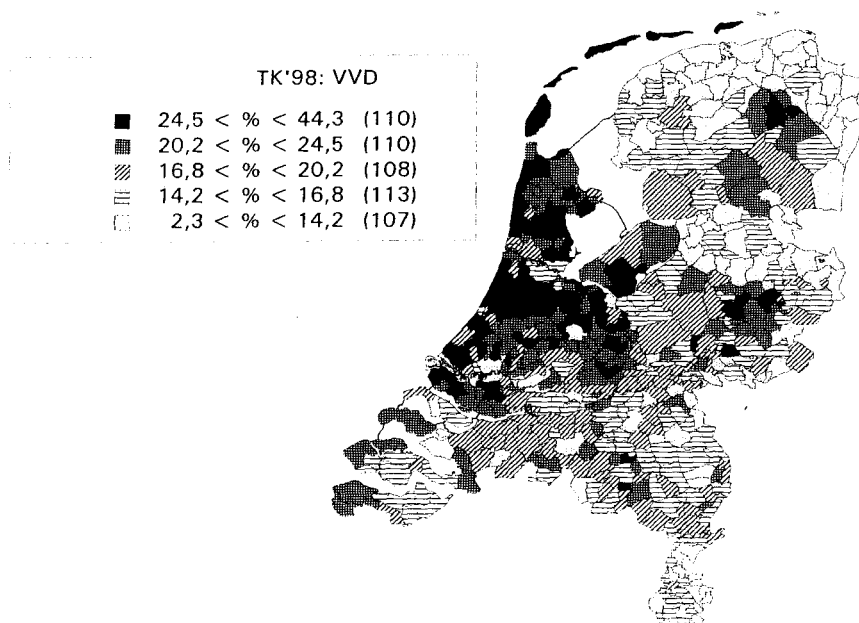
Op de kaart van de aanhang van de PvdA waarbij gemeenten in kwintielen worden verdeeld (zie kaart 6) is één groot PvdA-bolwerk in Drenthe, Groningen en Friesland zichtbaar, terwijl andere hoog scorende gemeenten te vinden zijn in Twente (Enschede, Hengelo, Almelo), in de Achterhoek, en in het Land van Waal en Maas (Gl). Tot de laagste klasse behoren gemeenten in Midden-Nederland (het protestants-orthodox gebied), het Groene Hart, het Westland en Delfland (ZH). Opvallend is de slechte score van de PvdA in de grote steden, met name in Amsterdam dat voor het eerst niet tot de hoogste klasse behoort. Het patroon van de PvdA lijkt daarmee weer wat meer op dat van de SDAP voor 1918. De aanhang van haar voorganger was toen vooral gesitueerd in delen van vrijzinnig Noord-Nederland met scherpe sociale tegenstellingen.

De hoogste percentages voor de VVD vindt men in 1998 in Rozendaal (Gl), Wassenaar (ZH), Vlieland (F) (alle boven de 40%); en de Noord-Hollandse gemeenten Bloemendaal, Naarden, Blaricum, Laren en Zeevang, en in Loosdrecht (U) - met andere woorden: de eerste voorbeelden van suburbaan wonen uit het begin van deze eeuw. Dit waren ook de negen toppers (in gewijzigde volgorde) in 1994 en in 1989.

Kaart 6. Percentage PvdA-stemmen, Tweede Kamerverkiezingen 1998

Kaart 7. Percentage VVD-stemmen, Tweede Kamerverkiezingen 1998

Op de kaart van de aanhang van de VVD waarbij gemeenten in kwintielen worden verdeeld (zie kaart 7), is een duidelijke tweedeling van Nederland te zien. Het bolwerk van de VVD bevindt zich buiten de grote steden in Noord- en Zuid-Holland en in mindere mate in Utrecht, met kleine 'eilanden' in het oosten van Gelderland en het noorden van Drenthe en op de waddeneilanden. Tot de laagste klasse behoren gemeenten in Friesland, Oost-Groningen, Overijssel, Midden-Nederland (het orthodox-protestant gebied), het Groene Hart, het Westland en het Delfland (ZH).

De continuïteit van het geografisch patroon is voor zowel de PvdA als de VVD hoog te noemen (correlatiecoëfficiënten van .94 en hoger), maar het neemt licht af voor de sociaal-democraten en licht toe voor de liberalen (zie tabel 2). In regressieanalyses verklaart de uitslag van 1994 89% van de variantie in 1998 voor de PvdA, en maar liefst 95% voor de VVD.

De uitslag van de PvdA is aanzienlijk hoger dan verwacht op grond van de uitslag van 1994 in een aantal gemeenten in het Zuiden met een katholieke traditie, en lager dan verwacht in de traditionele bolwerken in de grote steden. De uitslag van de VVD is eveneens aanmerkelijk hoger dan verwacht in een aantal katholieke gemeenten in het Zuiden, en lager dan verwacht in traditionele bolwerken op het noordelijke platteland.

Omdat ieder van de partijen uit de paarse coalitie een eigen ontwikkeling doormaakt, is het zinvol 'Paars' als geheel te portretteren. De coalitiepartijen tezamen verzamelen tot 85% van de kiesgerechtigden op Vlieland, gevolgd door Schiermonnikoog en Terschelling.¹² De allerlaagste score vindt men op Urk met 3,7% van de kiesgerechtigden; 19% van de kiezers in Bunschoten (U); en nog geen kwart in Genemuiden, Rijssen, Staphorst en IJsselmuiden (alle in Overijssel). De kaart waarop de gemeenten in kwintielen zijn verdeeld is relatief simpel te lezen. Paars is sterk in de randstad buiten de grote steden.

De continuïteit van het geografisch patroon is groot te noemen. De correlatiecoëfficiënten zijn voor de coalitie ook hoog: .896 tussen 1989 en 1994, .956 tussen 1994 en 1998 (zie tabel 2). Ook is de samenhang tussen de aanhang van de VVD en D66 weer groter geworden (de correlatiecoëfficiënten tussen VVD en D66 zijn .712 in 1989, .465 in 1994 respectievelijk .697 in 1998). De in 1994 opgemerkte verschillen tussen beide partijen, waarbij D66 het met name in het Zuiden beter deed, zijn dus weer goeddeels verdwenen.

klein links in de groei: GroenLinks en SP

GroenLinks en de SP hebben bij de verkiezingen van mei 1998 een flinke winst geboekt. GroenLinks zag zijn aanhang verdubbelen van 2,7% naar 5,3% van de kiesgerechtigden, de SP steeg van 1,0% naar 2,6%. Het gemiddelde van de Nederlandse gemeenten valt in beide gevallen iets lager uit.

Het hoogste percentage GroenLinks-kiezers vindt men op Schiermonnikoog (F)

met 13%. Daarnaast is er ook een grote aanhang op Vlieland en Terschelling. GroenLinks scoort ook aanzienlijk in Wageningen, Nijmegen, Utrecht, Amsterdam, Groningen en Leiden. De milieukwesties rond de Wadden zouden het succes van GroenLinks op de eilanden, bij zowel bewoners als toeristen, kunnen verklaren. In de andere gevallen lijkt de aanwezigheid van veel studenten van invloed op het patroon van de aanhang. Wageningen, Utrecht en Nijmegen en de waddeneilanden waren ook toppers in 1989 en 1994. Opvallend was toen de hoge score in enkele gemeenten in het gewezen communistische bolwerk Oost-Groningen (Reiderland in 1989, Pekela in 1994). De laagste percentages voor GroenLinks vindt men evenals in 1994 en 1989 in het orthodox-protestantse gebied.

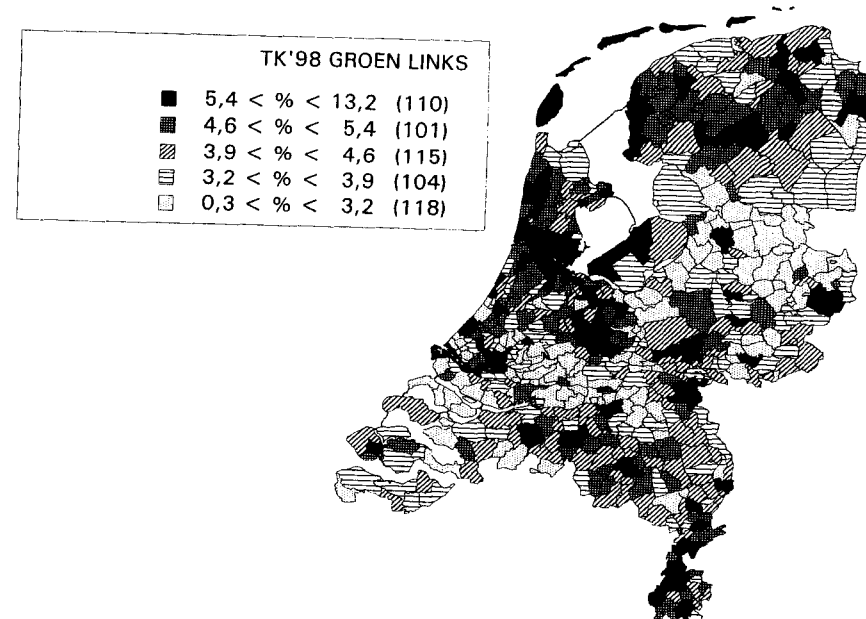
De kaart van de aanhang van GroenLinks (zie kaart 8) laat zien dat de partij vooral sterk is in van oudsher vrijzinnig gebied, met uitschieters langs de Wadden en in studentensteden. De kaart van GroenLinks vertoont dan ook enige samenhang met die van D66, met aanhang in de steden in het vrijzinnig-protestants gebied.¹³ De continuïteit van het patroon van de GroenLinks-aanhang is groot, vooral tussen de uitslagen in 1994 en 1998 (zie tabel 2); de uitslag van 1994 verklaart 86% van de variantie in de uitslag van 1998. Op de kaart van de residuen is geen duidelijk ruimtelijk patroon te herkennen.

Het hoogste percentage SP-kiezers vindt men met 15% in Oss (NB), de bakermat van de partij, gevolgd door Heerlen (L) en een aantal andere Brabantse gemeenten in de omgeving van Oss. In 1994 en in 1989 behoorden deze gemeenten ook al tot de toppers, samen met Landgraaf (L) en Zoetermeer (ZH) in 1994, en Dongen (NB) en Vlaardingen (ZH) in 1989. In negen jaar is het percentage in Oss overigens verdubbeld. Voor de laagste percentages komt men weer bij de orthodox-protestantse gemeenten terecht. Op de kaart van de SP-aanhang (zie kaart 9) vindt men de hoog scorende gemeenten naast Noord-Brabant in de grote steden en in het noorden (met name Noord-Friesland, Groningen en Oost-Drenthe). De SP scoort slecht in Overijsselse en Gelderse gemeenten.

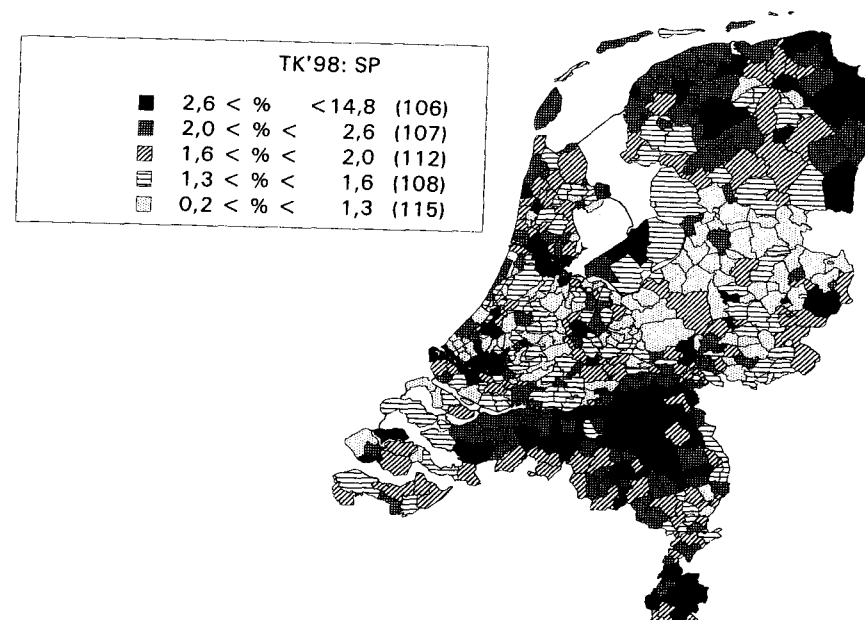
Ondanks de grote winst in 1994 en in 1998, is de continuïteit van het ruimtelijk patroon behoorlijk (zie tabel 2). De uitslag van 1994 verklaart 77% van de variantie in 1998. Op de kaart van de residuen vindt men een aanzienlijk hogere uitslag dan voorspeld in Noord-Brabant, Oost-Groningen en in Friese gemeenten; en een aanmerkelijk lagere uitslag in Dronten en Lelystad en 46 andere gemeenten, voornamelijk verspreid in Overijssel, Gelderland en Zuid-Holland. De SP doet het dus extra goed in sommige van zijn bolwerken en laat het extra afweten in sommige van het type gemeenten waar de partij toch al niet aansloeg.

SP en GroenLinks hebben dus beide winst geboekt, maar zij vissen voor een deel in verschillende wateren.¹⁴ Zij hebben allebei succes in het Noorden en in de grote steden, maar GroenLinks is ook relatief sterk in Noord-Holland terwijl de SP dat is in Noord-Brabant en in Oost-Groningen en Oost-Drenthe.

Kaart 8. Percentage GroenLinks-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 9. Percentage SP-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

De ouderenpartijen het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en de Ouderen Unie 55+ waren de verrassing van de verkiezingen van 1994, toen zij samen liefst zeven zetels behaalden. Vier jaar later is alles weg: de beide partijen die dit keer een gezamenlijke lijst presenteerden, wonnen nog geen halve procent van de kiesgerechtigden tegenover 2,9% voor het AOV en 0,7% voor de Ouderen Unie 55+ in 1994. Het ruimtelijk patroon is ook radicaal veranderd. In 1994 was de kaart van de aanhang van de ouderenpartijen erg helder met bolwerken in het zuiden (Noord-Brabant, Limburg, Zeeland), in Noord-Holland, Flevoland en in Hengelo (O); en lage percentages in Friesland en Zuid-Drenthe, het Groene Hart en Overijssel. In 1998 verschijnen Oost-Groningen en Drenthe als (relatieve) bolwerken alsook Rotterdam en de drie Twentse steden, terwijl in Noord-Brabant alleen Den Bosch en omgeving sterk blijft. Tot de laagste klasse behoren nu nogmaals vele Friese gemeenten alsook het orthodox-protestant gebied in midden-Nederland.

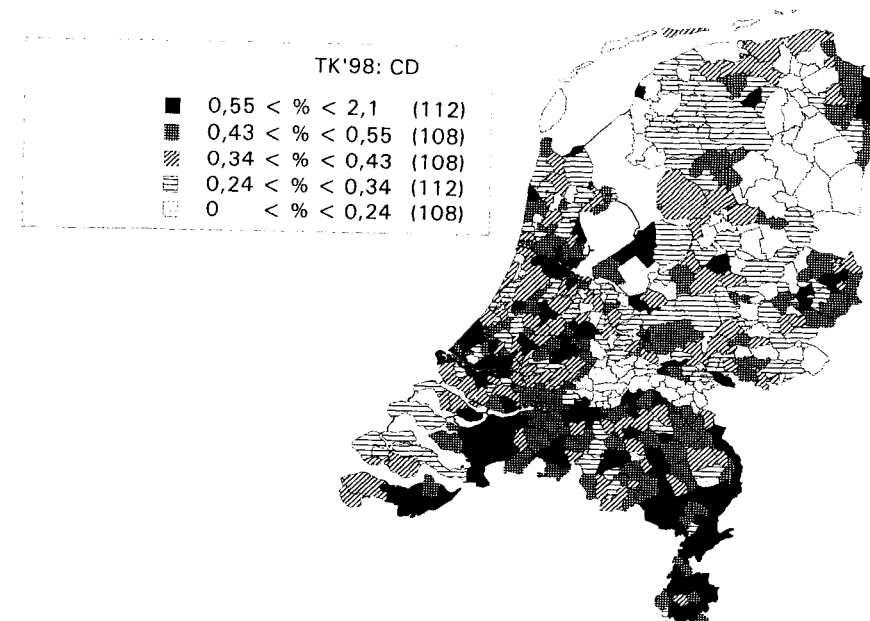
De continuïteit is in geografisch opzicht erg gering: de correlatiecoëfficiënten tussen de uitslagen van het AOV, respectievelijk die van Unie 55+, in 1994 met die van de gezamenlijke lijst in 1998, zijn het allerlaagste (zie tabel 2). Daarom zijn residuen niet in kaart gebracht.

de neergang van extreem-rechts

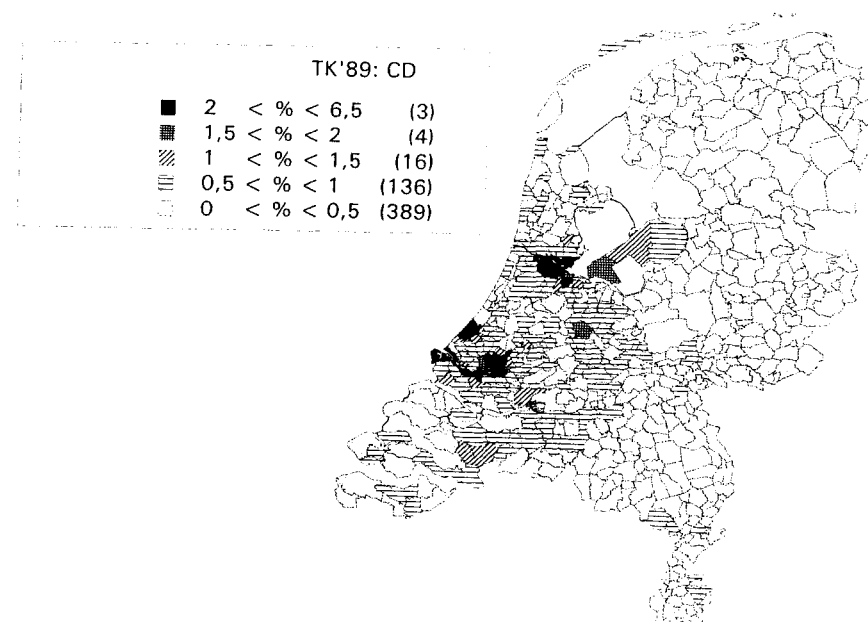
Ook voor de Centrumdemocraten (CD) waren de verkiezingen van 1998 geen succes. De partij verloor haar drie zetels in de Tweede Kamer. De CD kon maar een kwart van de kiezers mobiliseren die in 1994 werden aangetrokken. De aanhang verminderde van 1,9% naar 0,4% van de kiesgerechtigden: nog maar de helft van het niveau van 1989 (zie tabel 1). Ook hier zijn de gemeentelijke gemiddelden iets lager dan de landelijke uitslagen.

Ook voor de CD ging de 'verhoging' van 1994 gepaard met een verandering van de kaart van de aanhang.¹⁵ In tegenstelling tot D66 is de kaart van 1998 geen kopie van de kaart van 1989. De verandering in de ruimtelijke spreiding van extreem-rechts werd niet door het forse verlies ongedaan gemaakt, maar kreeg een nieuwe invulling. In 1989 was Nederland in tweeën gedeeld: in het Westen (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, het westen van Noord-Brabant en van Gelderland, en in Zeeland) scoorde de CD hoog, terwijl de partij de minste aanhang had in de drie noordelijke provincies. In 1994 verschoof het CD-bolwerk naar het Zuiden (met flinke winst in Midden-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen). Deze verschuiving zette zich voort in 1998, zij het dat enkele noordelijke gemeenten (Reiderland, Bellingwedde, Marum en Harlingen) nu eveneens tot de hoogste klasse behoren (zie kaart 10).

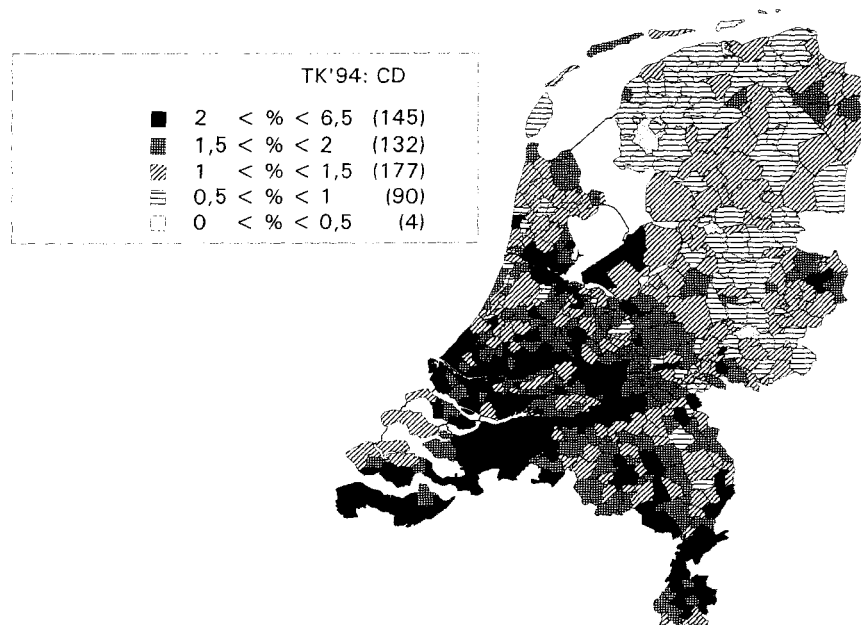
Kaart 10. Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

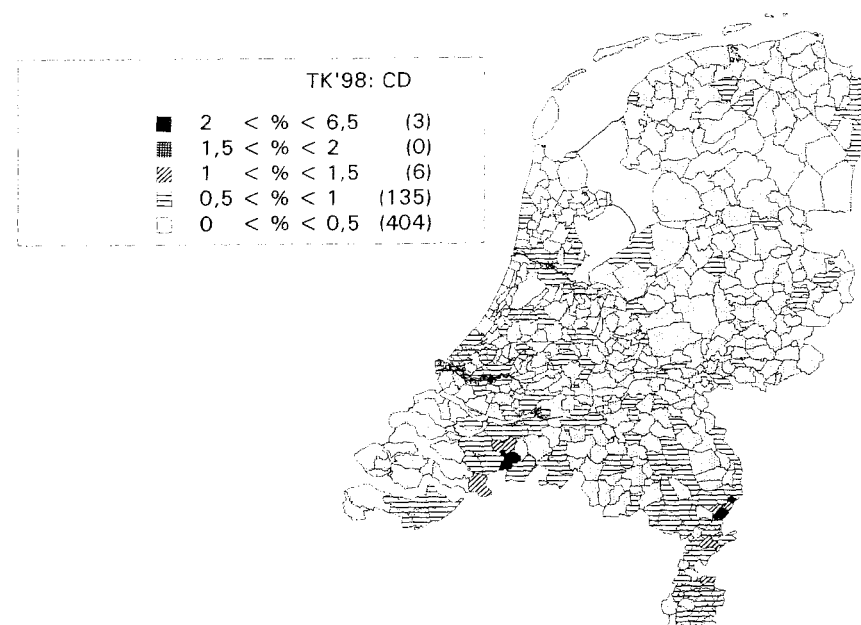
Kaart 11.1 Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1989

Kaart 11.2 Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 11.3 Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

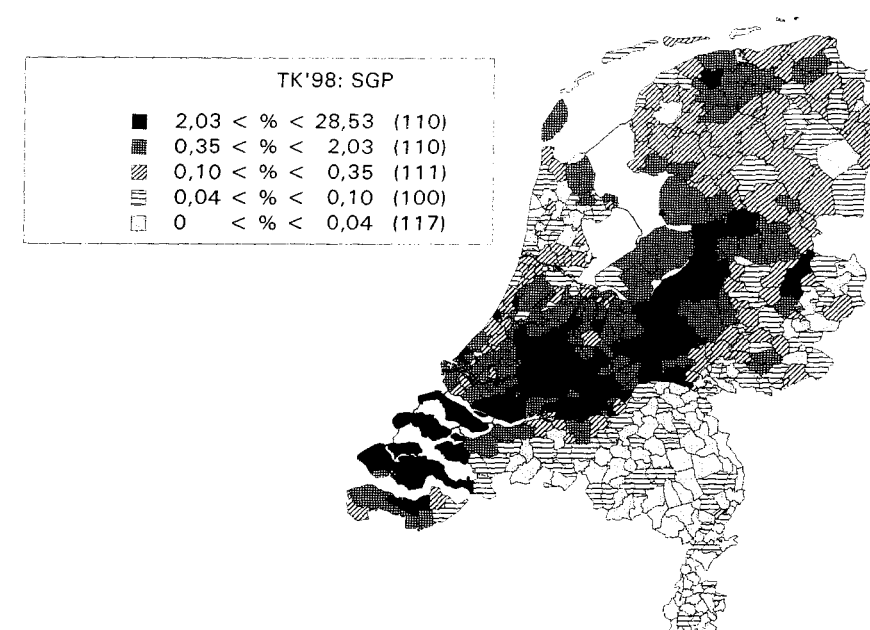

De correlatiecoëfficiënten tussen de uitslagen voor verschillende verkiezingen zijn dan ook laag te noemen, .598 tussen 1994 en 1998, .594 voor de ronde ervoor (toch nog hoger dan bij de ouderenpartijen), maar het verband tussen de uitslag in 1989 en in 1998 is bijzonder zwak (.256). Daarom zijn de residuen niet in kaart gebracht. Kartering van de uitslagen van 1989, 1994 en 1998 aan de hand van eenzelfde klassenindeling (zie kaart 11.1, 11.2 en 11.3) illustreert de ruimtelijke verschuiving die heeft plaatsgevonden.¹⁶ Er is geen sprake van eb en vloed, het gaat meer om een overdrijvende depressie. Waren de drie grootste steden in 1989 de onbetwiste CD-bolwerken met 2% of meer van de kiezers, gevolgd door Utrecht en Almere (tussen 1,5 en 2%); in 1994 werd in eenderde van de Nederlandse gemeenten 2% of meer gescoord. In 1998 gebeurde dat slechts in drie gemeenten: Rucphen (NB), Tegelen en Beesel (L).

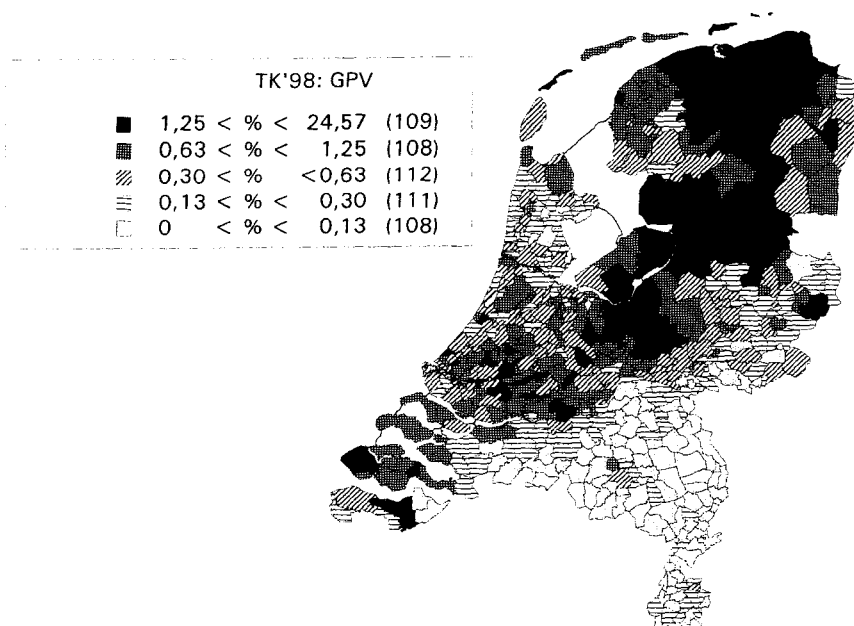
orthodoxe standvastigheid: SGP, GPV en RPF

Een heel ander beeld geldt voor de drie kleine confessionele partijen. Alledrie scoren ze tussen 1 en 1,5% van de kiesgerechtigden (zie tabel 1). De gemeentelijke gemiddelden vallen hoger uit. Opvallend zijn de hoge standaarddeviaties (vooral bij de SGP), die op grote verschillen tussen gemeenten wijzen. Inderdaad hebben deze landelijk gezien kleine partijen in enkele gemeenten een zeer grote aanhang: met name op Urk met 29% voor de SGP en 25% voor de RPF.¹⁷

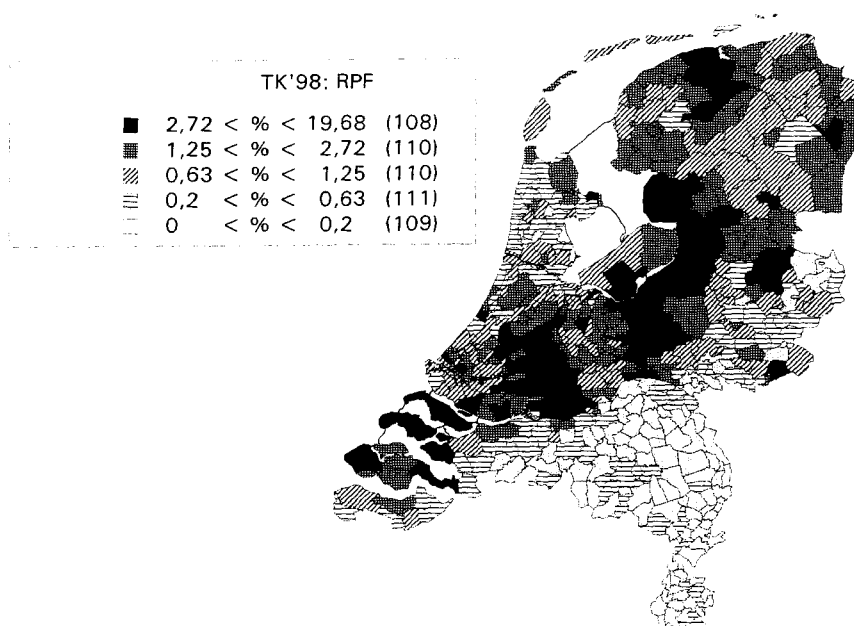
Kaart 12. Percentage SGP-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 13. Percentage GPV-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 14. Percentage RPF-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

De kaarten van de aanhang van deze partijen (zie kaart 12, 13 en 14) portretteren de orthodox-protestantse diagonaal dwars door Nederland van Veere (Z) naar het noord-oosten en verder Friesland en Groningen. Dit patroon gaat vooral op voor de RPF en nog meer voor het GPV. Ook opvallend is de continuïteit van het geografisch patroon voor deze drie partijen. Die geldt met name voor de SGP en de GPV voor welke alle coëfficiënten boven .99 uitvallen (zie tabel 2). De RPF die in 1994 een aanzienlijke groei doormaakte, vertoont een ietwat minder vast geografisch patroon.

5. Het totaalbeeld: swings

Tot nu toe is verandering in de tijd aan de hand van regressieanalyses in beschouwing genomen. Men kan deze verandering echter ook als een simpele aftreksom weergeven waarbij het percentage van de kiesgerechtigden die bij de voorgaande verkiezingen op een bepaalde partij hebben gestemd, van het huidige percentage wordt afgetrokken. Het nadeel hiervan is dat verlies of winst groter 'lijkt' waar een partij een grote aanhang heeft dan waar een partij een kleine aanhang heeft, ook al is het verlies of de winst relatief beperkt. Deze maat is echter wel geschikt om de totale veranderlijkheid van het electoraat te bepalen, per partij¹⁸ of voor de totale wisselvalligheid van het electoraat.

De totale veranderlijkheid van het electoraat wordt als volgt vastgesteld. Voor elke partij wordt het minimale percentage kiezers bepaald dat van mening moet zijn veranderd. Daarna worden de absolute waarden van de verschillen bij elkaar opgeteld en de som door twee gedeeld.¹⁹ Deze maat wordt voor het gemak 'swing' genoemd.

Oorspronkelijk was de swing een standaardmaat in commentaren op de Britse verkiezingen: het Britse kiesstelsel is een meerderheidstelsel waarbij in elk kiesdistrict de kandidaat met de meeste stemmen wint. De swing werd als maat ontwikkeld om te bepalen hoeveel kiezers van de ene naar de andere partij moeten overlopen om een andere uitslag te produceren. Daarmee kon worden vastgesteld welke kiesdistricten kwetsbaar waren en welke volksvertegenwoordigers zich geen zorgen hoefden te maken voor hun herverkiezing. De Deense politicoloog Pedersen heeft de swing toegepast op nationaal niveau voor meerpartijenstelsels.²⁰ Daarmee wilde hij de 'volatiliteit' van partijstelsels in verschillende Europese staten en over drie periodes vergelijken. Er is sprake van meer volatiliteit naarmate er tussen elkaar opvolgende verkiezingen meer verschuivingen zijn in de omvang van de aanhang van de verschillende politieke partijen. Voorzover bekend is deze maat nooit buiten het Verenigde Koninkrijk gebruikt om regionale en lokale verschillen te meten.

De berekeningen worden bemoeilijkt door het grote aantal partijen dat aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelneemt (variërend tussen 22 en 26 lijsten).²¹ Elf politieke partijen hebben in 1989-1998 aan alledrie de verkiezingen deelgenomen,²² vier hebben twee keer meegedaan.²³ Er waren acht andere partijen in 1998, veertien in 1994 en dertien in 1989.²⁴

Tabel 3. De veranderlijkheid van het Nederlands electoraat: het verschil tussen het percentage kiesgerechtigden voor elkaar opvolgende Tweede-Kamerverkiezingen: 1994-1998 en 1989-1994

partij	verlies 1994-1998	winst 1994-1998	verlies 1989-1994	winst 1989-1994
niet-stemmers (en ongeldige stemmen)		+5.19		+1.63
CDA	-3.97		-10.83	
PvdA		+2.42	-6.74	
VVD		+2.43		+3.98
D66	-5.56			+5.82
GroenLinks		+2.60	-0.54	
SP		+1.55		+0.69
CD	-1.49			+1.20
SGP	-0.05		-0.13	
GPV	-0.11			+0.05
RPF		+0.10		+0.62
De Groenen		+0.02	-0.16	
NWP	-0.11			
VIP	-0.09			
NCPN	-0.05			
SAP			0	0
nwe. partijen ¹		+1.44		+4.77
'oude' partijen ²	-4.31		-0.36	
totaal	-15.74	+15.75	-18.76	+18.76

¹ Nieuwe partijen in 1998: AOV/Unie55+, Nederland Mobiel, Senioren 2000, NMP, KPP, NSOV, Jij en Idealisten, HKC; nieuwe partijen in 1994: AOV, (Ouderen)Unie 55+, CP'86, SBP, PMR, Solidariteit '93, PSP'92, DNP, ADP, LP, alsook NWP, NCPN en VIP

² 'Oude' partijen in 1998: AOV, (Ouderen)Unie 55+, CP'86, SBP, PMR, Solidariteit'93, PSP'92, DNP, ADP, PDA, LP (en SAP); 'oude' partijen in 1994: VP, BC, VCN, RN, AWP, PPVO, VMP, PDS, SMP, HP, MDP, GAP, SF.

Opvallend is allereerst de omvang van de veranderlijkheid van het electoraat.²⁵ Landelijk is het stemgedrag van minimaal 16% van de kiezers veranderd tussen de verkiezingen van 1994 en van 1998, terwijl het bijna 19% was voor de periode 1989-1994. Ter vergelijking behaalde Frankrijk in Pedersen's studie het allerhoogste nationale gemiddelde over zeven verkiezingen in de periode 1948-1977 met 17%, gevolgd door Denemarken met 11%.²⁶ Het meest stabiele electoraat werd in Oostenrijk en Zwitserland gevonden (4%). Nederland scoorde over de hele periode 9%. In de periodes 1948-1959 en 1960-1969 waren de veranderingen klein (6,3% en 7,9%); in de jaren zeventig daarentegen was er sprake van meer verschuivingen (12,7%).

Ook de samenstelling van de swing is interessant waarbij men de netto-winnaars en -verliezers kan aanwijzen (zie tabel 3). In de periode 1989-1994 zijn er twee grote verliezers: het CDA (die ruim de helft van de swing voor zijn rekening neemt) en de PvdA. Daarnaast zijn er drie grote winnaars: D66, de nieuwe partijen (met name de ouderenpartij AOV) en de VVD; en twee kleine winnaars: de niet-stemmers en de CD. In de periode 1994-1998 zijn er drie grote verliezers: D66 (die ruim eenderde van de swing voor zijn rekening neemt), de verdwenen lijsten en het CDA, gevolgd door de CD; de grootste winnaars zijn de niet-stemmers (eenderde van de swing), GroenLinks, VVD en PvdA gevolgd door de SP en de nieuwe partijen.

Ook op dit punt vertonen de Nederlandse gemeenten nogal wat verscheidenheid (zie tabel 4). Het gemiddelde valt iets hoger dan de landelijke veranderlijkheid. In 1998 was de veranderlijkheid het hoogst in Mierlo (NB) met 25%, gevolgd door Echt (L) en tien andere Brabantse gemeenten. In 1994 was de absolute topper Reiderland (G) met 40%, vanwege het grote verlies van de PvdA en de zeer grote aanhang voor de nieuw optredende NCPN aldaar. Eigenlijk waren in dit geval de kiezers aanhoudender dan de partij, want het ging om communistische kiezers die de CPN niet gevolgd hebben toen deze met enkele andere kleine linkse partijen opging in GroenLinks.²⁷ Andere gemeenten met een zeer hoge swing waren Vlieland en Schiermonnikoog (vermoedelijk wegens schommelingen in de kunstmatig hoge opkomst).

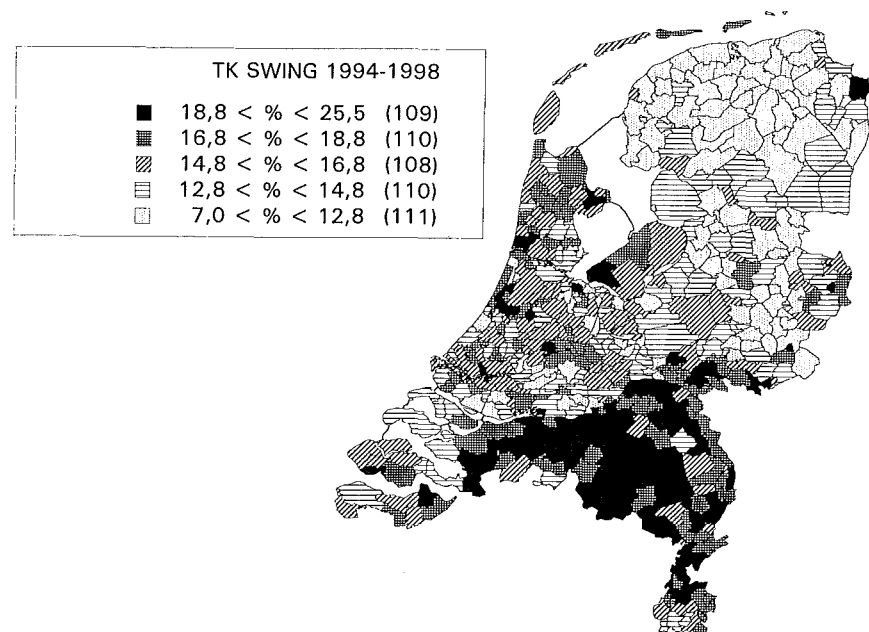
Tabel 4. De veranderlijkheid van het electoraat in de Nederlandse gemeenten, 1989-1998

	totaal	gemiddelde	st.dev.	minimum	maximum
swing 1994-1998	15.75	15.77	3.35	7.06	25.45
swing 1989-1994	18.76	19.19	3.07	9.85	39.77

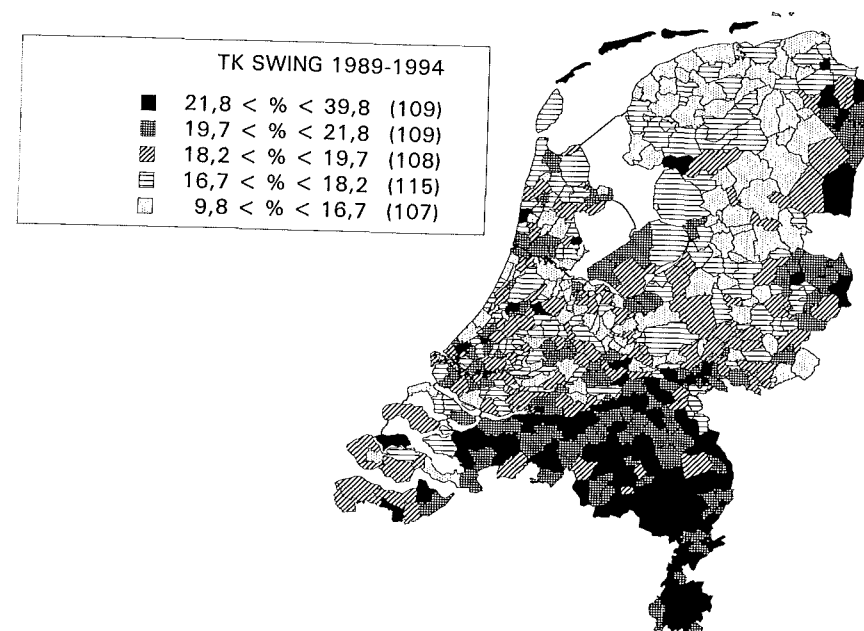
Het meest stabiele electoraat vindt men in 1998 in Litterensradiel (F), op Urk (Fl), en in Staphorst, Genemuiden en IJsselmuiden (O), met een swing van 7 à 8%. In 1994 was dat op Urk (Fl), in Zuidhorn en Haren (G), Wageningen (Gl), Zuidlaren (D), en Genemuiden (O), met een grotere swing (10 à 12%).

De kaart van de swing tussen 1994 en 1998 waarop gemeenten in kwintielen zijn ingedeeld (zie kaart 15) is eenduidig te interpreteren: het electoraat is veranderlijk in het Zuiden (vooral Noord-Brabant) en stabiel in het Noorden, met name in Friesland en Groningen. Voor de periode 1989-1994 sprong de veranderlijkheid van het Zuiden ook in het oog, maar toen behoorden ook enkele noordelijke gemeenten tot de hoogste klasse (zie kaart 16). De continuïteit in de veranderlijkheid is wat minder dan die welke men in doorsnee in de partij-aanhang aantreft: het verband tussen de veranderingen in twee paren elkaar opvolgende jaren is .678. Over de hele lijn is dus toch sprake van meer en minder veranderlijke electorale milieus met enige duurzaamheid.

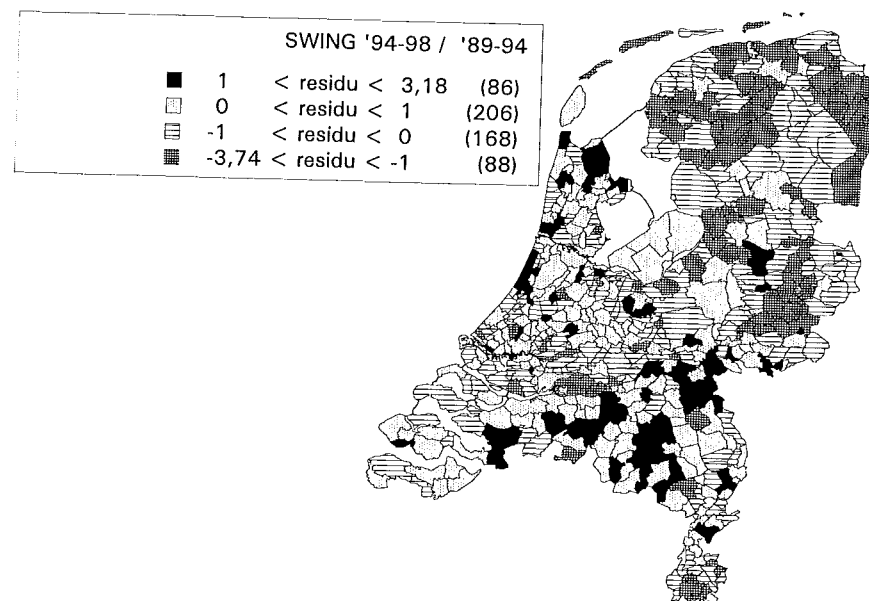
Kaart 15. Swing tussen de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 en 1998

Kaart 16. Swing tussen de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 en 1994

Kaart 17. Residuen regressieanalyse swing 1994-1998 / swing 1989-1994

Tabel 5. Gemiddelde swing per provincie, 1994-1998

	swing	verlies D66	verlies CDA	verlies 'oude' partijen	verlies CD	winst niet-stemmers	winst GL	winst VVD	winst PvdA	winst SP	winst nieuwe partijen
Groningen	-	-	--	-	-	-	-	-	--	+	-
Friesland	-	-	-	-	--	-	+	-	--	+	--
Drenthe	-	-	-	-	-	+	-	-	--	-	-
Overijssel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gelderland	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-
Flevoland	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+
Utrecht	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
N.Holland	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+
Z.Holland	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	+
Zeeland	+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-
N.Brabant	++	+	++	+	+	+	+	+	+	+	+
Limburg	++	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
NL	15,77	-5.39	-4.64	-3.86	-1.22	+4.62	+2.39	+2.54	+3.00	+1.40	+1.41

Tabel 6. Gemiddelde swing per provincie 1989-1994

	swing	verlies CDA	verlies PvdA	winst D66	winst nieuwe partijen	winst VVD	winst niet-stemmers	winst CD
Groningen	-	--	++	-	+	--	++	-
Friesland	-	-	+	-	-	-	++	-
Drenthe	-	--	+	-	-	--	+	-
Overijssel	-	+	-	-	-	-	+	-
Gelderland	-	-	-	+	-	-	-	-
Flevoland	-	-	+	-	+	-	-	-
Utrecht	-	+	-	-	-	+	--	-
N.Holland	-	-	-	-	+	+	--	-
Z.Holland	-	-	-	-	-	+	-	+
Zeeland	+	-	+	-	+	-	+	+
N.Brabant	++	++	-	+	+	+	-	+
Limburg	++	++	+	+	+	+	+	+
NL	19,19	-12.55	-5.25	+5.69	+4.26	+4.36	+2.20	+1.20

De kaart van de residuen van de regressieanalyse van de swing van 1994-1998 op de swing van 1989-1994 (zie kaart 17) geeft een beeld van de uitzonderingen hierop, namelijk van de onverwacht grote en onverwacht kleine veranderlijkheid. In gemeenten met residuen groter dan 1 (voornamelijk in Noord-Brabant en Noord-Holland) is in de tweede periode sprake van een aanzienlijk grotere swing dan verwacht op basis van die voor de periode daarvoor. In de gemeenten met een residu kleiner dan -1 (voornamelijk in Oost-Groningen, Oost-Drenthe, Friesland en Overijssel) is sprake van een aanmerkelijk kleinere swing dan verwacht. Dit duidt in het algemeen niet zozeer op echte tegendraadse bewegingen. In sommige veranderingsgezinde milieus geldt in de laatste verkiezing een meer dan verwachte verandering (Noord-Brabant), in eerder in de regel stabiele milieus geldt nu extra stabiliteit (delen van het Noorden). Noord-Holland voegt zich hier niet in. Daar is ten opzichte van het nabije verleden in 1998 meer beweeglijkheid dan verwacht.

De verschillen tussen de gemeenten zijn vergelijkbaar met de verschillen tussen de staten die Pedersen onderzocht heeft, zij het dat het electoraat in de meest stabiele gemeenten toch veranderlijker is dan in de stabiele staten. De factoren die Pedersen naar voren bracht om verschillen tussen staten te verklaren (kiesstelsel en partijstelsel) gaan hier niet op, omdat in alle Nederlandse gemeenten precies op dezelfde lijsten gestemd kan worden. Om de grote verschillen tussen de gemeenten te verklaren, zijn verschillen in de samenstelling van het electoraat (waar de verliezende partijen sterk vertegenwoordigd zijn zal de swing groter zijn dan waar zij al zwak waren) en vooral verschillen in lokale politieke cultuur het meest voor de hand liggend. In het Zuiden is het electoraat al langer aanzienlijk 'zwevender' dan in de rest van Nederland.

Dit beeld wordt ook bevestigd als men kijkt naar de samenstelling van de swing per gebied. Om een regionaal gedifferentieerd overzicht te krijgen is per provincie de gemiddelde swing nagegaan voor de partijen die het meest getroffen zijn door de veranderlijkheid (hetzij de grootste partijen, hetzij kleine partijen die een flinke winst boekten of een fors verlies leden).²⁸ Wat de afzonderlijke partijen betreft moet men daarbij opmerken dat met uitzondering van het verlies van het CDA in 1994 en het verlies van D66 en verdwenen partijen in 1998, er altijd enkele gemeenten zijn waar de ontwikkeling in de tegenovergestelde richting gaat.²⁹

De vergelijking tussen provinciale en landelijke gemiddelden wordt aangegeven in tabel 5 (swing 1994-1998) en tabel 6 (swing 1989-1994). In 1998 was de landelijke swing wat minder groot dan in 1994. Dat geldt ook voor de verschillen tussen de provinciale gemiddelden. De provinciale swing was in 1998 groter dan de landelijke in Noord-Brabant en in Limburg en in mindere mate in Zeeland en in Noord-Holland. In Noord-Brabant is de swing voor alle in ogenschouw genomen partijen groter dan de landelijke swing; in Limburg is dit alleen voor de winst van de PvdA niet het geval. In Zeeland, Noord-Holland en Utrecht wordt vijf van de tien keer hoger dan het landelijke gemiddelde gescoord. In Overijssel is op alle fronten minder verandering dan landelijk,

terwijl de drie noordelijke provincies elk één keer hoger scoren dan landelijk (voor de winst van de SP in Groningen, voor de winst van GroenLinks in Friesland en voor de winst van niet-stemmers in Drenthe). Ook in 1994 was de swing in Noord-Brabant en Limburg niet alleen groot, maar ook zeer algemeen.

6. Conclusie

Deze geografische analyse van de uitslag van Kamerverkiezingen van 1998, ook in het licht van de twee voorafgaande verkiezingen (1989 en 1994), leidt tot twee soorten conclusies: uitspraken over het geografische patroon van de politieke partijen afzonderlijk en uitspraken over de regionale verscheidenheid. Het geografisch patroon van de aanhang van de meeste partijen is stabiel, met de kleine confessionele partijen als extreme gevallen. Dit geldt ook voor de kaart van de CDA-aanhang, ondanks de drastische verliezen voor de christen-democraten. De sterke groei van de SP en GroenLinks in 1998 ging evenmin gepaard met noemenswaardige ruimtelijke veranderingen.

In verscheidene opzichten afwijkend is de ontwikkeling van D66 en de CD. Deze partijen boekten forse winst in 1994 en leden grote verliezen in 1998. In beide gevallen was in 1994 met de toename een afwijkende kaart ontstaan. Bij D66 betekende de hernieuwde eb in 1998 een terugkeer naar de oude kaart. Bij de CD daarentegen werden de kenmerken behorend bij het nieuwe patroon (met relatief hoge uitslagen in het Zuiden) na de nederlaag verder aangezet en kalfden de oude trekken af.

Een driedeling van Nederland is in 1998 meer zichtbaar dan ooit op basis van opkomst, partijvoorkeur en veranderlijkheid.

In het Noorden en het Oosten wordt relatief veel gestemd en is het electoraat stabiel. Er wordt relatief veel op de PvdA gestemd, alsook op het CDA in het westen van dit gebied, op de SP in het oosten, op GroenLinks in de drie noordelijke provincies, op de drie kleine confessionele partijen en op de ouderenlijst AOV/Unie55+ (met enkele VVD- en D66-gemeenten in Drenthe). In het Zuiden (met name in Noord-Brabant en in Limburg) wordt weinig gestemd en is het electoraat erg veranderlijk. Er wordt relatief veel op het CDA gestemd (niet in Zeeland en in het westen van Noord-Brabant), op nieuwe partijen, op de CD, en de SP (en in Limburg op de ouderenlijst), alsook in Zeeland op de drie kleine confessionele partijen.

De randstad, breed gedefinieerd (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland), neemt een tussenpositie in: er wordt matig gestemd en het electoraat is noch stabiel noch erg veranderlijk. Er wordt relatief veel gestemd op de VVD en op D66, op GroenLinks, op de CD en op nieuwe partijen (inclusief de ouderenlijst in Noord-Holland), en op de kleine confessionele partijen in Utrecht en delen van Zuid-Holland. De vier grote steden kennen hierbinnen alle een lage opkomst en een niet al te veranderlijk electoraat (vermoedelijk vanwege het stabiele aandeel van de niet-stemmers). Er wordt hier relatief weinig gestemd

op het CDA, gemiddeld op de PvdA³⁰ (behalve in Rotterdam), en weinig op de VVD. In de vier grote steden wordt dus relatief weinig op de drie grootste partijen gestemd.

De electorale kaart van 1998 vertoonde heel wat continuïteit met eerdere versies. Er zijn echter verschillende soorten continuïteit te onderscheiden. Wat de politieke partijen betreft zagen wij duurzame geografische patronen in de stabiele aanhang van de kleine christelijke partijen; het behoud van het patroon - met enige significante modulaties - bij groot verlies voor het CDA; de verdere uitbouw van een al enige tientallen jaren bestaand patroon voor de VVD; de terugkeer naar het patroon van het einde van de jaren tachtig voor het verliezende D66; de groei vanuit bestaande bolwerken voor GroenLinks en de SP; en de voortgang van een veranderingsproces voor de verliezende CD. Continuïteit vonden wij ook in de electorale milieus: waar veel schommelingen plaatsvonden bij de vorige verkiezingen zijn nu in de regel ook grote veranderingen, terwijl gemeenten met stabiele verhoudingen tussen de aanhang van de verschillende partijen ook in 1998 weinig verschuivingen kenden.

noten

1. V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'Hetzelfde maar toch verschillend. De verkiezingskaart van Nederland na de "aardverschuiving"', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 149-167. Zie ook N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.
2. Deze problemen betreffen allereerst de verhoudingen tussen het aantal verkiezingen en het aantal ruimtelijke eenheden, en ten tweede het effect van gemeentelijke herindelingen op deze ruimtelijke indeling.
3. De belangrijkste gemeentelijke herindelingen vonden plaats in 1995 in Zeeland, in 1996 in Noord-Brabant, in 1997 in Zeeland en Noord-Brabant en in 1998 in Drenthe (zie de jaarlijkse CBS-publicatie *De bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari*.) Met dank aan Radboud Sutorius voor het verwerken van de gemeentelijke herindelingen tussen 1994 en 1998 in ons gegevensbestand over de verkiezingen van 1989 en 1994.
4. De provincienamen worden in de rest van dit artikel als volgt afgekort: D: Drenthe, Fl: Flevoland, F: Friesland, Gl: Gelderland, G: Groningen, L: Limburg, NB: Noord-Brabant, NH: Noord-Holland, O: Overijssel, U: Utrecht, Z: Zeeland, ZH: Zuid-Holland.
5. Overigens zijn plattelandsgemeenten vaak grote gemeenten in oppervlak, en daarom erg zichtbaar op de kaarten.
6. Alternatieven zoals het gebruikten van vaste klassengrenzen (bijvoorbeeld: 0-5%, 5-10%, 10-15% enzovoort) produceren juist erg eentonige kaarten.

7. Het alternatief bestaat uit het construeren van klassengrenzen aan de hand van het gemiddelde en van de standaarddeviatie. Probleem is echter dat een zeer klein aantal gemeenten in de hoogste en de laagste klassen komen en de kaart erg 'grijs' wordt.
8. De ongeldige stemmen worden dus als niet-stemmers beschouwd.
9. Zie ook N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.
10. Deze ruimtelijke differentiatie in de verliezen van het CDA heeft vermoedelijk ook gevolgen voor de krachtsverhoudingen tussen de (voormalige) bloedgroepen in het CDA en daarmee voor het karakter van de partij.
11. De klassengrenzen zijn arbitrair vastgesteld. Door de grote winst in 1994 komen veel meer gemeenten (73%) in de hoogste klasse (10% van de kiesgerechtigden of meer) terecht dan in 1989 en in 1998 (2% respectievelijk 6%).
12. Dit is deels het gevolg van de kunstmatig hoge opkomst, maar duidt ook op een paars kiesgedrag onder de toeristen (de Waddeneilanden scoren niet bijzonder hoog op kleine partijen).
13. Het correlatiecoëfficiënt tussen het percentage D66- en GroenLinks-aanhangers is .637.
14. Het correlatiecoëfficiënt tussen het percentage GroenLinks- en SP-aanhangers is laag: .233.
15. Zie R. Sutorius en H. van der Wusten, 'De twee kaarten van extreem-rechts, 1982-1994', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 113-126.
16. De klassengrenzen zijn arbitrair vastgesteld. Door de grote winst in 1994 komen veel gemeenten (26%) in de hoogste klasse terecht (2% van de kiesgerechtigden of meer), terwijl het er maar drie zijn in 1989 en in 1998 (0,5%).
17. De SGP heeft in 36 gemeenten 10% of meer van de kiezers achter zich, de RPF in dertien gemeenten. Het GPV trok in Bunschoten (U) 20% van de kiesgerechtigden.
18. Dit is meestal het geval in commentaren in de media.
19. Bij de som van de absolute waarden van de verschillen wordt elke stemverandering immers twee keer geteld; dat wil zeggen als verlies bij de ene partij en als winst bij de andere. Het optelsom van de verschillen komt echter op nul, want de som van de verliezen is gelijk aan de som van de winsten.
20. Zie M.N. Pedersen, 'The dynamics of European Party Systems: changing patterns of electoral volatility', in: *European Journal of Political Research*, 7 (1979), nr. 1, 1-26.
21. Het aantal deelnemende partijen was in 1998 22, in 1994 26, in 1989 25, in 1986 27 en in 1982 25.
22. Eén daarvan is nog niet besproken vanwege haar geringe aanhang: de Groenen. Deze partij het 'redelijk' in Noord-Holland in 1989 met 2% in Schoorl en 0,8% in Amsterdam. Zij won in 1998 net geen 0,5% in Wageningen in 1994, en net wel op Vlieland, in Schoorl en in Amsterdam in 1998.

23. Deze vier zijn: de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) in 1989 en in 1994; en de Natuurwetpartij (NWP), de Vrije Indische Partij (VIP) en de Nieuwe Communistische Partij (NCPN) in 1994 en 1998. De aanhang van deze partijen is uiterst gering, met uitzondering van enkele gemeenten. De NCPN scoort in 1994 niet minder dan 23% in Reiderland (G), 5% in Lemsterland (F), 2% in Scheemda en meer dan 1% in Winschoten, Bellingwedde en Pekela (G), maar in 1998 is de uitslag aanzienlijk minder gunstig: 10% in Reiderland (G), 1,2% in Lemsterland (F), 3% in Scheemda, en onder de 1% in Winschoten, Bellingwedde en Pekela. De NWP trekt 1,5% van de kiezers in Lelystad (FI) in 1994, maar net geen 1% in Roerdalen (L) in 1998, gevolgd door Lelystad (FI) en elf andere Limburgse gemeenten. De VIP haalt nergens 1%, noch in 1994 noch in 1998. Moordrecht en Rijswijk (ZH) zijn de enige gemeenten waar de VIP in 1994 boven 0,5% komt, dit gebeurt nergens in 1998. De SAP ten slotte komt nergens boven 0,25% uit: noch in 1989, noch in 1994.

24. Deze partijen hebben een zeer geringe aanhang, met uitzondering van het AOV en in mindere mate de Ouderen Unie 55+, die zoals reeds vermeld in 1994 zes respectievelijk één zetels in de Tweede Kamer wonnen. Ook stemde meer dan 0,25% van de kiezers op CP'86 in 1994, AOV/Unie 55+, Nederland Mobiel dan wel op Senioren 2000 in 1998.

25. Voor de berekening van de swing wordt voor iedere partij het percentage van de eerste verkiezingen van de nieuwe uitslag afgetrokken. Niet-stemmers en ongeldige stemmen worden als één categorie niet-stemmers gezien. Nieuwe partijen zijn partijen die alleen aan de meest recente verkiezingen deelnamen (alle stemmen op deze partijen worden als verandering gezien), 'oude' partijen zijn partijen die uitsluitend aan de eerste verkiezingen deelnamen (alle stemmen op deze verdwenen partijen worden als verandering gezien).

26. Zie Pedersen, *op.cit.*, 9.

27. Reiderland is sinds 1992 de nieuwe naam van de gemeente Beerta, die in 1990 betrokken was bij de gemeentelijke herindeling in de provincie Groningen.

28. In 1994 zijn de voornaamste verliezers het CDA en de PvdA, en de voornaamste winnaars D66, de VVD, de nieuwe partijen, de niet-stemmers en de CD; in 1998 zijn dat D66, de verdwenen partijen, het CDA en de CD, respectievelijk de niet-stemmers, Groen Links, de VVD, de PvdA en de SP. De provinciale gemiddelden vertonen swings in dezelfde richting als landelijk het geval is.

29. Bijvoorbeeld in 1998 een lichte winst van het CDA in Valkenburg (L), Ambt Delden, Diepenheim en Markelo (O), of een licht verlies voor de VVD in Ambt Delden (O) Ruurlo (G), Muiden (NH), Steenderen (G), Diepenheim (O), Zeewolde (FI) en Grootegeest (G).

30. De relatief lage score van de PvdA in de grote steden is niet tegenstrijdig met de sterkte van de partij in de gemeenteraden aldaar. Wij meten immers aanhang als percentage van de kiesgerechtigden. De opkomst is laag in de grote steden, maar zetels worden op basis van de geldige stemmen verdeeld.

DE FORMATIE VAN PAARS II

Nabetrachting aan de hand van onterechte en terechte kritieken

R.B. Andeweg

De formatie van het tweede paarse kabinet zal niet worden 'bijgeschreven als een klassieker in de parlementaire geschiedenis', zo constateert de journalist J. Hoedeman terecht in het voorwoord bij zijn bundel columns over kabinetsformaties.¹ De verkiezingsuitslag maakte een voortzetting van de paarse coalitie mogelijk, en de onderhandelingen voerden haast onvermijdelijk naar die tevoren aangekondigde uitkomst. Geen formateur of informateur gooide het bijltje er bij neer; geen partij verliet, al was het maar eventjes, de onderhandelingstafel; de koningin hoefde niet in te grijpen; en uit het komen en gaan van politieke leiders (bij D66 vertrok H. van Mierlo na de formatie uit de politiek; bij de PvdA werd fractievoorzitter J. Wallage kort voor het einde van de formatie benoemd tot burgemeester van Groningen en opgevolgd door A. Melkert; bij de VVD droeg F. Bolkestein het fractievoorzitterschap na de formatie over aan H. Dijkstal) liet zich in geen enkele partij een koningsdrama destilleren.

Maar misschien biedt deze zo gewone kabinetsformatie ons wel meer inzicht in de wetmatigheden van het proces van coalitievorming dan de 'klassiekers', zoals de vorming van het kabinet-Den Uyl eind 1972 - begin 1973, de vorming van het eerste kabinet-Van Agt in 1977, of de vorming van Paars I in 1994, die elk immers gekenmerkt werden door wel zeer uitzonderlijke politieke omstandigheden. Als de minder opmerkelijke formatie van 1998 meer model mag staan voor de doorsnee-formatie, dan is het van belang om na te gaan of de commentaren en kritieken op het proces en op de uitkomst van die kabinetsformatie ook hout snijden. Deze nabetrachting van de vorming van het tweede paarse kabinet laat zien dat veel van de commentaren even voorspelbaar als ongefundeerd zijn, terwijl een aantal meer relevante aspecten en kritiekpunten aan de aandacht lijken te ontsnappen.²

1. Het formatie-proces

1.1 Onterechte kritiek: de lange duur

De meest voorspelbare klacht over Nederlandse kabinetsformaties betreft de lange duur. Het gebrek aan spanning versterkte deze klacht in 1998. Zo maande

DE FORMATIE VAN PAARS II

Nabetrachting aan de hand van onterechte en terechte kritieken

R.B. Andeweg

De formatie van het tweede paarse kabinet zal niet worden 'bijgeschreven als een klassieker in de parlementaire geschiedenis', zo constateert de journalist J. Hoedeman terecht in het voorwoord bij zijn bundel columns over kabinetsformaties.¹ De verkiezingsuitslag maakte een voortzetting van de paarse coalitie mogelijk, en de onderhandelingen voerden haast onvermijdelijk naar die tevoren aangekondigde uitkomst. Geen formateur of informateur gooide het bijltje er bij neer; geen partij verliet, al was het maar eventjes, de onderhandelingstafel; de koningin hoefde niet in te grijpen; en uit het komen en gaan van politieke leiders (bij D66 vertrok H. van Mierlo na de formatie uit de politiek; bij de PvdA werd fractievoorzitter J. Wallage kort voor het einde van de formatie benoemd tot burgemeester van Groningen en opgevolgd door A. Melkert; bij de VVD droeg F. Bolkestein het fractievoorzitterschap na de formatie over aan H. Dijkstal) liet zich in geen enkele partij een koningsdrama destilleren.

Maar misschien biedt deze zo gewone kabinetsformatie ons wel meer inzicht in de wetmatigheden van het proces van coalitievorming dan de 'klassiekers', zoals de vorming van het kabinet-Den Uyl eind 1972 - begin 1973, de vorming van het eerste kabinet-Van Agt in 1977, of de vorming van Paars I in 1994, die elk immers gekenmerkt werden door wel zeer uitzonderlijke politieke omstandigheden. Als de minder opmerkelijke formatie van 1998 meer model mag staan voor de doorsnee-formatie, dan is het van belang om na te gaan of de commentaren en kritieken op het proces en op de uitkomst van die kabinetsformatie ook hout snijden. Deze nabetrachting van de vorming van het tweede paarse kabinet laat zien dat veel van de commentaren even voorspelbaar als ongefundeerd zijn, terwijl een aantal meer relevante aspecten en kritiekpunten aan de aandacht lijken te ontsnappen.²

1. Het formatie-proces

1.1 Onterechte kritiek: de lange duur

De meest voorspelbare klacht over Nederlandse kabinetsformaties betreft de lange duur. Het gebrek aan spanning versterkte deze klacht in 1998. Zo maande

Tabel 1. Duur van kabinetsformaties en kabinetten (in dagen), 1945-1998

kabinet	duur formatie	zittingsduur
Schermerhorn	47	374 ^a
Beel I	47	766
Drees I	31	950 ^b
Drees II	50	537
Drees III	69	1.502
Drees IV	122 ^x	800 ^b
Beel II	10	148 ^b
De Quay	68	1.527
Marijnen	70 ^x	630 ^b
Cals	46	587 ^b
Zijlstra	38	134 ^a
De Jong	49	1.553
Biesheuvel I	69	380 ^b
Biesheuvel II	22	295 ^a
Den Uyl	163	1.683
Van Agt I	208	1.362
Van Agt II	108	260 ^b
Van Agt III	17	159 ^a
Lubbers I	57	1.348
Lubbers II	52 ^x	1.212 ^b
Lubbers III	61	1.749
Kok I	111	1.442
Kok II	87 ^x	-

^x voortzetting coalitie na verkiezingen

^a interim-kabinet, bedoeld voor korte duur

^b zittingsduur bekort door kabinetscrisis

bijvoorbeeld de columnist van *NRC Handelsblad* M. Kranenburg al op de dag na de verkiezingen dat het in zes weken moest kunnen, om na afloop van de 87 dagen durende onderhandelingen consistent te klagen dat het te lang had geduurd. Veel spoedeisers voerden aan dat het tenslotte ging om continuering van een bestaande coalitie die de rit had uitgezet, waarvan het beleid inzet was gemaakt van de verkiezingsstrijd, die in zijn totaliteit vijf zetels winst had geboekt op 6 mei, en waarvan een overgrote meerderheid van de bevolking blijkens opinieonderzoek voortzetting wenste. Een enkeling, waaronder de Nijmeegse parlementair historicus P. Maas, oordeelde zelfs dat de koningin het door de demissionaire ministers gevraagde ontslag gewoon moest weigeren. Staatsrechtelijk is dat weliswaar mogelijk, maar het staatsrecht heeft dan ook hoegenaamd niets te zeggen over kabinetsformaties.

Elke kabinetsformatie is een nogal rauwe strijd om de macht waarvan de uitkomst een antwoord moet zijn op de politieke omstandigheden van het moment. Zo was de vorming van het eerste paarse coalitie vooral een antwoord op de door de kiezers in 1994 geschapen noodzaak van een driepartijkabinet, en op de leiderschapscrisis binnen het CDA: factoren die in 1998 niet meer aanwezig waren (over de gewijzigde politieke krachtsverhoudingen hieronder meer).³ Aangezien verkiezingen de politieke omstandigheden nooit volkomen ongewijzigd laten, is het uitermate zeldzaam dat een coalitie na verkiezingen wordt voortgezet. Als wij ook de vorming van het laatste kabinet-Drees meetellen (toen wel de partijsamenstelling ongewijzigd bleef, maar de laatste partijloze minister uit het kabinet verdween), kunnen in de naoorlogse periode slechts vier kabinetten als gecontinueerde coalities aangemerkt worden (Drees IV, Marijnen, Lubbers II en Kok II).

Dat voortzetting van een bestaande coalitie in gewijzigde omstandigheden bovendien niet of nauwelijks minder moeilijk is dan het formeren van een nieuwe combinatie, laat zich ook afleiden uit tabel 1. Als we de formatie van interim-kabinetten buiten beschouwing laten, duurden de onderhandelingen over 'nieuwe' coalities gemiddeld ruim 81 dagen en over de voortzetting van 'oude' coalities gemiddeld bijna 83 dagen.

Bovendien: wat is eigenlijk zo problematisch aan een relatief lange kabinetsformatie, afgezien van het feit dat de vakantieplannen van de over lange formaties klagende journalisten ontregeld raken? Uiteraard zijn extreem lange formaties, zoals die van 1977, disfunctioneel - zowel voor het onderhandelingsproces zelf, dat verzuurt, als voor het aanzien van de politiek. Maar gedurende de kleine drie maanden die een gemiddelde formatie vraagt wordt het land door het demissionaire kabinet gewoon geregeerd, zij het dat beleidsplannen die door de nieuw verkozen Tweede Kamer als controversieel worden aangemerkt in de ijskast worden gezet (wat niet altijd schadelijk hoeft te zijn). Bovendien is een kabinetsformatie, naar het woord van J.Th.J. van den Berg, 'regeren met andere middelen': de aanstaande regeringspartijen onderhandelen over het beleid voor de komende jaren en hoewel compromissen in het regeerakkoord geen garanties bieden tegen latere kabinetscrisis, schuilt er zeker waarheid in het antwoord van

D66-onderhandelaar Th. de Graaf aan een van de klagers over de lange formatie: 'beter nu een weekje meer dan straks een jaar minder'. Wanneer wij de formatie van interim-kabinetten opnieuw buiten beschouwing laten, blijkt uit tabel 1 dat de formatie van een kabinet dat de rit heeft uitgezetten gemiddeld 88 dagen in beslag nam, terwijl de formatie van een kabinet dat zijn zittingsduur bekort zag door een kabinetscrisis gemiddeld slechts 71 dagen duurde!⁴ Dat voor ons land een relatief lange kabinetsformatie samen gaat met een relatief grote regeringsstabiliteit, blijkt ook uit de vergelijking met andere lidstaten van de Europese Unie (EU) die veelal door coalities worden geregeerd (zie tabel 2).⁵

Tabel 2 laat zien dat Nederland binnen de EU onbetwist koploper is als het gaat om de lengte van onze kabinetsformaties.⁶ Het verschil met nummer twee, Oostenrijk, bedraagt maar liefst 25 dagen. Staat ons land ook bovenaan qua regeringsstabiliteit? Gemiddeld bleven de naoorlogse Nederlandse kabinetten 882 dagen (twee jaar en vier maanden) in het zadel, en Nederland komt zo qua zittingsduur van kabinetten in de meeste studies in de middenmoot terecht.⁷ Daarbij wordt echter geen onderscheid gemaakt tussen 'gewone' kabinetten, die in principe bedoeld zijn om de vier jaar uit te zitten, en interim-kabinetten, die bedoeld zijn voor een korte termijn - bijvoorbeeld om vervroegde verkiezingen voor te bereiden nadat het vorige kabinet vroegtijdig gevallen is. Voor ons doel is het als maat van de stabiliteit van coalitieregeringen beter dergelijke interim-kabinetten buiten beschouwing te laten. Het gemiddelde 'gewone' Nederlandse kabinet blijkt het dan 1.141 dagen (drie jaar en anderhalve maand) te hebben uitgehouden.

Een nog betere maat is de werkelijke zittingsduur van alle kabinetten te vergelijken met de maximale zittingsduur die het kabinet potentieel zou kunnen hebben (de relatieve zittingsduur), omdat de grondwettelijke zittingsduur van land tot land verschilt en omdat tussentijds gevormde kabinetten nu eenmaal een korter leven is beschoren, ook al zijn ze nog zo stabiel. Dan zien wij in tabel 2 dat Nederland zich niet alleen qua duur van de kabinetsformatie, maar ook qua relatieve zittingsduur (bijna 84% van de maximale zittingsduur!) van de zo zorgvuldig geformeerde kabinetten aan de top van alle coalitielanden in de EU bevindt.⁸ Hoewel tabel 2 ook laat zien dat er geen één-op-één relatie is tussen formatieduur en relatieve zittingsduur, geldt voor Nederland dat het kennelijk loont om bij kabinetsformaties niet over één nacht ijs te gaan.

Tabel 2. *Gemiddelde duur van kabinetsformaties en kabinetten in EU-lidstaten met coalitieregeringen, 1945-1998*

land	gemiddelde duur kabinetsformatie ^a (in dagen)	gemiddelde zittingsduur ^b (als percentage van de maximale zittingsduur)
België	37	38,8
Denemarken	9	50,5
(West-) Duitsland	26	60,8
Finland	27	57,8
Frankrijk (Ve Rep.)	3	55,6
Ierland	18	55,2
Italië	30	33,2
Luxemburg	29	83,4
<i>Nederland</i>	<i>70</i>	<i>83,7</i>
Oostenrijk	45	64,7
Portugal	29	60,2
Zweden	6	78,7

^a Bron: W.C. Müller en K. Strøm, 'Schluss: Koalitionsregierungen und die Praxis des Regierens in Westeuropa', in: Müller en Strøm, red., *Koalitionsregierungen in Westeuropa: Bildung, Arbeitsweise und Beendigung*, Wien, 1997, 719 (tabel 5); hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen de formatie van interim-kabinetten en de formatie van 'gewone' kabinetten.

^b Bron: de diverse landen-hoofdstukken in bovengenoemde bundel, of Th. Saalfeld, 'Coalition Durability in Post-War Western Europe (1945-1996)'. Paper presented to the conference on Coalition Governance in Western Europe, Wenen, 17-19 december 1998 (tabel 2; overgenomen met toestemming van de auteur); van een nieuwe regering is sprake ten gevolge van een wijziging in de partij Samenstelling, of van een wisseling van premier, of van parlementaire verkiezingen.

1.2 Onterechte kritiek: gebrek aan openbaarheid

Welhaast even voorspelbaar als de klacht over de lange duur is de kritiek over het gebrek aan openheid. Eind mei - de formatie was pas een paar weken oud - begon de ene na de andere commentator de staf te breken over de geheimhouding gedurende deze, dan steevast als 'regentesk' aangeduide, formatie. Evenals tijdens de vorige formatie was het prominente PvdA-lid E. van Thijn de belangrijkste voorvechter voor meer openheid, al was zijn betoog dat het mislukken van de formatie van een tweede kabinet-Den Uyl in 1977 niet zozeer te wijten was aan de onder andere door hemzelf toen betachte openheid niet voor iedereen overtuigend. En evenals tijdens de vorige formatie eiste de oppositie bij monde van J. de Hoop Scheffer (CDA) en P. Rosenmöller (Groen-Links) dat de informateurs in de Tweede Kamer zouden verschijnen om meer openheid te verschaffen. De informateurs hebben ook dit keer aan die wens voldaan, zij het opnieuw met de kanttekening dat zij alleen aan het staatshoofd verantwoording schuldig zijn. In 1994 kwam het kamerdebat kort na de (tijdelijke) breuk in de paarse onderhandelingen, maar op 24 juni 1998 ontbrak ook zo'n spanningselement waardoor er niet meer resulteerde dan 'stoom afblazen voor de oppositie'.

Het is echter zeer de vraag of de kritiek dat de onderhandelingen te veel achter gesloten deuren plaatsvonden, voor de formatie van 1998 wel terecht is. In de eerste plaats werd na elke dag onderhandelen een 'briefing' voor de pers georganiseerd in de Noenzaal van de Eerste Kamer. Dit verving het voor de formatie van 1994 kenmerkende gedrang bij de ingang van de Eerste Kamer, mede op verzoek van de naar openheid strevende pers, onder andere omdat in de openheid van het Binnenhof ook gewone burgers de onderhandelaars opwachten! De bijeenkomst in de Noenzaal mocht van de informateurs vooral niet op een persconferentie lijken, en dat leidde tot komische experimenten met zittende of juist staande onderhandelaars, achter drie, één of geen lessenaars ('zerken' genoemd).

Het belangrijkste is echter dat de onderhandelaars daar ook werkelijk informatie verstrekten, ook al bleven sommige commentatoren volhouden dat er slechts platitudes werden gedebeiteerd. Wie de kranten uit die weken nog eens naast elkaar legt, kan niet anders dan constateren dat heel veel van de gesloten compromissen of ontstane fricties vrijwel direct bekend werden: de afspraken over de burgemeestersbenoemingen, de ruzie over de bezuinigingen op defensie, wetgeving over euthanasie, het homohuwelijk, ruzie over de belastingplannen, de opwaardering van de staatssecretaris tot onderminister, de wijze van verkiezing van de Eerste Kamer, de aanscherping van het asielbeleid, de privatisering van de uitvoering van WAO en WW in afwijking van het SER-advies aan de informateurs, het wettelijk recht op deeltijdarbeid, de concentratie van de verantwoordelijkheid voor de politie bij één minister, etc., etc.: dat alles wisten wij al voordat het regeerakkoord openbaar gemaakt werd. In die zin was dit één van de meest open kabinetsformaties uit de naoorlogse periode.

Het is opvallend dat het soms dezelfde kritikasters waren die zowel de lange duur als de huns inziens gebrekkige openheid hekelden. Beide klachten kunnen echter niet tegelijkertijd van toepassing zijn. De belangrijkste rechtvaardiging voor een relatief besloten onderhandelingsproces is en blijft immers dat dit de kans op een spoedig en positief onderhandelingsresultaat sterk vergroot. Diverse politiek-psychologische experimenten hebben laten zien dat de aanwezigheid van achterbannen of publiek bij onderhandelingen leidt tot verharding van de standpunten. Politici die hun positie voor het front van de media markeren, kunnen vervolgens aan tafel bij de informateurs niet zonder gezichtsverlies concessies doen. Daarnaast leidt het bekend maken van onderhandelingsresultaten tijdens de formatie tot het aanwijzen van winnaars en verliezers, welke laatsten vervolgens door hun achterban worden aangezet om het verlies in de volgende onderhandelingsronde goed te maken. Politici zelf hebben de noodzaak van beslotenheid in het verleden wel verdedigd met toepasselijke volkswijsheden als 'een broedse kip moet je niet storen' of 'als je in de donkere kamer tussentijds het licht aandoet mislukt het ontwikkelen van de film'. De in 1998 betachte openheid heeft op een aantal punten het bereiken van een compromis dan ook bemoeilijkt en vertraagd. Dit was het meest duidelijk zichtbaar rond de voorgenomen bezuinigingen op de defensiebegroting waar de PvdA de toegeeflijkheid van de VVD aan de onderhandelingstafel 'beloonde' door die partij in het openbaar van kiezersbedrog te betichten. Zo is het niet onwaarschijnlijk dat de relatief grote openheid heeft bijgedragen aan de relatief lange duur van de formatie van het tweede paarse kabinet.

Net als bij de lange duur van formaties kan men zich ook bij de kritiek dat de formatie teveel achter gesloten deuren plaatsvindt, afvragen wat daar nu zo problematisch aan is - afgezien van gebrek aan kopij voor de over beslotenheid klagende journalisten. Openheid wordt steeds bepleit als een democratische noodzakelijkheid, maar dat is een misvatting. Er kan geen twijfel over bestaan dat het onderhandelingsresultaat uiteindelijk openbaar moet zijn (het regeerakkoord was dit keer voor het eerst ook op internet toegankelijk!) en dat het parlement de gemaakte afspraken moet kennen alvorens formeel zijn impliciete vertrouwen te schenken. Geheime afspraken, zoals die vroeger wel schijnen te zijn voorgekomen, zijn vanuit democratisch oogpunt uit den boze, maar waarom zou de kiezer, of het parlement, gedetailleerd op de hoogte gesteld moeten worden over alle tactische manoeuvres, alle gemarchandeer, en alle gelukte en mislukte pogingen elkaar te overtuigen? Er is mij geen democratie-opvatting bekend die dat vereist.

1.3 Terechte kritiek: paarse informatie-inflatie

Veel minder aandacht is besteed aan enkele terechte klachten. In de eerste plaats betreft dat de informatie-inflatie. Geleidelijk is het verschil tussen informateurs (die het staatshoofd informeren over de mogelijkheden tot vorming van een kabinet) en formateurs (die de opdracht krijgen een kabinet daadwerkelijk te

vormen) zozeer vervaagd, dat nog slechts twee verschilpunten overblijven: het voordragen van de nieuwe ministers en staatssecretarissen is nog steeds voorbehouden aan een formateur (de aanstaande minister-president), en het formele aspect dat informateurs niet kunnen mislukken (informatie aandragen is altijd mogelijk) en formateurs dat wél kunnen.

Het laatste verklaart waarschijnlijk de grote en groeiende populariteit van het ambt van informateur. Terwijl er een brede consensus in de Tweede Kamer is dat het vrijwel altijd de voorkeur heeft direct een formateur te benoemen (kort voor de verkiezingen nog eens bepleit door D66-fractievoorzitter De Graaf), is er in de praktijk sprake van een ware informatie-inflatie. In 1994 werd bijvoorbeeld eerst de toenmalige voorzitter van de Eerste Kamer, H. Tjeenk Willink (PvA), gevraagd om als 'pre-informateur' het politieke landschap na de verkiezingen te verkennen. Deze noviteit vond herhaling in 1998 toen SER-voorzitter K. de Vries (PvdA) in een 'verkennende voorronde' moest onderzoeken of D66, als enige verliezer uit de eerste paarse coalitie en als overbodige partner in een tweede paarse coalitie, niettemin mee wilde doen in Paars II. D66-lijsttrekker mevr. E. Borst had voor de verkiezingen aangegeven dat D66 zeker voor een oppositierol zou kiezen als de partij tien zetels of minder zou halen, en zeker bereid zou zijn regeringsverantwoordelijkheid te dragen bij vijftien zetels of meer. Het werden er veertien, waarmee D66 zich naar eigen zeggen in een schemerzone bevond. Na enig woordenspel over voor D66 'eminentie punten' die geen voorwaarden vooraf mochten heten, en over 'volstreekte gelijkwaardigheid' van alle coalitiepartijen kon informateur De Vries zijn opdracht voltooien.

Vervolgens trad een informateurstrio aan ('trad aan', want de koningin werd niet eens gegund haar benoeming van mevrouw Borst en de heren W. Kok en G. Zalm zelf wereldkundig te maken). Ook dit was een herhaling van de formatie van Paars I, toen G. van Aardenne, J. Vis en dezelfde De Vries pre-informateur Tjeenk Willink opvolgden. Het optreden van meerdere (in)formateurs (een trio is eerder in 1981 nog eens voorgekomen; duo's waren er bij de kabinetsformaties van 1951, 1972-1973, 1977 en 1981) is een teken van wantrouwen: kennelijk is geen enkele vertegenwoordiger van één van de onderhandelende partijen acceptabel voor de andere partijen. Het is de vraag of het aanstellen van meerdere informateurs een oplossing is voor dat wantrouwen. Nog in 1994 had Bolkestein achteraf gesuggereerd dat de breuk in de formatie van Paars I wellicht te voorkomen was geweest wanneer de onderhandelingen door een enkele (in)formateur waren geleid.

In 1998 zou het juist Bolkestein zijn geweest die op drie informateurs aandrong, hoewel met name Kok daar aarzelingen over had.⁹ Ondanks het feit dat één van de drie informateurs bij toerbeurt optrad als 'dagvoorzitter', deed zich ook nu het nadeel voelen dat een drietal informateurs in feite een tweede onderhandelingslaag betekent, en dat aan het proces geen leiding wordt gegeven. Dit keer heeft de aanstelling van een drietal informateurs voor het eerst niet geleid tot een breuk in de formatie, maar het heeft het proces ook niet bespoedigd.

Gezien de eigen voorkeur voor een drietal informateurs is het ironisch dat juist Bolkestein eind juni zijn beklag deed over het optreden van Kok: deze zou zijn eigen fractie onvoldoende in toom houden (wat betekent dat Kok kennelijk niet zozeer als informateur, maar als PvdA-onderhandelaar werd gezien), en hij zou te weinig leiding geven aan de onderhandelingen (wat betekent dat er kennelijk een hiërarchie onder de gelijkwaardige informateurs zou moeten zijn). D66 sloot zich bij deze kritiek aan. De klachten mogen verkeerd geadresseerd zijn, zij zijn wel een indicatie van het gebrek aan regie, een gebrek dat mede heeft bijgedragen aan de relatief lange duur van de formatie.

Zonder van de informatie-inflatie nu een groot punt te maken, zou het verstandig zijn in volgende formaties de functies weer bij hun naam te noemen: nu doet een 'pre-informateur' het werk waarvoor de informateur eigenlijk bedoeld is, doen informateurs het werk waarvoor een formateur bedoeld is, en doet de formateur wat de minister-president in spe zou moeten doen. En het benoemen van meerdere (in)formateurs blijft disfunctioneel voor de voortgang van het onderhandelingsproces.

1.4 Terechte kritiek: de paarse 'oligarchie'

Het belangrijkste kritiekpunt op de formatie van Paars II is door vrijwel niemand genoemd en betreft het regeerakkoord. Ik bedoel dan niet de omvang (85 pagina's) of de gedetailleerdheid van de in het akkoord vervatte afspraken (daarover waren wel weer voorspelbaar veel klachten te horen), maar de wijze van tot stand koming. De vroegere KVP-leider C. Romme heeft over kabinetsformaties in 1956 opgemerkt:

'Wanneer het parlement zijn taak als hoeder van de volksovertuiging wil waarmaken kan het naar mijn mening... niet lijdelijk afwachten hoe het program en de samenstelling van het kabinet zullen zijn. Het zal ook wegen en middelen moeten zoeken om program en samenstelling van het kabinet te doen overeenstemmen met de eisen van de volksovertuiging... Maar deze invloed wordt niet uitgeoefend tijdens de parlementaire rit. Hij wordt uitgeoefend voordat de rit aanvangt. Laat men deze invloed voorbijgaan, laat men de mogelijkheid van deze invloed ongebruikt liggen, dan is dit, ik zou willen zeggen "verzuim, later niet in te halen"',¹⁰

Tenzij men, in een extreem dualistische opvatting, elke binding tussen parlementaire meerderheid en regering afwijst, is de richting van de relatie in een parlementaire democratie door Romme juist aangegeven: de kiezers delegeren macht aan de volksvertegenwoordiging, die de uitvoering daarvan op haar beurt delegeert aan de regering. In die keten van democratische delegatie heeft ook het regeerakkoord een rol: de democratische meerderheid in het parlement bindt daarmee de ministers aan door de fracties gemaakte beleidsinhoudelijke af-

spraken. Vroeger was het regeerakkoord relatief beknopt en beperkt tot politiek controversiële kwesties, waarbij de ministers vrij gelaten werden om over andere kwesties in het regeerprogramma onderlinge afspraken te maken. Bovend'Eert schetst hoe het regeerakkoord door de jaren heen is uitgebreid en geen ruimte meer laat voor andere afspraken in een regeerprogramma.¹¹ Daarmee is de eigen beleidsruimte van de minister verder beperkt ten gunste van afspraken tussen de fracties binnen de regeermeerderheid. Dat mag dualisten een gruwel zijn, maar vanuit democratisch oogpunt is het nog steeds verdedigbaar. In de formatie van Paars II is de richting van de relatie echter omgedraaid. Het kabinet vormde zichzelf, maakte zijn eigen afspraken, en bond daaraan de kamermeerderheid. Om in Romme's termen te spreken: ministers die nalieten in deze formatie hun stempel op het beleid te zetten en de parlementaire meerderheid daaraan te binden, hebben hun kans op invloed ongebruikt laten liggen; en om in de terminologie van Bovend'Eert te spreken: het regeerakkoord tussen de fracties is verdrongen door een regeerprogramma gevuld met afspraken tussen ministers. Zo verschuift het zwaartepunt in de formatie van het democratisch gelegitimeerde parlement naar de regering die haar legitimering zelf juist aan dat parlement zou moeten ontlelen.

Ik noem enkele symptomen van deze verschuiving, van deze 'staatsgreep' door de uitvoerende macht.

- Ruim de helft van het tweede paarse kabinet (tien van de vijftien ministers en zeven van de veertien staatssecretarissen) was betrokken bij het opstellen van het regeerakkoord. Dat geldt niet alleen voor de drie informateurs Kok, Borst en Zalm die op hun oude posten terug keerden ('Het was net of je onderhandelde met het kernkabinet', zei PvdA-onderhandelaar Wallace daarover op een bijeenkomst met oud-studenten Politicologie in Leiden¹²), maar ook voor vele leden van de werkgroepen die door de informateurs en onderhandelaars werden ingesteld om delen van het regeerakkoord voor te bereiden. Drie werkgroepen, met van elke coalitiepartij twee vertegenwoordigers, rapporteerden rechtstreeks aan de onderhandelaars: de werkgroep Werk en Inkomen, de werkgroep Belastingen, en de werkgroep Intensivering en Ombuigingen. Aan deze laatste werkgroep rapporteerden op hun beurt vier subwerkgroepen (Defensie, Onderwijs en Klassenverkleining, Onderwijs Algemeen en Concepttekst Regeerakkoord, en Landbouw). De meeste leden van al deze commissies waren demissionair bewindspersoon, aanstaand bewindspersoon of beide. 'Het is gezichtsbedrog om Pronk, Voorhoeve, Van Aartsen en Jorritsma te zien als Kamerleden; ze zitten daar als beheerders van hun departementale toko's', stelt Hoedeman over de werkgroepen.¹³
- De belangrijkste werkgroep, Intensivering en Ombuigingen, trad zelfs in haar geheel toe tot het kabinet, waarmee en passant alle regeerfracties beroofd werden van hun financiële woordvoerders (R. van der Ploeg (PvdA), H. Hoogervorst (VVD) en G. Ybema (D66)).

- Uiteindelijk werd de financiële paragraaf in het regeerakkoord geschreven door de demissionaire minister van Financiën Zalm, die vervolgens ook de uitvoering op zich mocht nemen als nieuwe minister van Financiën.
- De in het regeerakkoord vervatte afspraken hadden soms bitter weinig van doen met de verkiezingsprogramma's van de drie coalitiepartijen. Zo werden de plannen voor stadsprovincies rond Eindhoven/Helmond en Rotterdam afgeblazen, hoewel daarover in de Kamer voor de verkiezingen afspraken waren gemaakt, en hoewel de verkiezingsprogramma's op dit punt zwegen.¹⁴
- De onderhandelende demissionaire bewindslieden maakten ook gretig gebruik van ambtelijke ondersteuning. Op het ministerie van Financiën waren zelfs twee ambtelijke clubjes gevormd, één om minister/informateur Zalm bij te staan, en één ter ondersteuning van staatssecretaris/werkgroepid W. Vermeend.
- Ten slotte werden twee paarse oud-ministers (Melkert en Dijkstal) naar de Tweede Kamer gestuurd om als fractievoorzitters te babysitten bij de onervaren – want voor bijna de helft uit nieuwe leden bestaande – regeringsfracties (na de formatie traden negentien nieuwe leden toe tot de regeringsfracties waarin de doorstroming bij de verkiezingen toch al fors was geweest).

Voor een deel is dit misschien eigen aan een coalitie die gecontinueerd wordt. Ook in 1986 was er bijvoorbeeld sprake van sterke invloed van zittende bewindslieden op het regeerakkoord,¹⁵ maar de mate van vermenging tussen bewindspersonen en onderhandelaars was dit maal ongekend groot, en de fracties hebben dit maal veel minder wijzigingsvoorstellen op het concept-regeerakkoord ingediend. Het is zorgelijk dat dit democratisch tekort door vrijwel niemand is gesignaleerd.

1.5 Terechte kritiek: de corrumperende werking van macht

In het verlengde van de omkering van Romme's formatie-logica ligt het gemak waarmee elke paarse fracties afstand deed van tot voor kort beleden democratische beginselen. Voor de PvdA laat dit zich goed illustreren aan de hand van de verkiezing van mevr. J. van Nieuwenhoven tot (eerste vrouwelijke) voorzitter van de Tweede Kamer, tijdens de formatie. Anderhalf jaar eerder was bij de opvolging van Tweede-Kamervoorzitter W. Deetman (CDA) door zijn partijgenoot P. Bukman irritatie ontstaan over de wijze waarop de opvolging binnenskamers geregeld was, waardoor kamerleden van andere fracties geen enkele invloed hadden kunnen uitoefenen op de persoonskeuze. Bij veel fracties bestond toen een voorkeur voor een ander lid van de CDA-fractie. Dat mocht zo niet meer gebeuren, vond onder meer de PvdA; eerst zou de Kamer zich in haar geheel over een profielschets kunnen buigen en daarna zou de fractie die

de voorzitter mocht leveren na de nodige consultaties tot kandidaatstelling over gaan. Toen de Kamer vlak na de verkiezingen in mei 1998 debatteerde over de profielschets, was dat echter al mosterd na de maaltijd. De PvdA-fractie had zich toen al gecommitteerd aan de kandidatuur van Van Nieuwenhoven en deze keuze met de twee andere paarse fracties voorgekookt. De PvdA toonde zich zo in de omgang met de macht niet anders dan het daarover zo gegiste CDA. Bij de VVD zien we iets vergelijkbaars in de omgang met het door de liberalen altijd zo gekoesterde dualisme. Vier jaar terug had Bolkestein dat dualisme nog zo benadrukt, daarmee voor zichzelf en voor zijn fractie ruimte scheppend voor de opvallende combinatie van steun aan de regering en een oppositionele stijl die de VVD electoraal geen windeieren zou leggen. Na de verkiezingen van 1998 was de politieke situatie echter sterk veranderd. Er was nu in feite een linkse meerderheid in de Tweede Kamer, terwijl ter rechterzijde de kleine protestants-christelijke partijen in sociale kwesties soms met de linkerzijde meestemden, en het CDA met zijn verkiezingsprogramma naar links was opgeschoven. De VVD had weliswaar zetelwinst geboekt, maar was politiek gezien in een betrekkelijk eenzame positie terecht gekomen. Daarom was volgens Bolkestein nu 'een stevig regeerakkoord' geboden, met 'degelijke, deugdelijke en gedetailleerde afspraken'. Alles waaraan de regeringsfracties van D66 en met name de PvdA door het regeerakkoord niet gebonden zouden zijn, zou immers beïnvloed worden door de versterking van links. Hier werd het dualistisch beginsel dus zonder blikken of blozen opgeofferd aan het partijbelang en trad Bolkestein in de voetsporen van E. Nijpels, die om vergelijkbare redenen in het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) het dualisme had ingeruild voor 'strategisch monisme'. Het regeerakkoord was met ongeveer 38.000 woorden zeker twee keer zo lang als het vorige. Nog nooit was een Nederlands regeerakkoord zo omvangrijk,¹⁶ en in de EU heeft alleen België (in 1988) een regeerakkoord gekend dat nog iets langer was.¹⁷

Ook de D66-fractie leider in de Tweede Kamer De Graaf had voor de verkiezingen nog gepleit tegen een gedetailleerd regeerakkoord (net zoals hij tegen het aanstellen van informateurs was), maar in de onderhandelingen eiste hij zelfs dat in het akkoord ook de kippenstand in 2002 zou worden vastgelegd. Het meest opvallend aan de opstelling van D66 is echter dat überhaupt voor regeringsdeelname is gekozen. Binnen de partij werd daarover voor de verkiezingen nog heel verschillend gedacht en met name de 'krullenbollen' (De Graaf en R. van Boxtel) hadden naar verluidt een voorkeur voor de oppositie. In feite heeft oud-partijleider Van Mierlo op de verkiezingsavond de beslissende duw in de richting van meeregeren gegeven, en daarna is er binnen de fractie niet meer uitgebreid over gedebatteerd. Dat is opvallend omdat juist D66, en Van Mierlo voorop, altijd een dynamische interpretatie van de verkiezingsuitslag heeft voorgestaan. De gedachte dat bewegingen in het electoraat zouden moeten bepalen wie er gaan regeren, is inherent aan het voorstel van de gekozen minister-president. In 1994 had Van Mierlo zijn verzet tegen een centrum-linkse coalitie (PvdA-D66-CDA) ook gemotiveerd met de stelling dat het een

miskennen van de kiezerswens zou zijn wanneer twee partijen die als regeringspartij zwaar hadden verloren zouden doorregeren, terwijl een oppositiepartij die sterk had gewonnen (de VVD) in de oppositiebanken zou moeten plaats nemen. Nu had D66 als enige regeringspartij fors verlies geleden, maar werd zonder veel motivatie toch niet conform de eigen beginselen afgezien van het regeringspluche.

Van Paars I is bij zijn aantreden wel gezegd dat hiermee in ieder geval een einde kwam aan christen-democratische arrogantie die het gevolg zou zijn van driekwart eeuw vanzelfsprekende macht. Als de bovenstaande voorbeelden uit de formatie van Paars II symptomatisch zijn voor de paarse omgang met macht, lijkt het probleem niet typisch voor het CDA te zijn, of voor decennialange regeringsdeelname, maar is elke partij die regeert zonder sterk ideologisch kompas, en/of zonder veel politieke en institutionele tegenkrachten, kwetsbaar voor dit virus.

2. De formatie-uitkomst

2.1 Onterechte kritiek: de personele samenstelling

Afgezien van al genoemde commentaren op de omvang van het regeerakkoord was er dit keer vooral kritiek op de personele samenstelling van het kabinet. Een drietal aspecten werden daarbij aan de orde gesteld: de verdeling van de posten over de partijen, de gemiddelde leeftijd van de bewindspersonen, en hun geschiktheid voor de hun toegewezen portefeuilles.

Wat betreft de portefeuillevdeling was er enige kritiek op de uitbreiding van het aantal ministersposten (van veertien naar vijftien) en staatssecretariaten (van elf naar twaalf). Deze nieuwe posten (een minister zonder portefeuille voor het Grote steden- en Integratiebeleid, en nieuwe staatssecretariaten op Landbouw en Verkeer en Waterstaat onder afschaffing van één van de twee staatssecretariaten op Binnenlandse Zaken) hebben minder beleidsinhoudelijke dan partijpolitieke oorzaken. Al aan het begin van de kabinetsformatie circuleerde de wens van D66 om drie ministersposten te bezetten. Bolkestein liet toen weten 'dat deze Amsterdamse koopman daar nog eens over na moet denken'. Het lag niet voor de hand een derde zetel voor D66 ten koste te laten gaan van het VVD-smaldeel in het kabinet, en dan bleef uitbreiding van het aantal ministersposten als mogelijkheid over.

Al spoedig werd in de media druk gespeculeerd over de invulling van de vijftiende post (Cultuur? Informatietechnologie?). Bolkestein hield zijn verzet tegen vergroting van het kabinet echter tot het laatst toe vol, maar D66 eiste zware posten wanneer voor haar slechts twee zetels beschikbaar waren. Uitgaande van veertien zetels kreeg de VVD de portefeuilles Financiën; Binnenlandse Zaken; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM); Landbouw en Visserij; Defensie; en Ontwikkelingssamenwerking toebedeeld. Toen dat eenmaal

duidelijk was, werd een vijftiende zetel plotseling wel bespreekbaar in de VVD-fractie en kreeg de partij aanmerkelijk zwaardere portefeuilles: Financiën, Economische Zaken, Buitenlandse Zaken, Onderwijs, Justitie en Defensie.

Men kan op goede gronden twijfelen of een minister zonder portefeuille voor het grote steden- en integratiebeleid - nog wel ingekwartierd op het departement van Binnenlandse Zaken met in minister B. Peper ook iemand met eigen denkbeelden over het grote stedenbeleid - een goede keuze is, maar belangrijker is dat D66 naast vakministers op Volksgezondheid (Borst) en Landbouw en Visserij (H. Apotheker) met Van Boxtel als minister zonder zware departementale verantwoordelijkheid iemand heeft om het D66-standpunt in het kabinet te coördineren, iets waar het in Paars I sterk aan ontbrak. Met vijftien ministers blijft de ministerraad in internationaal vergelijkend opzicht nog steeds betrekkelijk klein.

De politicoloog Van Schendelen kritiseerde ook de verdeling van de portefeuilles over de politieke partijen. Controversiële dossiers zijn naar zijn oordeel riskant ondergebracht. Bijvoorbeeld: 'Grote infrastructuurwerken zoals Schiphol en de aanleg van snelwegen vallen onder de ministers van Verkeer en Waterstaat en VROM, die beide in handen zijn van de PvdA. De sociaal-democraten zoeken in de eerste plaats naar conflictbeheersing binnen hun eigen partij en kunnen met de uitkomst de VVD onaangenaam verrassen. Omgekeerd kan hetzelfde zich voordoen bij de bezuinigingen op Defensie, het enige ministerie met de minister en de staatssecretaris uit één partij'.¹⁸ De kritiek verliest aan kracht doordat de auteur eveneens als constructiefouten aanmerkt dat andere spannende dossiers op de as PvdA-VVD liggen, waaronder openbare orde (Peper/Korthals), sociaal-economisch beleid (De Vries/Jorritsma) en het beleid ten aanzien van de Derde Wereld (Herfkens/Van Aartsen), en dat zoveel staatssecretarissen als 'bewakingscamera' geplaatst zijn bij een minister van een andere politieke partij. Beide klachten kunnen niet tegelijk juist zijn.

Over het algemeen wordt er in Nederland voor gekozen om beleidsterreinen niet aan bewindspersonen van één partij toe te wijzen: niet omdat dit riskant zou zijn, maar omdat het voorkomt dat ad hoc constructies moeten worden bedacht om alle coalitiepartijen bij het vooroverleg over zo'n beleidsterrein te betrekken. Een voorbeeld van zo'n ad hoc constructie is de 'Penta-gijs' uit het eerste kabinet-Lubbers: omdat de VVD niet was vertegenwoordigd in de sector Buitenland/Defensie, werd voor overleg over de kruisraketten een informele ministeriële commissie gevormd waarin de VVD vertegenwoordigd was met de vice-premier Van Aardenne en de minister van Justitie F. Korthals Altes.

Ook het benoemen van staatssecretarissen bij ministers van een andere kleur is in ons land eerder regel dan uitzondering: slechts eenderde van alle staatssecretarissen diende tot nu toe onder een partijgenoot. Het gaat daarbij zeker in de praktijk in slechts enkele gevallen om staatssecretarissen als 'waakhond' van de ene partij bij een minister van de andere partij, als institutionalisering van het onderlinge wantrouwen, zoals Van Schendelen stelt. Veeleer functioneert zo'n staatssecretaris als '*postillon d'amour*' tussen zijn partij en een departement

waar die partij geen minister heeft. Van Thijn citeert in dit opzicht de voormalige staatssecretaris G. Klein: 'Hij gelooft niet in "waakhonden". Dat worden in de praktijk toch 'blinde geleidehonden.'¹⁹ Daardoor is er tijdens het partijgewijze bewindspersonenoverleg op de donderdagavond voorafgaand aan de ministerraadsvergadering een bredere departementale inbreng dan wanneer staatssecretarissen bij een partijgenoot benoemd zouden worden.

Wat betreft de personeelsbezetting van het kabinet trok PvdA-voorzitter K. Adelmund, zelf 49 jaar oud en net benoemd tot staatssecretaris van Onderwijs, enige aandacht met haar klacht op het PvdA-congres over te weinig jongeren onder de PvdA-bewindspersonen in het tweede paarse kabinet: 'We krijgen bewindslieden die in de twintigste eeuw hun sporen hebben verdiend terwijl wij op het keerpunt naar de eenentwintigste eeuw staan'. Zij werd in haar kritiek gesteund door oud-partijvoorzitter R. Vreeman, Tweede-Kamerleden als A. Duivesteijn en M. van Zuijlen, en de jongerenorganisaties Jonge Socialisten (JS) en Niet-Nix. Het sluimerend generatieconflict in de PvdA kreeg na de formatie een vervolg in de oproep van de JS aan Kok om spoedig plaats te maken als partijleider, en in de duo-kandidatuur voor het partijvoorzitterschap van twee Niet-Nixers.

De klacht van Adelmund is in ieder geval onterecht wanneer zij zou impliceren dat het kabinet-Kok II ten opzichte van eerdere kabinetten relatief ouder zou zijn. De nieuwe fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer Melkert rekende voor dat de gemiddelde leeftijd in het tweede paarse kabinet lager was dan in het eerste. Over de periode vanaf 1945 gezien schommelt de leeftijd van ministers bij hun eerste benoeming steeds iets onder de vijftig jaar.²⁰ Ook los daarvan is er heel weinig bewijs voor de vulgair-marxistische gedachte dat enigerlei persoonlijk kenmerk (afkomst, ras, leeftijd, in mindere mate geslacht) bepalend zou zijn voor de politieke denkbeelden of het gevoerde beleid. Ook zijn er vooralsnog weinig aanwijzingen dat de eeuwewende zo'n ingrijpende wijziging in maatschappelijke problemen met zich mee zal brengen, dat de in deze eeuw opgedane bestuurservaring irrelevant zal blijken.

Een interessant en voor Nederland enigszins ongewoon aspect van de personele bezetting is dat er bewust gestreefd is naar doorstroming. Het kabinet-Kok II is wat betreft de personen zeker geen voortzetting van Kok I. Alleen premier Kok, minister van Financiën Zalm en minister van Volksgezondheid Borst (het informateurstrio) keerde terug op de oude zetel. Bij de staatssecretarissen gold hetzelfde voor Vermeend (Financiën). Verder keerden vijf bewindspersonen terug, maar in een andere functie (A. Jorritsma van Verkeer en Waterstaat naar Economische Zaken; J. van Aartsen van Landbouw en Visserij naar Buitenlandse Zaken; J. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking naar VROM; T. Netelenbos van staatssecretaris bij Onderwijs naar minister van Verkeer en Waterstaat, en F. de Grave van een staatssecretariaat bij Sociale Zaken naar minister van Defensie). Zeven ministers en dertien van de veertien staatssecretarissen waren nieuw.

Roulatie van ministers is in Nederland ongewoon. Voor de periode 1945-1984 berekende Bakema dat 79% van alle ministers slechts één portefeuille heeft beheerd. Dit percentage ligt van alle EU-lidstaten alleen in Oostenrijk hoger; het laagst is het in Engeland en Ierland met respectievelijk 38% en 35%.²¹ Dit gebrek aan roulatie wordt gewoonlijk gezien als een symptoom van de Nederlandse traditie dat een minister al bij zijn benoeming inhoudelijke expertise moet hebben op het terrein dat hij gaat beheren. Volgens een berekening van Secker was 71% van alle ministers tussen 1848 en 1990, en 65% van de ministers tussen 1965 en 1990, bij hun eerste benoeming deskundig op het terrein van hun portefeuille.²² Ook met die traditie lijkt het tweede paarse kabinet te breken: de vijf ministers die terugkeerden, maar in een andere functie, kwamen ook in voor hen nieuwe beleidsterreinen terecht. Van de nieuwe ministers waren de meesten weliswaar al deskundig op hun werkterrein (Van Boxtel, De Vries, Peper, E. Herfkens en B. Korthals), maar enkelen ook niet (Apotheker, tenzij de agrarische gezinsafkomst wordt meegerekend, en L. Hermans, afgezien van diens voorzitterschap van een commissie die aanbevelingen deed over de studiefinanciering). Zo kan ongeveer de helft van de ministers niet als vakspecialist worden aangemerkt; voor de staatssecretarissen ligt de verhouding identiek.

Veel commentatoren vielen over het gebrek aan beleidsinhoudelijke deskundigheid in het kabinet. Het kamerlid Duivesteijn schreef: 'De gedachte dat een bestuurder zonder "vakkennis" gemakkelijk alles moet kunnen doen... kan het besturen devalueren tot een makelaardij tussen opvattingen, of tot symboolpolitiek'.²³ En Van Schendelen mopperde: 'Maar wat mag men verwachten op Verkeer en Waterstaat en Landbouw, waar respectievelijk twee onderwijzeressen en twee burgemeesters de scepter mogen zwaaien...? Zij lopen grote kans in conflict te raken met topambtenaren en dus hun invloed op het beleid te verliezen'.²⁴ Vrijwel alle EU-lidstaten hechten echter minder aan gespecialiseerde ministers en toch is er geen enkele aanwijzing dat ministers zich in bijvoorbeeld Duitsland of Engeland eerder bezondigen aan symboolpolitiek of ruzie maken met ambtenaren. De klachten illustreren daarom eerder de breuk met de traditie van ministersbenoemingen dan dat zij op zichzelf gerechtvaardigd hoeven te zijn. Bovendien kennen wij in ons land ook de klacht dat vakspecialisten die tot minister benoemd worden al zozeer onderdeel uitmaken van de beleidsnetwerken op het betreffende terrein, dat zij onvoldoende afstand hebben en buiten hun eigen portefeuille geen inbreng hebben in de ministerraad. Om de verkokering te doorbreken wordt gewerkt aan roulatie van topambtenaren (de Algemene Bestuursdienst) en gesproken over de wenselijkheid van meer generalistische kamerleden. Roulatie en meer generalisme lijken nu op het niveau van het kabinet eindelijk in bescheiden mate te worden gerealiseerd.

2.2 Terechte 'kritiek': de politieke samenstelling

Vijfentwintig jaar eerder zou het ontstaan van een linkse meerderheid in het parlement allerwege tot speculaties hebben geleid over een progressief kabinet. Zozeer zijn de tijden veranderd, dat in 1998 alleen de koningin die suggestie met belangstelling heeft aangehoord (als wij GroenLinks-fractievoorzitter Rosenmöller althans mogen geloven). De partijpolitieke uitkomst van deze kabinetsformatie zou verbazing moeten wekken, maar deed dat nauwelijks. Dat is overigens niet zozeer kritiek op de bij de formatieonderhandelingen betrokkenen, maar wel op politieke wetenschap: al weer zou geen enkele bestaande theorie over coalitievorming deze kabinetssamenstelling hebben voorspeld. In 1994 waren er nog enkele politicologen die na de verkiezingen uitlegden waarom Paars I er niet zou komen; in 1998 onthielden zij zich wijselijk van voorspellingen.²⁵ Wat gaat er toch steeds weer mis?

Tabel 3. Mogelijke combinaties van de vier grote politieke partijen na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998

combinaties	totaal aantal zetels
CDA (28) + VVD (39)	67
PvdA (45) + CDA (28)	73
D66 (14) + CDA (28) + VVD (39)	81
PvdA (45) + VVD (39)	84
PvdA (45) + D66 (14) + CDA (28)	87
PvdA (45) + D66 (14) + VVD (39)	98
PvdA (45) + CDA (28) + VVD (39)	112

De coalitietheorieën gaan ervan uit dat het coalitiespel gespeeld wordt door rationele onderhandelaars die er op uit zijn het aantal ministersposten voor hun partij te maximaliseren, en/of zoveel mogelijk van het verkiezingsprogramma van hun partij in regeringsbeleid om te zetten. Het eerstgenoemde motief leidt er vooral toe dat de ministersposten met zo weinig mogelijk partijen gedeeld worden, en dat partijen die niet nodig zijn om het kabinet aan een kamermeerderheid te helpen geweerd zullen worden. Het tweede motief leidt er vooral toe dat partijen een coalitie aangaan met een of meer partijen die in ideologisch opzicht zo dicht mogelijk bij hen zelf staan, zodat er zo min mogelijk water bij de eigen programmatische wijn hoeft te worden gedaan.²⁶ Het was dit laatste

aspect dat in 1994 eerder wees in de richting van een centrum-links kabinet (PvdA-D66-CDA) of een centrum-rechts kabinet (D66-CDA-VVD), dan van een paars kabinet. Omdat niemand de mogelijkheid van een *Grosse Koalition* (PvdA-CDA-VVD) opperde, was D66 de enige partij die in elke meerderheidscoalitie nodig was. Om die reden, en doordat het CDA vanwege een leiderschapscrisis geen aantrekkelijke partner was, kon D66 haar eigen voorkeur voor een paarse coalitie opleggen - in weerwil van alle theorieën. De verkiezingsuitslag van 1998 stelde echter minder harde randvoorwaarden aan de vorming van coalities die op een meerderheid in de Tweede Kamer kunnen rekenen (zie tabel 3).

Op basis van de theoretische assumpties zou in 1998 ofwel 'klein-paars' (PvdA-VVD) gevormd moeten worden (wanneer de zetelverdeling primair staat), ofwel centrum-links (PvdA-D66-CDA, wanneer onderlinge programmatische affiniteit voorop staat). Een centrum-links kabinet zou merkwaardig kunnen ogen, omdat daarin twee grote verliezers van de verkiezingen opgenomen zouden zijn. Maar als dan toch voor paars gekozen wordt, valt niet te begrijpen waarom D66 erbij moet: het kabinetsbeleid wordt er, vermoedelijk met uitzondering van de staatkundige hervormingen, niet anders door, en deelname van het voor een parlementaire meerderheid overbodige D66 gaat wel ten koste van zetels die anders door sociaal-democratische of liberale ministers zouden kunnen worden bezet. In het licht van de verkiezingsuitslag is de samenstelling van Paars II vanwege de deelname van D66 dus nog moeilijker verklaarbaar dan de samenstelling van Paars I. Het antwoord op de vraag waarom D66 weer meedeelde, is daarom niet alleen historisch interessant: het kan ook laten zien welke elementen kennelijk ontbreken in de tot nu toe gehanteerde theoretische modellen. Ik noem enkele mogelijke verklaringen voor de regeringsdeelname van D66:

- Vanuit de VVD geredeneerd speelde in ieder geval een rol dat er nu een (bijna)meerderheid (75 zetels) was van links. In een oppositionele en dus meer radicale rol zou D66, met GroenLinks en de SP, de PvdA naar links kunnen trekken. In het kabinet kan D66 echter, vooral op sociaal-economisch terrein, juist een bondgenoot van de VVD zijn; werd D66 minister H. Wijers van Economische Zaken niet 'de zesde VVD-minister' genoemd? Direct na de verkiezingen stelde (toen nog) vice-premier Dijkstal (VVD) dat D66 opnieuw in de coalitie moest worden opgenomen, 'anders stuiten goede afspraken in het regeerakkoord op een linkse meerderheid in de Kamer'. Dat was wel een paar kabinetszetels en steun voor staatkundige hervormingen waard.
- Binnen de sociaal-liberale vleugel van de PvdA speelde een vergelijkbare angst voor een ruk naar links een rol. Daarbij komt dat de PvdA het trauma van het derde kabinet-Lubbers (1989-1994) nog niet is vergeten. Ook toen was D66 misbaar voor een parlementaire meerderheid. Kok liet toen toe dat Lubbers D66 naar de oppositiebankjes manoeuvreerde. Voor de Democraten bleek dat uiteindelijk een

'blessing in disguise': zo bleef hen de verantwoordelijkheid voor de vele impopulaire maatregelen van dat kabinet bespaard en kon D66 een groot deel van de ontevreden achterban van de PvdA die in 1994 massaal wegliep opvangen.

- Hoewel er geen concrete aanwijzingen bestaan dat het een rol heeft gespeeld in de hoofden van de onderhandelaars, laat tabel 3 zien dat er geen meerderheid was voor de 'traditionele' coalities van PvdA-CDA of CDA-VVD. Dat betekent dat D66 weliswaar niet nodig was in een paarse coalitie, maar wel in de meest voor de hand liggende coalities in het geval dat paars zou mislukken: tijdens de formatie of later, tijdens de rit. Het kon dus met het oog op een alternatieve regeringssamenstelling voor PvdA en VVD nadelig zijn de relatie met D66 te verstoren.
- Het moeilijkst is het een verklaring te vinden voor de bereidheid van D66 zelf om na het grote verlies opnieuw te opteren voor regeringsdeelname. Gegeven dat verlies, en vanwege het eigen D66-standpunt dat kiezersbewegingen vertaald moeten worden in de samenstelling van de regering, had niemand D66 een verwijt kunnen maken wanneer voor herstel in de oppositiebanken was gekozen. Van Mierlo heeft wel geopperd dat de zetelwinst van D66 in 1994 het resultaat was van bijzondere omstandigheden en dat de partij in 1998 alleen maar is teruggekeerd naar haar natuurlijke niveau. In het verlengde daarvan zou geredeneerd kunnen worden dat het dan onverstandig was om regeringsdeelname te weigeren omdat je daarmee te kennen zou geven alleen te willen regeren wanneer je boven je natuurlijke niveau uit komt. Een andere redenering zou kunnen zijn dat regeringsdeelname de enige manier is om enkele 'kroonjuwelen' op het terrein van de staatkundige vernieuwing te realiseren. Een parlementaire meerderheid had bijvoorbeeld weliswaar al ingestemd met invoering van het correctief wetgevingsreferendum, maar voor de benodigde grondwetswijziging is een tweede lezing vereist (waarbij bovendien een tweederde meerderheid in beide Kamers is voorgeschreven). Het voorstel zou in tweede lezing zeker bij voorbaat kansloos zijn wanneer de VVD niet via het regeerakkoord zou worden gedwongen het referendum opnieuw te steunen.
- Ook is gesuggereerd dat D66 in een paarse coalitie onmisbaar zou zijn als glijmiddel, stootkussen of brug in de relatie tussen de beide ideologische tegenvoeters, PvdA en VVD. Dat lijkt wat overdreven, zeker nu D66 zich na de nederlaag meer wil profileren in het kabinet en zo eerder een bron van conflicten dan van verzoening zal blijken te zijn. Wel heeft PvdA-onderhandelaar Wallage op de eerdergenoemde bijeenkomst in Leiden in antwoord op de vraag waarom D66 eigenlijk weer in de coalitie is opgenomen, geantwoord dat er onmiskenbare voordelen zijn verbonden aan een driepartijencoalitie boven een

tweepartijen coalitie. De deelname van een derde partij, en zeker van een ideologisch minder voorspelbare derde partij, creëert de mogelijkheid dat er in het kabinet steeds wisselende meerderheden zijn en er zo minder risico bestaat op langzaam cumulerende irritatie doordat bij ieder conflict dezelfde breuklijn door de coalitie loopt.

- Op dezelfde bijeenkomst in Leiden droeg VVD-informateur Zalm nog een verklaring aan die wellicht banaal is, maar daarom niet minder plausibel: de drie partijen waren in 1994 samen het paarse avontuur begonnen; in die periode waren de verhoudingen binnen de coalitie, en zeker binnen het kabinet, goed gebleven; het eerste paarse kabinet had de eindstreep gehaald en het beleid was inzet gemaakt van de verkiezingen. Er was bij de drie paarse partijen een gevoel van onderlinge loyaliteit gegroeid, van 'samen uit, samen thuis', dat het moeilijk maakte om van 'groot-paars' over te gaan op 'klein-paars'.

Tot nu toe zijn de theorieën over coalitievorming voornamelijk deductief tot stand gekomen, op basis van logisch voortbouwen op de assumptie van rationele, op winst gerichte spelers. De grens van die benadering lijkt bereikt en het wordt tijd voor enig inductief tegenwicht, van amendering van de theorieën op basis van empirisch onderzoek naar de motieven en gedragingen van onderhandelaars en (in)formateurs.

Tot slot

Deze nabetrachting van de kabinetsformatie van 1998 en vooral van het commentaar op die kabinetsformatie levert een merkwaardige conclusie. Juist de klachten die het minste hout snijden kregen de meeste aandacht. Soms waren de in de klachten geïmpliceerde aanbevelingen intern tegenstrijdig (meer openheid en een kortere formatie, meer partijen bij een beleidsterrein betrekken en geen staatssecretarissen bij een minister van een andere partij), soms miskenden de klachten dat de gekritiseerde aspecten ook functioneel zijn (een langdurige formatie kan de regeringsstabiliteit ten goede komen, meer roulatie van ministers en minder vakspecialisten als minister kan de verkokering in de beleidsvorming tegengaan).

Het is interessant dat de meeste van deze klachten betrekkelijk voorspelbaar naar voren worden gebracht bij elke kabinetsformatie. Zij vormen het standaardrepertoire voor kritiek op de formatiepraktijk. Het gevoel van veel commentatoren en journalisten dat er iets niet in orde was met de formatie van 1998 werd begrijpelijkerwijs geuit met behulp van dat repertoire. In deze bijdrage heb ik geprobeerd te laten zien dat dit repertoire tekortschiet om de werkelijk interessante of zorgwekkende aspecten van deze kabinetsformatie te beschrijven. In de categorie 'interessant' valt de politieke samenstelling van dit kabinet en vooral de vraag waarom D66 opnieuw mee mocht doen en mee wilde doen. In de categorie 'zorgwekkend' valt het feit dat het tweede kabinet-

Kok voornamelijk zichzelf vormde en de kamermeerderheid bond aan ongekend uitgebreide beleidsinhoudelijke afspraken, zo de richting van het democratisch proces van machtsdelegatie omdraaiend. Gevoegd bij de wijze waarop elk van de drie paarse partijen tijdens de formatie aan machtsvorming voorrang gaf boven eigen democratieopvattingen (de PvdA bij de verkiezing van de Tweede-Kamervoorzitter, de VVD en het dualisme, D66 en het doorregeren na een electorale afstraffing) kan het wellicht geen kwaad om Lord Acton's waarschuwing nog eens in herinnering te roepen: 'power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely'.

noten

1. J. Hoedeman, *Haagse Tableaus. Achter de schermen van kabinetsformaties*, Utrecht, 1998.
2. Voor dit hoofdstuk is uitgebreid gebruik gemaakt van de aan de kabinetsformatie gewijde afleveringen van de knipselkrant *Beleid Beschouwd* van de Rijksvoorlichtingsdienst, nrs. 5999-6004.
3. Zie R.B. Andeweg, 'De formatie van de paarse coalitie. Democratisch en politicologisch gehalte van een kabinetsformatie', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 149-170.
4. Het kabinet-Den Uyl is hier beschouwd als een kabinet dat de rit heeft uitgezet; het kwam weliswaar ten val, maar zo kort voor de reglementaire verkiezingsdatum dat dit nauwelijks gevolgen heeft gehad voor de zittingsduur van het kabinet.
5. Omdat zij gewoonlijk door één partij worden geregeerd zijn Griekenland, Spanje en het Verenigd Koninkrijk niet in de tabel opgenomen.
6. Zie ook D. Diermeyer and P. van Roozendaal, 'The Duration of Cabinet Formation Processes in Western Multi-Party Democracies', in: *British Journal of Political Science*, 28 (1998), 621.
7. Zie bijvoorbeeld P.V. Warwick, *Cabinet Survival in Parliamentary Democracies*, Cambridge, 1994, 6 (tabel 1.1).
8. In tabel 2 is de relatieve zittingsduur van het eerste paarse kabinet (100%) nog niet verwerkt. Doen we dat wel, dan stijgt de relatieve zittingsduur van naoorlogse Nederlandse kabinetten tot 84,4%.
9. Hoedeman, *op.cit.*, 16.
10. Als geciteerd in R.A. Koole, 'Kamerlid en fractie in de parlementaire arena', in: J.Th.J. van den Berg e.a., *Inleiding Staatskunde*, Deventer, 1995, 303-304.
11. P.P.T. Bovend'Eert, *Regeerakkoorden en regeringsprogramma's*, Den Haag, 1988.
12. Op 2 november 1998.
13. Hoedeman, *op.cit.*, 37. De namen kloppen overigens niet helemaal: Pronk en Jorritsma waren geen lid van een werkgroep, maar daar laten zich andere

- namen voor invullen - bijvoorbeeld die van Melkert, Vermeend, of Netelenbos.
14. A.C. van Cortenberghe, 'Oligarchie in Den Haag maakt korte metten met besluiten over stadsprovincie', in: *Het Financieele Dagblad*, 24 juni 1998.
  15. R.B. Andeweg, 'De kabinetsformatie 1986', in: *Jaarboek 1986 DNPP*, Groningen, 1987, 87-89.
  16. A. Timmermans en R.B. Andeweg, 'Die Niederlande: immer noch Politik der gütlichen Einigung?', in: W.C. Müller en K. Strøm, *Koalitionsregierungen in Westeuropa: Bildung, Arbeitsweise und Beendigung*, Wien, 1997, 474 (tabel 5).
  17. W.C. Müller en K. Strøm, 'Schluss: Koalitionsregierungen und die Praxis des Regierens in Westeuropa', in: Müller en Strøm, *op.cit.*, 727 (tabel 7).
  18. M.P.C.M. van Schendelen, 'Paars II vertoont fundamentele gebreken', in: *NRC-Handelsblad*, 4 augustus 1998.
  19. E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, Amsterdam, 1977, 258.
  20. W.P. Secker, *Ministers in beeld*, Leiden, 1991, 261-269.
  21. W.E. Bakema, 'The Ministerial Career', in: J. Blondel en J-L. Thiébault, red., *The Profession of Government Minister in Western Europe*, London, 1991, 90 (tabel 6.8).
  22. Secker, *op.cit.*, 259 (tabel 14.1).
  23. A. Duivesteijn, 'Wachten op telefoontje niet meer van deze tijd', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 1998.
  24. Van Schendelen, *op.cit.*
  25. Zie Andeweg, 'De formatie van de paarse coalitie', 158-159.
  26. Er zijn nog meer strategische consequenties uit de motieven af te leiden, maar die zijn voor het vervolg van dit betoog niet relevant.

DE JONGERENORGANISATIES VAN DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN, 1945-1995

P. Welp

Inleiding

Een van de minst onderzochte aspecten van het Nederlandse partijwezen is zonder twijfel de politieke jongerenorganisatie. Afgezien van enkele jubileumboekjes en een verdwaalde doctoraalscriptie is er vrijwel geen systematisch onderzoek verricht naar deze organisaties. Dit artikel heeft tot doel een deel van deze lacune op te vullen.¹ Hierbij zal de aandacht vooral uitgaan naar het in kaart brengen van de relatie tussen de politieke jongerenorganisaties en hun respectievelijke 'moederpartijen' in de jaren 1945-1995. De verwachting is dat deze relatie in de loop van de tijd is veranderd; enerzijds als gevolg van voortschrijdende maatschappelijke processen als ontzuiling en individualisering, en anderzijds door - daarmee samenhangende - veranderingen in het Nederlandse partijwezen, namelijk de transformatie van massapartijen als met name PvdA en KVP in de richting van het type *catch-all* partij.²

Verondersteld wordt hierbij dat politieke jongerenorganisaties een typische exponent genoemd kunnen worden van een bepaalde tijdsperiode - de tijd van de verzuiling - en van een bepaald soort partijtype - de massapartij, die gericht was op de integratie van bepaalde bevolkingsgroepen. Bij een verzuilde massapartij paste een jongerenorganisatie die in dienst stond van de moederpartij en daarmee nauwe banden onderhield. Aan het eind van de jaren zestig begonnen de zuilen echter te wankelen en gingen de Nederlandse politieke partijen meer en meer hun massapartij-karakter verliezen. Naar verwachting zal sindsdien de relatie tussen partij en jongerenorganisatie losser van aard zijn geworden. De politicoloog Koole wijst erop dat de partijen in de loop van de tijd in ieder geval een deel van hun socialisatiefunctie zijn kwijtgeraakt.³ Juist deze functie werd vooral door politieke jongerenorganisaties vervuld; al hadden zij ook andere functies, met name de recrutering en training van toekomstige politici. Naarmate de socialisatiefunctie echter aan belang inboette, zouden de jongerenorganisaties dat vermoedelijk ook doen. Bovendien zouden de banden met hun moederpartijen dan wel losser worden.

In dit artikel zal worden nagegaan of dit inderdaad het geval is geweest. Het onderzoek blijft beperkt tot het CDA (en zijn voorgangers), de VVD, de PvdA en D66 en hun respectievelijke jongerenorganisaties.⁴ De nadruk ligt op de ontwikkelingen in de formele betrekkingen tussen partij en jongerenorganisatie. Aan de hand van statuten en huishoudelijk reglementen zullen de veranderingen in deze formele relatie worden geschetst. In het algemeen kunnen deze wijzigingen worden beschouwd als een indicatie voor veranderingen in de praktijk.

De structuur van dit artikel is als volgt. Per partij en haar jongerenorganisatie zal worden nagegaan in hoeverre hun formele relatie is veranderd. Daarbij zal ook enige achtergrondinformatie over de jongerenorganisatie worden gegeven. Hierna volgt een uiteenzetting over de financiële relatie tussen de partijen en hun jongerenorganisaties. In de slotparagraaf zullen de resultaten van de verschillende zoektochten worden vergeleken en zal getracht worden de geconstateerde ontwikkelingen te interpreteren.

1. CDA-jongerenorganisatie

Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) is de politieke jongerenorganisatie van het CDA. Zoals het CDA tot stand kwam door een fusie van KVP, ARP en CHU, zo ontstond het CDJA uit het samengaan van de politieke jongerenorganisaties van deze partijen, respectievelijk de Katholieke Volkspartij Jongeren Organisatie (KVPJO), de Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs (ARJOS) en de Christelijke Historische Jongeren Organisatie (CHJO). Deze drie organisaties zullen hier eerst beknopt worden behandeld, waarna het CDJA aan bod komt.

1.1 KVP-jongerenorganisaties

Na de Tweede Wereldoorlog werd de vorming van een katholieke politieke jongerenorganisatie door de KVP voor het eerst ter hand genomen (de RKSP had dit nooit gedaan). In mei 1947 werd de Katholieke Volkspartij Jongerengroepen (KVPJG) opgericht en erkend door de KVP.⁵ De KVPJG stond onder strak toezicht van het partijbestuur van de KVP. Dit orgaan stelde tot 1952 een bezoldigde jongerencommissaris aan, die als secretaris fungeerde van het bestuur van de KVPJG. Alhoewel deze functie in 1952 werd opgeheven, bleef er een vertegenwoordiger van het KVP-bestuur lid van de jongerenbestuursraad.⁶ Deze vertegenwoordiger werd benoemd door de bestuursraad van de KVP, op voordracht van het partijbestuur.

De formele relatie tussen de KVP en de KVPJG werd duidelijk verwoord in *Algemeen reglement der KVP* van 1953: 'Er bestaat in de Partij een Jongerenorganisatie, welk haar werkzaamheden uitoefent in voortdurend overleg met en onder toezicht van het Dagelijks Bestuur der Partij.' Om dit overleg te bevorderen, hadden tien afgevaardigden van de KVPJG zitting in het par-

tijdbestuur van de KVP. De voorzitter van de jongerenorganisatie maakte deel uit van het dagelijks bestuur van de moederpartij.⁷

Financieel was de KVPJG volledig afhankelijk van de KVP.⁸ De inkomsten op de begrotingen van het centrale bestuur van de KVPJG bestonden volledig uit subsidie van de moederpartij. Dit was logisch, aangezien de leden van de KVPJG aan deze organisatie geen contributie verschuldigd waren. Zij waren in de eerste plaats lid van de KVP, en daarmee tot hun dertigste levensjaar automatisch lid van de KVPJG.

Begin jaren vijftig ontstond er discussie over de relatie tussen KVPJG en KVP. Deze was volgens sommigen nog niet stevig genoeg. Zo pleitte KVPJG-voorzitter E. Verwoert voor een verdere integratie van de KVPJG in de partijorganisatie van de KVP. Deze wens kreeg in 1954 gestalte in het *Reglement op de Jongerenorganisatie van de Katholieke Volkspartij*, dat uiteindelijk in werking trad in 1959. De KVPJG kreeg hierdoor een grotere directe vertegenwoordiging in de hoogste KVP-organen, en eveneens het recht van amendement op het verkiezingsprogramma van de KVP.⁹ Het reglement liet er overigens geen twijfel over bestaan wat het doel van de jongerenorganisatie was. Artikel 1 luidde: 'Het doel van de Jongerenorganisatie is, het vormen van jongeren tot bewuste dragers van staatkundige idealen en tot bekwame leden van de Katholieke Volkspartij.'¹⁰

Aan het begin van de jaren zestig leken de banden tussen KVPJG en de KVP wat slapper te worden. Vanaf 1960 waren KVP-leden beneden de dertig jaar niet langer automatisch lid van de KVPJG. In de daaropvolgende jaren daalde het ledental hierdoor sterk (zie tabel 1). Tevens werd het voor KVPJG-afdelingen mogelijk zelf, zij het beperkt, een contributie te heffen.

Aan het eind van de jaren zestig ging het snel bergafwaarts met de KVPJG. Toen in 1968 de groep Christen-Radicalen uit de KVP trad, verloor ook de KVPJG een aanzienlijk deel van haar leden. De formele relatie met de KVP werd in 1970 versterkt, doordat de KVPJG het recht werd toegekend twee jongerenkandidaten voor te dragen voor de kandidatenlijst van de KVP voor de Tweede-Kamerverkiezingen.

Het laatste congres van de KVPJG vond plaats in 1972. De organisatie liep vervolgens leeg. Vier jaar later kwam het tot een wederopstanding. In november 1976 werd de Stichting Politiek Jongerenwerk KVP opgericht, een jaar later gevolgd door de oprichting van de Vereniging KVP-Jongeren (KVPJO). Het initiatief hiertoe ging opnieuw uit van de leiding van de KVP.¹¹ Dat werd besloten tot heroprichting van de jongerenorganisatie had te maken met de totstandkoming van het CDA: op deze manier kon worden deelgenomen aan de fusiebesprekingen van de jongerenorganisaties van ARP en CHU. Al aan het einde van de jaren vijftig had de toenmalige KVPJG voor een dergelijke samenwerking geijverd. De nieuw opgerichte KVPJO had als expliciete doelstelling de totstandkoming van een fusie tussen de jongerenorganisaties van de drie grote confessionele partijen.

Tabel 1. *Ledentallen Katholieke Volkspartij Jongeren Groepen en Katholieke Volkspartij Jongeren Organisatie (1957-1978)^a*

Jaar	Ledental	Bron
1957	5.221	De Wit, <i>op. cit.</i> , 43 (zie noot 6)
1959-1960	5.241	Janss, <i>op. cit.</i> , 39 (zie noot 7)
1960-1961	2.477	<i>Jaarverslagen van het jongerenwerk in de KVP</i> ; KVPJO-archief, no. 5680-5867
1961-1962	2.055	idem
1962-1963	2.394	idem
1963-1964	3.142	idem
1964-1965	3.531	idem
1965-1966	3.038	idem
1973	650	Stukken betreffende de vergaderingen van de Stichting Politiek Jongerenwerk; KVPJO-archief, no. 5815
1976-1977	450	<i>Verslag Stichting Politiek Jongerenwerk KVP, juni 1976-juni 1977</i>
22/2/1978	690	Stukken betreffende de oprichting van de Stichting Politiek Jongerenwerk KVP; KVPJO-archief no. 5891

^a) Tot 1960 waren alle leden van de KVP jonger dan dertig jaar automatisch lid van de KVPJG. Het ledental van 1957 is dan ook niet het totale aantal formele leden, maar slechts het aantal leden dat lid was van een afdeling van de KVPJG. Bij de overgang van indirect naar direct lidmaatschap in 1960 werden slechts circa 2.500 van de 45.000 KVP-leden onder de dertig jaar lid van de KVPJG.

Een tweede reden voor de heropricting was de instelling in 1976 van overheidssubsidie voor politiek jongerenwerk. In dat jaar werd daarom eerst de Stichting Politiek Jongerenwerk KVP opgericht, die aanspraak maakte op deze subsidie. Dat men in de KVP belang hechtte aan de subsidie bleek toen het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), die verantwoordelijk was voor de subsidieverstrekking, aanmerkingen had op de ontwerp-statuten van de Stichting. Het departement achtte de strekking van

enkele artikelen in strijd met het streven dat 'de inspraak van jongeren op bevredigende wijze gestalte moet krijgen. In de genoemde statuten is deze inspraak wel bijzonder beperkt doordat de nadruk bij zowel doelformulering als de samenstelling van het bestuur zeer nadrukkelijk ligt bij de KVP'.¹² In de definitieve statuten waren de bedoelde artikelen aangepast.¹³ De Stichting sluisde de subsidie door naar de Vereniging KVP-Jongeren, die in november 1977 was opgericht.¹⁴ In november 1980 hief de KVPJO zich op en ging zij op in het CDJA.

1.2 CHU-jongerenorganisaties

In mei 1927 werd een overkoepelend orgaan opgericht voor een aantal, reeds anderhalf jaar bestaande, lokale Christelijk-Historische Jongerengroepen. Dit orgaan kreeg de naam Federatie van Christelijk-Historische Jongerengroepen (CHJG). Uit tabel 2 blijkt dat de CHJG qua ledental tot aan de Tweede Wereldoorlog een permanente groei doormaakte. De CHJG had vooral het karakter van een studiegenootschap, waarbij 'vorming nog onlosmakelijk verbonden [was] met doorwrochte scholing in diep verantwoordelijkheidsbesef'.¹⁵

De CHJG was nauw verwant met de CHU, zo bleek uit de eerste statuten van de federatie. De CHJG, 'wier leden zich aangetrokken gevoelen tot de beginselen der Christelijk-Historische Unie, zooals die zijn uitgedrukt in het program dier Unie..., stelt zich ten doel... dat onder de jongeren worde verbreid de kennis van het politieke, economische en sociale leven, gezien in het licht der Chr.-Hist. beginselen'.¹⁶ De bovenste leeftijdsgrens voor het lidmaatschap van de CHJG lag bij dertig jaar.

Het bestuur van de federatie werd gekozen door de algemene ledenvergadering van de CHJG. Twee afgevaardigden van het CHU-bestuur woonden als waarnemers de bestuursvergaderingen van de CHJG met adviserende stem bij. De kosten van het federatiebestuur werden gedekt door bijdragen van de afzonderlijke jongerengroepen.

Na de bevrijding in 1945 werd de jongerenorganisatie van voor de oorlog weer hersteld. Het startsein hiervoor werd in juni 1946 gegeven met de installatie van een voorlopig hoofdbestuur.¹⁷ De formele verhouding tussen de CHJG en de CHU bleef onveranderd. De nieuwe statuten die in april 1948 van kracht werden, waren slechts licht gewijzigd vergeleken bij de versie van 1935.¹⁸ Tussen 1948 en 1968 vonden er slechts enkele kleine veranderingen plaats in de formele relatie tussen de CHU en de CHJG. Zo mocht de CHJG twee afgevaardigden leveren aan de Unieraad en één aan de algemene vergadering van de CHU.¹⁹

Tabel 2. *Ledentallen Christelijk-Historische Jongeren Groepen en Christelijk-Historische Jongeren Organisatie (1927-1980)*

Jaar	Ledental	Bron
1939	3.361	Van den Assem, <i>op. cit.</i> , 9 (zie noot 15)
1949	2.500	idem, 19
1954	1.900	idem
1958	1.900	idem
1960	2.000	Koole, <i>op. cit.</i> , 75 (zie noot 2)
1963	2.100	Van den Assem, <i>op. cit.</i> , 19
1966	1.500	idem
1973-1975	< 200	J. van den Assem, 'CHJO - Tussen Lohman en Lubbers', in: Klink e.a, <i>op. cit.</i> , 200 (zie noot 6)
na 1975	350	idem
1/2/1978	313	CHJO-archief, nr. 64
1/2/1979	161	idem
15/2/1980	166	idem

In 1965 veranderde de CHJG haar naam in Christelijk-Historische Jongeren Organisatie (CHJO). Tegelijkertijd veranderde de opstelling van de CHJG jegens de CHU enigszins, van volgzzaamheid naar een meer kritische benadering. De jongeren wensten onder meer verdergaande politieke samenwerking tussen de confessionele partijen. Deze gewijzigde houding vond in 1968 haar weerslag in een aanpassing van de statuten en het huishoudelijk reglement van de CHJO. De CHU-beginselen vormden niet langer de grondslag van de organisatie; het ging nu om 'christen-democratische uitgangspunten'.²⁰ Er werd geen melding meer gemaakt van de vertegenwoordiging van de CHJO in partijorganen van de CHU. De moederpartij kon volgens het huishoudelijk reglement van de jongeren wél een afgevaardigde sturen naar onder andere het dagelijks bestuur van de CHJO.²¹ In 1974 verdween ook deze bepaling.²² De CHU werd in de toen geldende statuten en het huishoudelijk reglement nog slechts één keer in een onbeduidend subartikel genoemd. Leden van andere politieke partijen dan de CHU konden vanaf 1968 officieel 'sympathisant' van de CHJO worden (en sinds 1974 gewoon lid).²³ Een van

de redenen voor het ruimer openstellen van de CHJO was dat de jongerenorganisatie - evenals de KVPJG - aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig door de sterk teruglopende ledentallen in een crisis was geraakt (zie tabel 2). Binnen de CHU was op dat moment een strijd gaande tussen de behoudende vleugel - verenigd in de Centrumspregsgroep - en de progressieve vleugel, waar de CHJO deel van uitmaakte.²⁴ De malaise in de CHJO en de CHU kwam tot een hoogtepunt tijdens de zeer teleurstellende Tweede-Kamerverkiezingen van 1972 en de vorming van het kabinet-Den Uyl. De CHJO liep hierna langzaam leeg, zodat er in het midden van de jaren zeventig nauwelijks nog leden over waren. Het duurde tot april 1976 voordat de CHJO weer enigszins uit het slop raakte. De organisatie wenste de CHU te begeleiden bij de vorming van het CDA, met de KVPJO en de ARJOS te onderhandelen over de fusie, en overheidssubsidie aan te vragen. Het ledental bleef in de periode die volgde echter bescheiden.²⁵ In oktober 1980 hief de CHJO zichzelf op en ging op in het CDJA.

1.3 ARP-jongerenorganisaties

Tegen het einde van de jaren twintig waren her en der een aantal op de ARP gerichte 'jongerenclubs' ontstaan. In november 1929 kwam een landelijke overkoepelende organisatie voor deze clubs tot stand, de Anti-Revolutionaire Jongeren Actie (ARJA) geheten.²⁶ In de jaren dertig steeg het ledental gestaag. Rond 1939 waren zo'n 3.000 jongeren aangesloten bij een ARJA-studieclub (zie tabel 3).

De relatie tussen de ARJA en de ARP, zoals die was geformuleerd in de statuten van de jongerenorganisatie, liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'De A.R.J.A. staat op den grondslag van het program van de beginselen der A.R. Partij. Het doel der A.R.J.A. is, om onder het opkomende geslacht te geraken tot geregelde studie van de staatkundige en maatschappelijke vraagstukken van uit het a.-r. beginsel.'²⁷ Het Centraal Comité van de ARP hield toezicht op de ARJA door twee leden van het ARJA-bestuur te benoemen.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden opnieuw in verschillende plaatsen anti-revolutionaire jongerenclubs. Op 14 oktober 1946 werd een nieuwe nationale organisatie opgericht, de Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs (ARJOS).²⁸ Deze opvolger van de ARJA - die in 1941 was ontbonden - stelde zich evenzeer onmiskenbaar op het standpunt van de moederpartij, zo blijkt uit de statuten. 'De Nationale Organisatie rust op de gemeenschappelijke erkenning van de staatkundige beginselen, die zijn neergelegd in het Program van Beginselen der Georganiseerde Antirevolutionaire Partij... De Nationale Organisatie stelt zich ten doel onder de jongeren van Antirevolutionairen huize de kennis van en de liefde voor de beginselen en het doel der Antirevolutionaire Partij te bevorderen'.²⁹

Het Centraal Comité van de ARP benoemde evenals voor de Tweede We-

reldoorlog opnieuw twee leden in het bestuur van de jongerenorganisatie. Deze eenzijdige verhouding werd in 1955 gewijzigd toen de ARJOS twee leden in het Centraal Comité van de ARP mocht kiezen.³⁰ Tussen 1956 en 1966 kregen de jongeren nog enkele mogelijkheden vertegenwoordigd te zijn in ARP-geledingen, zoals in het Algemeen Organisatie Comité en het Partij Convent.³¹

De ARJOS groeide aanvankelijk voorspoedig tot rond de 5.000 leden in 1955. In de jaren zestig verloor de organisatie echter heel wat leden. In 1967 werd het rechtstreekse lidmaatschap van de ARJOS ingesteld. De afschaffing van het indirecte lidmaatschap via de studieclubs ging gepaard met een versnelde daling van het ledental, maar leidde tot een sterker accent op de landelijke organisatie. In deze periode maakte het 'studiekarakter' van de ARJOS plaats voor meer aandacht voor praktische politiek. De jongerenorganisatie ging zich steeds meer bemoeien met de politieke koers van de ARP.³²

In 1967 werden ook de statuten van de ARJOS sterk gewijzigd. Hierbij werden de formele banden met de ARP nog meer aangehaald, waarbij de invloed van de jongerenorganisatie duidelijk toenam. De vertegenwoordiging van de ARJOS in de ARP werd verder uitgebreid. De ARJOS-voorzitter werd adviserend lid van het moderamen van de ARP en de leden van het dagelijks bestuur van de ARJOS werden stemgerechtigde leden van het Partij Convent.³³ Het bestuur van de ARJOS mocht ook voor het eerst voorstellen en amendementen ter behandeling door de partijraad indienen bij het partijbestuur van de ARP. In financieel opzicht werd de relatie ook inniger. Statutair werd vastgelegd dat de ARP op alle bestuurlijke niveaus de ARJOS zou medefinancieren. Ook zou de partij de kosten voor haar rekening nemen van het landelijke ARJOS-secretariaat.³⁴ Daartegenover stond dat voor het wijzigen van de statuten van de ARJOS nog steeds de toestemming vereist was van het partijbestuur van de ARP. Jaarlijks moest ook een organisatorisch en financieel verslag overlegd worden aan de moederpartij.

In de jaren zeventig kwam in de formele relatie tussen de ARP en de ARJOS geen verandering meer.³⁵ In dit decennium stabiliseerde het ledental zich enigszins. Wellicht speelde het feit dat de ARJOS meer dan de KVPJO en de CHJO erin slaagde haar organisatie overeind te houden, naast politieke overwegingen mede een rol bij de wat gereserveerde houding van de anti-revolutionaire jongeren ten aanzien van de vorming van één christen-democratische partij. Ook ten opzichte van een eventuele fusie met de CHJO en de KVPJO nam de ARJOS een enigszins aarzelende positie in. Uiteindelijk stemde deze organisatie toch ook met de samensmelting in. In januari 1981 werd de ARJOS opgeheven.³⁶

Tabel 3. *Ledentallen Anti-Revolutionaire Jongeren Acties en Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs (1935-1979)*

Jaar	Ledental	Bron
1935	3.000	Oprel, <i>op. cit.</i> , 12 (zie noot 26)
na WO II	1.500	Klink e.a., <i>op. cit.</i> , 24 (zie noot 36)
1/10/1955	5.175	'Jaarverslag ARJOS', in: <i>Jaarverslag ARP 1956</i> , 102
1/10/1956	5.018	ibidem
1/10/1957	5.245	idem, <i>Jaarverslag ARP 1957</i> , 129
1/10/1958	5.151	idem, <i>Jaarverslag ARP 1958</i> , 212
1/10/1959	5.059	idem, <i>Jaarverslag ARP 1959</i> , 160
1/10/1960	4.667	idem, <i>Jaarverslag ARP 1960/1961</i> , 240
30/9/1961	4.641	ibidem
30/9/1962	4.089	idem, <i>Jaarverslag ARP 1962</i> , 155
30/9/1963	3.487	idem, <i>Jaarverslag ARP 1963</i> , 199
30/9/1964	3.378	idem, <i>Jaarverslag ARP 1964</i> , 157
30/9/1965	2.925	idem, <i>Jaarverslag ARP 1965</i> , 174
1/10/1966	3.284	idem, <i>Jaarverslag ARP 1966</i> , 166
3/12/1968	1.294	idem, <i>Jaarverslag ARP 1968</i> , 168
31/12/1969	1.234	idem, <i>Jaarverslag ARP 1969</i> , 156
31/12/1970	1.438	idem, <i>Jaarverslag ARP 1970</i> , 107
31/12/1971	1.480	idem, <i>Jaarverslag ARP 1971</i> , 89
1973	1.162	'Jaarverslag ARJOS', in: <i>Nederlandse Gedachten</i> , 7 februari 1976
1974	1.202	idem
1975	1.351	idem
1976	1.377	'Jaarverslag ARJOS', in: <i>NG</i> , 26 februari 1977
1977	1.300	'Jaarverslag ARJOS', in: <i>NG</i> , 1 april 1978
1978	1.300	'Jaarverslag ARJOS', in: <i>NG</i> , 17 februari 1979
1979	1.300	idem

1.4 CDA-jongerenorganisatie

Op 19 januari 1981 werd het CDJA opgericht. Het betrof hier zoals reeds vermeld een fusie tussen de KVPJO, de CHJO en de ARJOS. Reeds in de jaren zestig, op de zogeheten 'Witte Hei'-conferenties, vond er tussen deze jongerenorganisaties overleg plaats over onderlinge samenwerking. Deze besprekingen werden later voortgezet, maar waren geen onverdeeld succes. Met name bestond er onenigheid tussen de KVPJG, die bereid was de christelijke grondslag enigszins los te laten ten gunste van een progressief politiek beleid, en de ARJOS, die juist het evangelische fundament wenste te behouden.³⁷ De KVPJG en de CHJO konden tot op zekere hoogte wel tot overeenstemming komen en richtten in 1971 de federatie KVPJG-CHJO op. Erg succesvol was de samenwerking niet. Al snel verdween de KVPJG van het toneel en leidde de CHJO nog slechts een sluimerend bestaan.

In 1976 kwam het tot nieuwe pogingen tot samenwerking. De CHJO was wat uit het slop geraakt en de KVP richtte een nieuwe politieke jongerenorganisatie, de KVPJO, op. De ARJOS was tamelijk stabiel gebleven. In april 1977 werd in navolging van de federatie van de moederpartijen in 1975 door de CHJO, de KVPJO en de ARJOS de federatie CDJA opgericht. Drie jaar later, in oktober 1980, zouden de drie zich opheffen en opgaan in het CDJA. Op de opheffingsvergadering van de ARJOS werd echter niet de benodigde tweederde meerderheid van de stemmen behaald. Op een tweede opheffingsvergadering op 17 januari 1981 lukte dit wel. De oprichting van het CDJA vond twee dagen later plaats.

De periode 1981-1984 stond voor het CDJA in het teken van de verdere integratie van de drie fusierende partijen. Het ledental zakte in deze beginjaren van circa 2.000 naar 1.500 (zie tabel 4). In de eerste statuten van het CDJA werd de relatie tot het CDA in de doelomschrijving als volgt verwoord: 'het meedenken met en het kritisch begeleiden van de christendemocratie in het algemeen en van de te 's-Gravenhage gevestigde politieke partij het Christen Democratisch Appèl in het bijzonder'.³⁸ Kandidaten voor bestuursfuncties van het CDJA dienden bekend te maken van welke politieke partij zij lid waren, maar hieraan werden geen formele consequenties verbonden.

De statuten regelden ook de formele betrekkingen tussen het CDA en het CDJA. Een afgevaardigde van het CDA had met adviserende stem zitting in het algemeen bestuur van het CDJA. In het dagelijks bestuur van het CDJA was geen vertegenwoordiger van het CDA opgenomen, maar de secretaris van dit orgaan werd benoemd in overleg met het CDA (in 1995 werd deze bepaling afgeschaft). Op zijn beurt was het CDJA vertegenwoordigd in een veelheid van CDA-organen, zoals het partijbestuur en de partijraad.³⁹ Het CDJA werd in de partijstatuten aangemerkt als een bijzondere organisatie van het CDA. Wijzigingen in de statuten of reglementen van het CDJA dienden daardoor door de partijraad van het CDA te worden goedgekeurd.

Tabel 4. *Ledentallen Christen-Democratisch Jongeren Appèl (1981-1999)*

Jaar	Ledental	Bron
begin 1981	2.000	'Jaarverslag CDJA', in: <i>CDA Jaarverslag 1980/1981</i> , 29
eind 1981	2.000	idem
26/9/1983	1.964	CDJA-archief, no. 647
juni 1984	1.700	<i>Het Parool</i> , 5 juni 1984
1985	1.600	Lont, <i>op. cit.</i> (zie noot 41)
begin 1986	1.606	'Jaarverslag CDJA', in: <i>CDA Jaarverslag 1986</i> , 29
feb. 1987	1.984	idem
1/2/1988	1.960	'Jaarverslag CDJA', in: <i>CDA Jaarverslag 1987</i> , 53
1/1/1989	2.119	idem
1/1/1990	2.500	'Jaarverslag CDJA', in: <i>CDA Jaarverslag 1989</i> , 68
1992	3.000	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 20 maart 1992
1995	2.550	Bos e.a., <i>op. cit.</i> , 11 (zie noot 1)
1997	2.323	Opgave CDJA
1/1/1998	2.000	idem
1/1/1999	2.000	idem

Volgens de statuten was het CDA verplicht jaarlijks subsidie te verlenen aan het CDJA. Het CDJA moest jaarlijks een organisatorisch en financieel verslag aan het partijbestuur van het CDA overleggen. Vastgelegd werd ook dat het secretariaat van het CDJA werd gevestigd op en werd bijgestaan door het partijsecretariaat.⁴⁰

Na het midden van de jaren tachtig vertoonde het ledental van het CDJA een opgaande lijn.⁴¹ De 'bloedgroepenstrijd' in het CDA, die ook binnen de jongerenorganisatie voelbaar was geweest, behoorde toen min of meer tot het

verleden. In 1992 bereikte het CDJA het hoogste ledental: 3.000 jongeren stonden toen ingeschreven. In de formele relatie tussen het CDA en het CDJA traden in deze periode geen fundamentele wijzigingen op.

2. VVD-jongerenorganisatie

De aan de VVD gelieerde jongerenorganisatie, de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), is in 1949 opgericht. Reeds voor de Tweede Wereldoorlog waren er op het liberalisme georiënteerde politieke jongerenorganisaties. De Vrijzinnig-Democratische Jongeren Organisatie (VDJO) richtte zich op de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), en de Bond van Jonge Liberalen (BJL) op de Liberale Staatspartij (LSP). Toch kan moeilijk worden gesproken van 'voorlopers' van de JOVD, in de zin dat de JOVD voortkwam uit een van deze twee. De VDJO ging na de oorlog op in de jongerenorganisatie van de PvdA (waarin de VDB met onder meer de SDAP in 1946 was opgegaan; zie hierna) en verliet daarmee het liberale kamp. De BJL werkte mee aan de oprichting van de Partij van de Vrijheid (PvdV). Deze partij vormde in januari 1948 met een aantal ontevreden vrijzinnig-democraten uit de PvdA de VVD. Het is mogelijk dat oud-BJL-leden een rol hebben gespeeld bij de oprichting van de JOVD, maar hun aantal zal hoogstwaarschijnlijk gering zijn geweest.⁴²

Na de oprichting stelde de VVD een 'Jongeren-Commissie' in met als taak de vorming van een jongerenorganisatie voor te bereiden. Op uitnodiging van deze commissie werd in februari 1949 door een clubje jonge liberalen de JOVD opgericht.⁴³ De jongerenorganisatie was bedoeld als studiegroep voor 'de jongeren uit onze levenssfeer', zodat die 'straks in staat zullen zijn de plaatsen in te nemen, die nu onze partij leiding geven en vertegenwoordigen'.⁴⁴

De relatie met de VVD is vanaf de oprichting van de JOVD een van de meest besproken thema's geweest binnen de jongerenorganisatie. De JOVD schipperde voortdurend tussen een principieel onafhankelijke positie ten opzichte van de VVD en de feitelijk bestaande verbondenheid met deze partij. In geen enkele andere politieke jongerenorganisatie werd zo uitgebreid over de kwestie van de band met de moederpartij gedebatteerd als binnen de JOVD.⁴⁵ De Jongeren-Commissie had de JOVD aangeraden een onafhankelijke positie ten aanzien van de VVD in te nemen. Over de VVD werd in de eerste beginselverklaring van de JOVD dan ook met geen woord gerept. De volgende beginselverklaringen, vastgesteld in 1966 en 1976, zouden dit voorbeeld volgen.⁴⁶ In zeer vrijblijvende zin kwam de VVD wel in het eerste huishoudelijke reglement van de JOVD voor. Hierin werd bepaald dat in onderling overleg door de VVD een 'politiek adviseur' werd benoemd, die voor JOVD-vergaderingen kon worden uitgenodigd.⁴⁷ Tot het midden van de jaren vijftig werd van deze mogelijkheid gebruik gemaakt.

Het ledental van de JOVD steeg in de beginjaren gestaag (zie tabel 5). In

1958 telde zij ongeveer 2.000 leden. In deze periode verloor de JOVD langzamerhand haar karakter van een 'studiegroep'. JOVD-voorzitter H.J. Roethof speelde hierbij een belangrijke rol.⁴⁸ In de jaren zestig namen de spanningen tussen de JOVD en de VVD toe. Zo nam de algemene vergadering van de JOVD in 1961 een motie aan die er bij het hoofdbestuur van de jongerenorganisatie op aandrong de contacten met de VVD aan te halen, maar het hoofdbestuur van de JOVD legde deze naast zich neer.⁴⁹ De JOVD voelde zich sterk verwant met het in 1962 opgerichte Liberaal Democratisch Centrum (LDC), de georganiseerde linkervleugel binnen de VVD die kritisch stond tegenover partijtop.⁵⁰ Aan de oprichting van D66 aan het einde van 1966 verleenden verschillende (oud-)leden van de JOVD en het LDC hun medewerking. De JOVD wilde graag een brugfunctie vervullen tussen D66 en de VVD, en wenste de nieuwkomer op eenzelfde wijze te benaderen als de VVD. Hierbij was enig eigenbelang de JOVD niet vreemd: een te grote oriëntatie op de VVD zou de organisatie leden kunnen kosten die met D66 sympathiseerden. In deze moeilijke omstandigheden liep het ledental sterk terug (zie tabel 5).

In deze min of meer gespannen periode hadden er wel enkele semi-formele contacten plaats tussen de VVD en de JOVD. Zo vond in 1966 voor het eerst een gesprek plaats in het kader van het 'Liberaal Beraad'; een regelmatig overleg tussen vertegenwoordigers van de VVD, het LDC, de JOVD en de Liberale Studentenvereniging Nederland (LSVN). In totaal werden er vier vergaderingen gehouden. Binnen het Liberaal Beraad werd de positie die de JOVD innam ten opzichte van D66 vaak gehekeld. Het Liberaal Beraad eindigde in 1970.⁵¹

Mede door de gereserveerde houding van D66 ten opzichte van de JOVD, laaide aan het eind van de jaren zestig de discussie over de verwantschap tussen JOVD en VVD weer op. Het hoofdbestuur van de JOVD deed in 1969 een verregaand voorstel voor nauwere samenwerking tussen de twee organisaties. Het JOVD-congres, dat in een 'anti-VVD stemming' verkeerde, verwierp deze voorstellen. Aan de kant van de VVD veranderde er wel iets: de partij gaf in 1970 de JOVD de gelegenheid amendementen op het VVD-verkiezingsprogramma in te dienen via de partijafdelingen.⁵²

In het midden van de jaren zeventig stelde de JOVD een commissie in, die advies diende te geven 'over de (on)verenigbaarheid van functies binnen de JOVD en politiek daarbuiten'.⁵³ In het rapport van deze commissie werd de onafhankelijkheid van de JOVD nog eens benadrukt. Zij verklaarde een aantal belangrijke posten binnen de JOVD onverenigbaar met bepaalde bestuursfuncties binnen of vertegenwoordigende functies voor een politieke partij. In 1977 werd het grootste deel van de aanbevelingen van de commissie in de vorm van de 'Resolutie Onafhankelijkheid' door de algemene vergadering van de JOVD aangenomen.⁵⁴ In het gewijzigde huishoudelijk reglement van de JOVD van 1979 kwamen de bepalingen aangaande de politieke adviseurs van de VVD niet meer voor.⁵⁵

Tabel 5. *Ledentallen Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (1951-1999)*

Jaar	Ledental	Bron
1951	350	Koole, Lucardie en Voerman, <i>op. cit.</i> , 202 (zie noot 48)
1955	1.700	idem
1957	1.000	idem
1959	2.048	Habben Jansen, <i>op. cit.</i> , 20 (zie noot 43)
ca. 1960	2.000	Koole, Lucardie en Voerman, <i>op. cit.</i> , 202
1963	1.700	Habben Jansen, <i>op.cit.</i> , 36
ca. 1966	2.000	Koole, Lucardie en Voerman, <i>op. cit.</i> , 202
ca. 1972	500	idem
1978	2.000	idem
1983	5.000	idem
5/6/1984	4.300	<i>Het Parool</i> , 5 juni 1984
1984	> 3.000	Habben Jansen, <i>op. cit.</i> , 81
1985	5.000	Koole, Lucardie en Voerman, <i>op. cit.</i> , 202
1/10/1985	3.846	JOVD-archief; ledenadministratie
1987	6.000	Koole, Lucardie en Voerman, <i>op. cit.</i> , 202
mrt. 1992	3.500	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 20 maart 1992
1994	3.100	'Voorwoord plaatsingslijst JOVD-archief', 2; DNPP
1995	1.537	Bos e.a., <i>op. cit.</i> , 11 (zie noot 1)
1997	1.600	Opgave JOVD
1/1/1998	1.246	idem
1/1/1999	1.372	idem

In deze jaren gaf de in 1976 ingevoerde subsidieverstrekking aan politieke jongerenorganisaties door het ministerie van CRM een nieuwe impuls aan de discussie over de relatie tussen de JOVD en de VVD. Vanaf het midden van de jaren zeventig was een aantal jongeren in de VVD zich - mede uit onvrede over de koers van de JOVD - gaan organiseren in zogenaamde VVD-Jongerencontacten. Er ontstond op den duur strijd tussen de JOVD en deze

Jongerencontacten over de aanspraak op de subsidiegelden van CRM, die vooralsnog toevielen aan de JOVD. Het conflict werd uiteindelijk beslecht in een gezamenlijk overleg tussen de JOVD, de VVD-Jongerencontacten en de VVD. De Jongerencontacten gingen op in de JOVD, die in het vervolg adviserende leden kon benoemen in de afdelingsbesturen van de VVD en in het hoofdbestuur van de VVD.⁵⁶ Op het JOVD-congres in 1983 was er niet veel waardering voor deze regeling. De 'Resolutie Onafhankelijkheid' werd slechts in zeer beperkte mate aangepast, maar wel voldoende om de vertegenwoordiging van de JOVD binnen de VVD te kunnen handhaven.⁵⁷

De oprichting van de aan D66 gelieerde Jonge Democraten in 1984 duwde de JOVD echter verder in de richting van de VVD. Eind 1984 werd de discussie over de relatie met de VVD dan ook voorlopig afgerond met de totstandkoming van een samenwerkingsovereenkomst tussen de JOVD en de VVD.⁵⁸ Hierin benadrukte de JOVD de bijzondere positie die zij innam ten opzichte van de VVD, terwijl de VVD in haar huishoudelijk reglement de JOVD aanmerkte als een 'bijzondere groep'.⁵⁹ Het VVD-hoofdbestuur werd in deze overeenkomst opgedragen een voorstel te doen omtrent de directe benoeming van adviserende leden door de JOVD in de besturen van onder meer de afdelingen en de kamercentrales. De JOVD verplichtte zich op haar beurt de 'Resolutie Onafhankelijkheid' van 1983 te herzien. Deze revisie kreeg haar beslag in de 'Herziene Resolutie Onafhankelijkheid' van 1988. De onverenigbaarheid van functies bleef gehandhaafd, maar er werd wel duidelijk melding gemaakt van de verwantschap en de samenwerking tussen de VVD en de JOVD.⁶⁰

De jaren tachtig waren een gouden decennium voor de JOVD. Het ledental steeg tot ongekennde hoogte, zeker in vergelijking met de andere politieke jongerenorganisaties. Het hoogtepunt werd in 1987 bereikt, met 6.000 leden. In de jaren negentig daalde het weer sterk: in januari 1999 telde de JOVD nog 1.372 betalende leden.⁶¹

3. PvdA-jongerenorganisaties

De PvdA heeft sinds haar oprichting drie verschillende politieke jongerenorganisaties gekend, die hier in chronologische volgorde zullen worden behandeld. De eerste was de Democratisch Socialistische Jongeren Vereniging 'Nieuwe Koers' (DSJVNK). Deze was in april 1946 ontstaan uit een fusie van de VDJO (zie hierboven), de Democratisch Socialistische Jongeren Organisatie en de Jongeren uit de Werkgemeenschap van de Nederlandse Volksbeweging.⁶² Aan deze fusie ging de oprichting van de PvdA in februari 1946 vooraf, waarin zoals hierboven reeds vermeld de SDAP, de VDB alsmede enkele kleinere groeperingen samengingen. De jongerenorganisatie van de SDAP, de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), bleef buiten de PvdA-jongerenorganisatie en zette haar bestaan voort tot 1959.⁶³

Tabel 6. *Ledentallen Nieuwe Koers, de Federatie van Jongerengroepen en Jonge Socialisten (1946-1999)*

Nieuwe Koers		
Jaar	Ledental	Bron
1/9/1946	461	Alle ledentallen zijn afkomstig uit de jaarverslagen van Nieuwe Koers; IISG
1/9/1947	2.905	
31/12/1948	3.293	
31/12/1949	2.471	
1/10/1950	2.500	
1/10/1951	2.303	
30/9/1952	2.366	
30/9/1953	2.342	
1/10/1954	2.086	
1/10/1955	1.765	
30/9/1956	1.865	
30/9/1957	1.377	
30/9/1958	1.144	
Federatie van Jongerengroepen		
1970	500	Vossen, <i>op. cit.</i> , 156 (zie noot 73)
1971	700	<i>Jaarverslag FJG 1971</i>
1972	900	<i>Jaarverslag FJG 1972</i>
1973	1.200	<i>Jaarverslag FJG 1973</i>
1975	1.200	Vossen, <i>op. cit.</i> , 156
1976	1.500	<i>Organisatorische en financiële verslagen PvdA 1975-1976</i>

Tabel 6. *Ledentallen Nieuwe Koers, de Federatie van Jongerengroepen en Jonge Socialisten (1946-1999), vervolg*

Jonge Socialisten		
1976	800	Krop en Olij, <i>op. cit.</i> , 362 (zie noot 72)
1977	1.400	idem
1979	1.800	idem
1981	2.000	Krop en Olij, <i>op. cit.</i>
5/6/1984	2.300	<i>Het Parool</i> , 5 juni 1984
1985	3.000	Köbben en Sanderse, <i>op. cit.</i> , 33 (zie noot 86)
1987	4.420	idem
1989	1.500	<i>Opzet nieuwe wervingscampagne</i>
1992	1.000	Van Basten, <i>op. cit.</i> , 3 (zie noot 75)
1995	1.500	Bos e.a., <i>op. cit.</i> , 11 (zie noot 1)
1996	1.000	<i>Politiek met passie. Politiek en Organisatorische Werkplan JS 1996</i> , 11
1997	900	Opgave Jonge Socialisten
1/1/1998	2.125	idem
1/1/1999	2.311	idem

De oprichting van de DSJVNK vond plaats zonder directe bemoeienis van de PvdA. De partij poogde echter al snel grip te krijgen op de geestverwante jongerenorganisatie. Zij stelde de adviescommissie 'Nieuwe Koers' in, die spoedig de DSJVNK voor het blok zette. Om (financiële) steun van de PvdA te verkrijgen, moest de jongerenorganisatie haar onafhankelijkheid deels opgeven.⁶⁴

Ondanks de ledengroei in de eerste jaren na de oprichting (zie tabel 6) was men niet erg tevreden over de manier waarop de DSJVNK functioneerde. Met name de afwezigheid van jonge arbeiders in het ledenbestand baarde de organisatie zorgen. Deze groep was voornamelijk georganiseerd in het AJC. Besprekingen over het samengaan van de DSJVNK en de AJC liepen echter steeds vast.⁶⁵ Toen in 1949 het ledental drastisch terugliep, werd nauwere

aansluiting bij de PvdA gezocht. Uiteindelijk ging de DSJVNK in op de uitnodiging van de PvdA om volledig onderdeel te gaan uitmaken van deze partij. Een partijcommissie deed hiertoe de volgende aanbevelingen: 'Nieuwe Koers wordt de jongerenorganisatie van de PvdA; Nieuwe Koers blijft zelfstandig verantwoordelijk voor bestuur en beleid; Nieuwe Koers krijgt vertegenwoordigers in het partijbestuur en in de gewestelijke en afdelingsbesturen van de P.v.d.A...; lid van Nieuwe Koers kunnen zijn ook jongeren die geen lid zijn van de partij'.⁶⁶

Op 1 april 1950 werd de DSJVNK opgeheven. Zij ging onder de naam 'Nieuwe Koers' deel uitmaken van de PvdA-partijorganisatie. Na een proeftijd van een jaar gaf ook het PvdA-congres in 1951 zijn fiat. Vanaf dat moment maakten de statuten van de PvdA expliciet melding van 'de jongerenorganisatie van de PvdA Nieuwe Koers'. Zij bepaalden dat alle leden van de PvdA jonger dan dertig jaar automatisch lid waren van Nieuwe Koers, tenzij zij te kennen gaven dit niet te wensen. Niet-partijleden konden tevens lid worden van Nieuwe Koers, mits zij echter het beginselprogramma van de PvdA onderschreven. Het doel van de jongerenorganisatie werd omschreven als het voeren van propaganda voor het democratisch-socialisme zoals neergelegd in het beginselprogramma van de PvdA. Het huishoudelijk reglement van Nieuwe Koers behoeftte goedkeuring van het partijbestuur. Twee vertegenwoordigers van Nieuwe Koers hadden zitting in de partijraad en één in het partijbestuur van de PvdA.⁶⁷

Aan het eind van de jaren vijftig raakte Nieuwe Koers door aanhoudend ledenverlies in een crisis. Besloten werd de gesloten en centraal geleide organisatie van Nieuwe Koers om te vormen tot een meer open en decentrale structuur. De basis werd in het vervolg gevormd door plaatselijke jongerenkernen, nationaal verenigd in een Federatie van Jongerengroepen van de PvdA (FJG). In maart 1959 nam de FJG de plaats in van Nieuwe Koers.⁶⁸ De oriëntatie op de PvdA bleef ongewijzigd, zo bleek uit het eerste artikel van het huishoudelijk reglement van de nieuwe organisatie: 'de Federatie van Jongerengroepen van de Partij van de Arbeid stelt zich ten doel... bij te dragen tot de staatsburgerlijke vorming van jongeren door hen in contact te brengen met de politiek in het algemeen en met het democratisch socialisme zoals dit gestalte vindt in de partij'.⁶⁹

Niet alleen de ideologische, ook de organisatorische band met de PvdA bleef gehandhaafd, alhoewel losser dan bij Nieuwe Koers het geval was. Het huishoudelijk reglement van de FJG regelde de instelling van een jongerensecretaris. Deze werd betaald door de PvdA en na overleg tussen de partij en de federatieraad van de FJG benoemd of ontslagen. De jongerensecretaris woonde de vergaderingen bij van het PvdA-bestuur (en indien gewenst ook die van het dagelijks bestuur), en van de federatieraad en de Algemene Beleidscommissie van de FJG. De potentiële invloed van de jongerensecretaris was niet gering; zijn goedkeuring was vereist voor alle acties die de FJG ondernam en voor het benaderen van alle instanties buiten de PvdA.

In 1965 werd het huishoudelijke reglement van de FJG gewijzigd. Voortaan waren PvdA-leden jonger dan dertig jaar niet langer automatisch lid. Verder werd de jongerensecretaris niet langer *na* overleg, maar *in* overleg met de federatieraad van de FJG door het partijbestuur benoemd.⁷⁰ Formeel kwam de FJG hiermee iets losser te staan van de PvdA. In de statuten en in het huishoudelijk reglement van de PvdA van 1965 werd veelvuldig melding gemaakt van de formele relatie met de jongerenorganisatie. Zo hadden FJG-vertegenwoordigers zitting in de partijraad.⁷¹ Vanaf 1975 had de FJG ook een adviserende stem in het partijbestuur.⁷²

Aan het eind van de jaren zestig raakte de FJG evenals de andere hier behandelde politieke jongerenorganisaties in een crisis. Haar ledental bereikte een dieptepunt van 500 leden, niet in de laatste plaats doordat de FJG vanwege de nauwe relatie met de PvdA geen aansluiting kon vinden bij de progressieve jongerenbeweging die in die tijd op kwam.⁷³ De FJG verloor een aanzienlijk deel van haar aanhang aan de Socialistische Jeugd, Politeia en de PSP, terwijl Nieuw Links haar kritische functie binnen de PvdA overnam.⁷⁴

In 1971 gingen er binnen de PvdA stemmen op om de FJG op te heffen, omdat zij niet langer goed functioneerde. Het ledental bleef laag en de positie ten opzichte van de PvdA was tweeslachtig; dan weer richtte de FJG zich duidelijk op de partij, dan weer nam zij een onafhankelijke positie in. In 1974 kwam aan deze ambivalentie een eind toen de FJG besloot volledig in de PvdA te integreren. De naam, 'Federatie van Jongerengroepen *van* de PvdA', werd daartoe symbolisch veranderd in 'Federatie van Jongerengroepen *in* de PvdA'.⁷⁵

In 1977 volgde opnieuw een naamswijziging tot Jonge Socialisten in de PvdA (JS), mede omdat van een federatie al lange tijd geen sprake meer was. Ook al werd dit over het algemeen als niet veel meer dan een naamsverandering beschouwd, de formele relatie met de PvdA veranderde hier en daar wel degelijk.⁷⁶ Zo werd de functie van jongerensecretaris uit het huishoudelijk reglement van de nieuwe organisatie geschrapt.⁷⁷ De JS omschreef in dit reglement zijn doelstelling als het leveren van een bijdrage aan de realisering van een 'demokraties-socialistische' samenleving. De zinsnede 'zoals dit gestalte vindt in de partij', bleef nu achterwege. Wijzigingen in het huishoudelijk reglement van de JS behoefden goedkeuring van het PvdA-bestuur. De vertegenwoordiging van JS-leden in diverse PvdA-organen bleef ongewijzigd bestaan, terwijl de JS tevens spreekrecht werd verleend op PvdA-congressen.⁷⁸

De regeling van het lidmaatschap door de JS verschilde van die van de FJG. Alle PvdA-leden onder de 26 jaar waren automatisch lid van de JS (vergelijkbaar met de procedure die de FJG vóór 1965 hanteerde). Het formele lidmaatschap ging echter pas in wanneer deze leden nadrukkelijk te kennen hadden gegeven te kiezen voor deze mogelijkheid. Hoewel deze regeling de ledengroei niet stimuleerde, nam de aanhang van de JS na 1977 flink toe. De JS profiteerde van zijn band met de tot 'actie-partij' omgevormde PvdA.⁷⁹

In 1987 telde de JS meer dan 4.400 leden. Vervolgens braken er weer magere jaren aan. In 1995 kreeg de JS te maken met 'concurrentie' van de organisatie 'Niet Nix', een jongeren netwerk binnen de PvdA, die zich in sterk profileerde in de media.⁸⁰ In 1997 had de JS nog 900 leden. Het is wellicht om deze reden dat in het herziene huishoudelijk reglement van 1995 met betrekking tot het automatische lidmaatschap de leeftijdsgrens is verhoogd tot 28 jaar.⁸¹

In het midden van de jaren negentig was de JS nog altijd direct gekoppeld aan de PvdA. Wijzigingen in het huishoudelijk reglement van de JS behoeften de goedkeuring van het partijbestuur van de PvdA.⁸² De JS diende tevens een tweejaarlijks verslag van werkzaamheden te overleggen aan het partijbestuur, welke het ter kennisgeving diende voor te leggen aan het partijcongres. Nieuw in het in 1992 gewijzigde huishoudelijk reglement van de PvdA was de bepaling dat een meerderheid van het landelijk bestuur van de JS, waaronder de voorzitter, lid diende te zijn van de partij.⁸³

4. D66-jongerenorganisatie

Het duurde lang voordat binnen D66 speciaal op jonge partijleden gerichte activiteiten werden ontplooid. In oktober 1980 werd het Jongeren Aktiverings Centrum (JoAc) opgericht, dat jongeren bij D66 en de politiek moest betrekken. Dit orgaan was niet zelfstandig, maar leek meer een soort veredelde werkgroep van D66. Dit bleek onder meer uit het feit dat het JoAc werd geleid door een bestuurscommissie, benoemd door en functionerend onder de verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur van D66. De leden van deze commissie moesten tevens lid zijn van D66.⁸⁴ Men besloot een stichting JoAc op te richten, teneinde voor overheidssubsidie in aanmerking te komen.⁸⁵

Door de beperkte ruimte die het JoAc zowel financieel als inhoudelijk kreeg, pleitte het al snel voor een andere opzet van het jongerenwerk.⁸⁶ Een aantal jonge D66-leden maakte zich sterk voor de oprichting van een onafhankelijker functionerende, maar wel aan D66 gelieerde jongerenorganisatie. Deze groep vormde in oktober 1983 de vereniging Jonge Democraten-in-oprichting.⁸⁷

De houding van D66 ten opzichte van deze groep was enigszins ambivalent. Het concept van categoriale groepen lag nogal gevoelig binnen de partij.⁸⁸ Uiteindelijk nam de algemene ledenvergadering in januari 1984 toch een resolutie van het hoofdbestuur aan die de instelling van de jongerenorganisatie Jonge Democraten (JD) mogelijk maakte.⁸⁹ In maart 1984 kwam het tot de daadwerkelijke oprichting van de vereniging JD.

De beginselverklaring van de JD refereerde niet aan D66. De JD richtte zich in eerste instantie tot alle 'vrijzinnig democratisch gezinde jongeren'.⁹⁰ In de statuten werd D66 wel genoemd: 'De vereniging stelt zich als een politieke jongerenorganisatie ten doel om politieke vormingsactiviteiten tot stand

te brengen ten behoeve van jongeren in overeenstemming met de doelstellingen van D'66.⁹¹ In de statuten van D66 is nooit melding gemaakt van het bestaan van de JD.⁹²

Tabel 7. *Ledentallen Jonge Democraten (1984-1999)*

Jaar	Ledental	Bron
1984	300	Köbben en Sanderse, <i>op. cit.</i> , 41 (zie noot 1)
5/5/1984	500	<i>Het Parool</i> , 5 juni 1984
feb. 1985	800	Brief JD aan het ministerie van VWS, 7 februari 1985, JD-archief
sep. 1985	1.250	<i>Programma van werkzaamheden 1986</i> , september 1985
1986	1.900	Köbben en Sanderse, <i>op. cit.</i> , 41
1986	1.600	<i>Programma van werkzaamheden 1987</i> , augustus 1986
sep. 1987	1.600	<i>Programma van werkzaamheden 1988</i> , herfst 1987
1989	1.500	<i>Democraat</i> , 16 september 1986
2/6/1991	1.864	JD-archief
mrt. 1992	1.700	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 20 maart 1992
jan. 1995	956	Bos e.a., <i>op. cit.</i> , 1 (zie noot 1)
1/1/1995	696	Opgave JD
1/1/1996	859	idem
1/1/1997	652	idem
28/8/1998	700	<i>NRC Handelsblad</i> , 28 augustus 1998

In het concept-huishoudelijk reglement van de JD werd gesteld dat kandidaten voor het landelijk bestuur van de JD geen lid van een andere politieke jongerenorganisatie of een andere partij dan D66 mochten zijn. In die zin was er sprake van een zekere formele band tussen D66 en de JD. Tevens

werd echter bepaald dat het bestuurslidmaatschap van de JD niet verenigbaar was met het lidmaatschap van enig orgaan of vertegenwoordigende functie van D66.

De JD maakte in haar beginjaren een snelle ledengroei door (zie tabel 7). Deze werd overigens niet in de laatste plaats veroorzaakt door het feit dat leden in die beginperiode geen contributie hoefden te betalen. In 1985 verkreeg de JD op basis van deze groei een 'aanloopsubsidie' van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC). In 1986 kon de JD aanspraak maken op de reguliere subsidieregeling voor politieke jongerenorganisaties. In dat jaar telde de JD zo'n 1.600 leden.

De formele relatie tussen de JD en D66 gaf vanaf het begin enige problemen. Tot een wederzijdse vertegenwoordiging in elkaars besturen kwam het niet. Zowel binnen D66 als binnen de JD werd dit onwenselijk geacht. D66 was een open, democratische partij, waar alle leden stemrecht hadden op de algemene ledenvergaderingen. Binnen deze structuur paste een georganiseerd optreden van jongeren, als een speciale ledencategorie, niet goed. Tegelijkertijd bestond er wel behoefte aan een vorm van geformaliseerd overleg.⁹³

5. De financiële relatie tussen partijen en hun jongerenorganisaties

Een belangrijk aspect van de formele betrekkingen tussen de politieke partijen en hun jongerenorganisaties is hier nog slechts zijdelings ter sprake gekomen, te weten de financiële relatie. Alle hier besproken jongerenorganisaties ontvingen op enig moment financiële bijdragen van hun moederpartijen. Zoals hieronder duidelijk wordt, nam het relatieve aandeel van de partijbijdragen in het budget van de jongerenorganisaties in de loop van de tijd af, waardoor deze in financieel opzicht onafhankelijker werden van hun moederpartijen.

In tabel 8 zijn voor verschillende jaren de besteedbare budgetten van de jongerenorganisaties in absolute bedragen weergegeven en het procentuele aandeel daarin van de drie belangrijkste inkomstenbronnen: contributie, partijsubsidie en overheidssubsidie.

Het eerste deel van de tabel bevat de vroegste gegevens die voor de verschillende organisaties konden worden achterhaald uit de periode 1946-1969 (waarbij de CHJO nog ontbreekt). Wat opvalt is dat Nieuwe Koers en vooral de KVPJG voor hun financiële middelen voor het grootste gedeelte afhankelijk waren van de bijdrage van hun moederpartij. De ARJOS en de JOVD moesten zich voornamelijk met hun contributie-inkomsten tevreden stellen. Hun moederpartijen stelden zich niet scheutig op, zij het dat de ARP de kosten van het secretariaat van haar jongerenorganisatie voor haar rekening nam.

Tabel 8. Inkomsten van jongerenorganisaties (1949-1995)

Organisatie	Jaar	Totale budget (f)	Contribu- tie (%)	Partij- subsidie (%)	Overheids- subsidie (%)	Overige (%)
KVPJG	1956/57	21.000	0,0	100,0		0,0
ARJOS	1956	3.240	94,8	0,0		5,2
JOVD	1966/67	9.677	70,1	0,0		29,9
Nieuwe Koers	1949	31.491	?	78,1		?
KVPJG	1971/72	17.629	0,0	56,6		43,4
CHJO	1971	24.525	21,0	53,0		74,0
ARJOS	1973	20.998	0,0	100,0		0,0
JOVD	1972/73	16.105	55,9	24,8		19,3
FJG	1972/73	23.089	19,9	58,3		21,8
KVPJG	1977	87.800	0,0	17,7	82,3	0,0
CHJO	1977	55.578	2,5	19,5	77,2	0,8
ARJOS	1976	146.811	13,3	48,8	29,5	8,4
JOVD	1977	104.149	19,4	7,7	58,5	14,4
FJG	1976	123.620	5,4	26,9	55,8	11,9

In het tweede deel van de tabel hebben de cijfers betrekking op het begin van de jaren zeventig, waardoor zij beter vergelijkbaar zijn. Bij vier van de vijf jongerenorganisaties was het merendeel van de inkomsten afkomstig van de moederpartijen: bij de ARJOS alles en bij CHJO, KVPJG en de FJG ruim de helft. Alleen de JOVD bleef karig bedeed. De liberale jongeren ontvingen nu wel een bijdrage van de VVD, maar deze bedroeg nog geen kwart van hun totale inkomsten. De contributies brachten bij de JOVD nog steeds het meeste geld in het laatje.

Het derde deel van tabel 8 geeft de herkomst van de te besteden middelen weer direct na de invoering van de overheidssubsidie aan de jongerenorganisaties in 1976. Vooral als gevolg van de staatssteun schoten de budgetten omhoog. De KVPJO en de CHJO waren voor circa 80% van hun inkomsten afhankelijk van deze bron; FJG en JOVD voor meer dan de helft. Relatief gezien trad de moederpartij terug als grote geldschietster; alleen bij de ARJOS bleef het aandeel van de partij hoger dan de overheidssubsidie.

Tabel 8. Inkomsten van jongerenorganisaties (1949-1995), vervolg

Organisatie	Jaar	Totale budget (f)	Contributie (%)	Partij-subsidie (%)	Overheids-subsidie (%)	Overige (%)
CDJA	1981	342.730	7,7	39,4	48,9	4,0
JOVD	1981	218.268	18,9	4,6	51,8	24,7
JS	1981	393.105	5,1	28,6	44,0	22,3
CDJA	1983	425.650	0,0	47,6	52,4	0,0
JOVD	1985	406.907	16,3	2,5	66,1	15,1
JS	1983	529.592	3,4	40,1	47,0	9,5
CDJA	1989	464.014	11,2	42,0	46,0	0,8
JOVD	1989	338.812	8,7	3,0	62,0	26,3
JS	1989	385.500	5,1	25,3	61,0	8,6
JD	1989	149.496	6,2	18,0	66,6	9,2
CDJA	1995	467.984	11,9	21,4	66,1	0,6
JOVD	1995	333.971	17,5	1,5	42,0	39,0
JS	1995	468.149	2,2	24,3	64,5	9,0
JD	1995	198.509	11,0	4,5	69,2	15,3

In 1981 (het vierde deel van de tabel) waren de budgetten opnieuw flink gestegen. De inkomsten van de JOVD waren verdubbeld en die van de JS meer dan verdrievoudigd ten opzichte van 1976/1977. Het budget van de nieuwkomer CDJA lag ruim boven het totaal van zijn drie voorgangers. Enerzijds is deze stijging toe te schrijven aan een verhoging van de overheidssubsidie; anderzijds tastten de PvdA en het CDA dieper in de buidel. De VVD bleef weinig toeschietelijk voor de JOVD, maar deze kon aanzienlijke bedragen uit andere bronnen putten.

Bij drie jongerenorganisaties was in 1981 het merendeel van de inkomsten afkomstig van de overheid en niet van de partij. Dit was in 1983/1985 ook het geval bij de JOVD (zie het vijfde deel van de tabel). Tweederde van het totale budget van de liberale jongeren kwam voor rekening van de overheid en slechts 2,5% van de VVD. Bij de JS en het CDJA steeg het aandeel van de overheid weliswaar, maar dat van de moederpartij ging aanzienlijk meer omhoog. Hierdoor kwam er wat meer evenwicht tussen beide inkomstenbronnen, alhoewel de balans nog wel doorsloeg naar de staatssteun. De budgetten van de jongerenorganisaties waren in 1983/1985 behoorlijk gestegen ten

opzichte van 1981. De JD (die hier in de tabel ontbreekt omdat het totaalbedrag van haar budget onbekend is) ontving in 1985, een jaar na haar oprichting, een startsubsidie van de overheid van 50.000 gulden. D66 droeg 20.000 gulden bij.

In 1989 (deel zes van de tabel) waren de bijdragen van het CDA en de PvdA aan hun jongerenorganisaties zowel in relatieve als in absolute zin gedaald ten opzichte van 1985. Vooral de sociaal-democratische jongerenorganisatie moest een aderlating ondergaan: de bijdrage van de PvdA werd meer dan gehalveerd en bedroeg nu minder dan 100.000 gulden. Het gevolg was dat gegeven het slinkende budget de afhankelijkheid van de overheidssubsidie toenam.

De klap die de JS in 1989 kreeg, kwam voor het CDJA in 1995 (het zevende deel van de tabel). Als gevolg van de problemen waarin het CDA verkeerde, werd de bijdrage aan de jongerenorganisatie gehalveerd. Met een zelfde korting van de moederpartij kreeg de JOVD te maken; maar waar het voor het CDJA om een reductie van 100.000 gulden ging, betrof het voor de liberale jongeren slechts 5.000 gulden. Daartegenover stond dat de JOVD veel meer dan de andere jongerenorganisaties diverse 'overige' inkomstenbronnen kon aanboren. Daarnaast stegen haar contributie-inkomsten behoorlijk. Ook de JD ten slotte werd door haar moederpartij D66 gekort.

Conclusie

In dit artikel werden de veranderingen in kaart gebracht in de formele relatie tussen de grote politieke partijen en hun jongerenorganisaties. Wat kan nu afsluitend worden opgemerkt over de in de inleiding geformuleerde verwachting, dat deze relatie door de tijd heen zwakker zal zijn geworden?

De naoorlogse periode overziend, kan inderdaad worden gesteld dat de banden die in de jaren vijftig bestonden, in de jaren zeventig en zeker in de jaren negentig zijn verzwakt. Kijken we bijvoorbeeld naar de KVPJO, dan is duidelijk te zien dat deze eind jaren zeventig een aantal formele bindingen met de KVP niet had, die de KVPJG in de jaren vijftig (en zestig) wel onderhield. Ook de financiële bijdrage van de KVP aan haar jongerenorganisatie was eind jaren zeventig relatief nog maar een fractie van het aandeel dat zij in de jaren vijftig voor haar rekening had genomen. Bij de veranderingen in de formele relatie tussen de KVP en haar jongerenorganisatie eind jaren zeventig moet overigens wel worden opgemerkt dat deze niet van harte tot stand kwamen, maar mede onder druk van het ministerie van CRM.

De veranderingen in de formele relatie tussen de CHU en haar jongerenorganisatie bevestigen dit beeld. De CHJG had in de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig minder formele banden met haar moederpartij dan de KVPJG met de KVP in die periode, maar zij waren wel degelijk aanwezig. Gedurende het eind van de jaren zestig en de jaren zeventig verdwenen deze banden echter volledig. Eind jaren zeventig was eigenlijk nog alleen een

sterk in belangrijkheid gereduceerde financiële band met de CHU aanwezig. Het geval van de ARP en haar jongerenorganisatie wijkt af van die van de twee andere confessionele partijen. De formele relatie was hier vanaf het begin van de oprichting vrij hecht en werd door de jaren heen eigenlijk alleen nog maar aangehaald. Eind jaren zeventig was het aantal formele bindingen zelfs uitgebreid ten opzichte van de situatie in de jaren vijftig. In de jaren zeventig besloeg de geldelijke bijdrage van de ARP echter een relatief minder groot deel van het totale budget van de ARJOS. In vergelijking met de andere partijen was dit echter nog steeds een behoorlijk hoog percentage. De formele banden tussen het CDJA en het CDA kwamen in het begin van de jaren negentig het meest overeen met de tamelijke sterke formele relaties die in de jaren zeventig bestonden tussen de ARJOS en de ARP. Alleen in financieel opzicht was het CDJA wat onafhankelijker van het CDA dan de ARJOS destijds van de ARP. In dit opzicht zijn de CDA-jongeren het beste vergelijkbaar met de KVPJO en de CHJO in de jaren zeventig.

De JOVD voldoet maar in beperkte mate aan de hierboven geformuleerde verwachtingen. Zij onderhield in de jaren vijftig amper formele banden met de VVD, vanuit het liberale streven de JOVD een onafhankelijke politieke jongerenorganisatie te laten zijn. Aan het eind van de jaren zeventig was zelfs de enige formele binding die in de jaren vijftig werd geconstateerd (de 'politiek adviseur') verdwenen. Wel was er toen een financiële relatie met de VVD, in de vorm van een relatief zeer minimale bijdrage aan het budget van de JOVD. Eveneens in strijd met de verwachtingen was er aan het begin van de jaren negentig daarentegen wel sprake van een toename van het aantal formele bindingen tussen de VVD en de JOVD.

Het beeld van de formele betrekkingen tussen de PvdA en haar jongerenorganisaties is meer voorspelbaar. Deze relatie is tussen de jaren vijftig en het einde van de jaren zeventig duidelijk verzwakt, zij het niet in eenzelfde mate als tussen de CHU en de CHJG/CHJO. Opvallend is dat de formele bindingen tussen de PvdA en de JS gedurende de jaren tachtig en negentig niet verder zijn afgenomen.

Het beeld van de JD past binnen de verwachting dat een jongerenorganisatie in de jaren negentig weinig formele banden meer heeft met haar moederpartij. De enige formele banden betreffen het feit dat D66 deel uitmaakt van de doelomschrijving van de JD en dat D66 relatief een zeer bescheiden bijdrage levert aan het budget van haar jongerenorganisatie.

Een verklaring voor dit patroon zou het volgende kunnen zijn. De KVP en de PvdA van de jaren vijftig zijn door Koole aangemerkt als 'intentionele massapartijen'.⁹⁴ Hun massapartijkarakter zou het grote aantal formele bindingen tussen deze partijen en hun jongerenorganisaties in deze periode kunnen verklaren. Doordat deze partijen in de jaren zestig en zeventig hun massapartijkarakter enigszins begonnen te verliezen, werden de banden tussen deze partijen en hun neveninstellingen, waaronder de jongerenorganisaties, zwakker.

De VVD en de CHU van de jaren vijftig worden door Koole beschouwd als 'semi-massapartijen'.⁹⁵ Zij voldeden minder aan de karakteristieken van het ideaaltipe van de massapartij. Bij de VVD kwam dit tot uitdrukking in de zwakke formele relatie met de JOVD. De CHU had nauwere formele betrekkingen met haar jongerenorganisatie, maar zeker niet zo eng als de KVP en de PvdA. Doordat de CHU en de VVD eigenlijk nooit 'echte' massapartijen waren (en eigenlijk ook niet wilden zijn), zijn zij eind jaren zeventig verder verwijderd van dit partijtype dan de KVP en de PvdA. Formele bindingen tussen de CHU en de VVD en hun respectievelijke jongerenorganisaties zijn in die periode dan ook vrijwel geheel afwezig.

Ook de ARP van de jaren vijftig kan worden aangemerkt als een intentionele massapartij. De bestaande formele bindingen tussen de ARP en de ARJOS in die jaren baren dan ook geen opzien. Zij waren echter wel minder talrijk dan tussen de KVP en de PvdA en hun jongerenorganisaties. Opmerkelijker is dat het aantal formele bindingen tussen de ARP en de ARJOS daarna niet afnam, maar zelfs toenam. Hierboven is aangegeven dat het initiatief tot nauwere samenwerking in de jaren zeventig tussen de ARP en de ARJOS afkomstig was vanuit de jongeren zelf. Zij kregen hierdoor meer zeggenschap in de organisatie van de moederpartij en konden zo een belangrijke rol spelen in de interne partijstrijd tussen de traditionele en christen-radicalen vleugel. Het belang van het feit dat er zich tussen de ARP en ARJOS geen afname van formele bindingen voordeed, moet echter ook niet worden overdreven. Eind jaren zeventig bevond de ARJOS zich in dit opzicht in eenzelfde situatie als de JS en de KVPJO.

Een verklaring voor de stagnatie van een verdere afname van formele bindingen sinds het eind van de jaren zeventig is moeilijker te geven. Wellicht zijn het CDJA, de JS en de JOVD zich wel op de moederpartijen blijven richten, nadat hun ledentallen fors terugliepen. Bovendien proberen de drie partijen toch nog iets van hun massapartijkarakter te behouden en geen *catch-all* partij te worden. Koole noemt hen daarom 'moderne kaderpartijen'. Ook een moderne kaderpartij kan immers profijt hebben van banden met een jongerenorganisatie, die immers nieuw kader kan leveren. De toekomst voor de jongerenorganisatie moet men dan ook niet te somber inzien.

noten

1. Dit artikel is een bewerking van een onderzoeksverslag dat de auteur schreef naar aanleiding van een stage op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in 1997. De meest recente publicatie waarin een aantal politieke jongerenorganisaties wordt behandeld is: E. Bos e.a., *Achter de deuren van politieke jongerenorganisaties*, Amsterdam, 1995.

2. Zie voor een bespreking van deze laatste ontwikkeling onder meer R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992; en K. Deschouwer, 'De

teloorgang van de *catch-all* partij. Een bespreking', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 230-238.

3. Koole, *op. cit.*, 403.

4. Voor dit onderzoek werden onder meer de archieven geraadpleegd van de volgende jongerenorganisaties: Anti-Revolutionaire Jongeren Organisatie (Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Amsterdam); Christen Democratisch Jongeren Appèl (Algemeen Rijksarchief - ARA -, Den Haag); Christelijk-Historische Jongeren Groepen en Christelijk-Historische Jongeren Organisatie (ARA); Jonge Democraten (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - DNPP -, Groningen); Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (DNPP); Katholieke Volkspartij Jongeren Groepen en Katholieke Volkspartij Jongeren Organisatie (Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen); Nieuwe Koers, Federatie van Jongerengroepen van/in de PvdA en Jonge Socialisten in de PvdA (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).

5. Van 1945 tot 1947 was er wel sprake geweest van een KVP-jongerenbeweging met maar liefst 100.000 leden, maar deze beweging zakte snel in, aldus J. Beaufays, *Les Parties Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas 1918-1958*, Brussel, 1973, 434.

6. H. de Wit, 'KVPJO - Een "voorgeburchte" van de KVP?', in: A. Klink e.a., red., *Nooit in het veilige midden. 60 jaar CD-jongerenwerk*, Franeker, 1988, 33-34.

7. J.M. Janss, *Resultaat van een onderzoek naar de KVP-jongeren*, Nijmegen, 1965, 38-39; in: KDC, KVP-jongerenarchief, nr. 5887.

8. *Ibidem*, 27-28.

9. Koole, *op. cit.*, 322.

10. *Reglement op de Jongerenorganisatie van de Katholieke Volkspartij*, 1959, 3.

11. Uit de stichtingsakte bleek dat de lastgevers respectievelijk KVP-voorzitter W.J. Vergeer en -secretaris P. van Zeil waren; zie *Stichtingsakte Stichting Politiek Jongerenwerk Katholieke Volkspartij*, Rijswijk, 30 november 1976.

12. Brief van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van 17 juni 1976 aan W. Udo, notaris te Rijswijk.

13. *Statuten Stichting Politiek Jongerenwerk Katholieke Volkspartij*, 30 november 1976.

14. Van deze vereniging konden geen statuten worden teruggevonden.

15. J. Van den Assem, *50 Kilometerpaaltjes C.H.J.O. De CHJO ziet Abraham*, Eerbeek, 1977, 7.

16. 'Statuten Federatie Christelijk-Historische Jongerengroepen', 5 mei 1928, in: *CHU-jaarboekje 1929*, Den Haag, z.j., 70-73.

17. 'Jaarverslag van de Federatie van Christelijk-Historische Jongerengroepen 1946', in: *CHU-jaarboekje 1947*, z.pl., z.j., 211-212.

18. 'Statuten van de Christelijk-Historische Jongerengroepen', 3 april 1948, in: *CHU-jaarboekje 1948*, z.pl., z.j., 106-109.
19. 'Statuten van de Federatie van Christelijk-Historische Jongerengroepen', 1955, in: *CHU-jaarboekje 1955-1956*, z.pl., z.j., 287; en *Statuten van de Christelijke Historische Unie*, van 1946, 1961 en 1972.
20. *Statuten van de Christelijk Historische Jongeren Organisatie*, 1968.
21. *Ibidem*.
22. *Huishoudelijk Reglement van de Christelijke Historische Jongeren Organisatie*, 1974, 7.
23. *Huishoudelijk Reglement Christelijk-Historische Jongeren Organisatie*, 1965.
24. Zie Koole, *op. cit.*, 285.
25. Het was niet mogelijk om voor de periode na 1974 vast te stellen of de statuten en het huishoudelijke reglement van de CHJO werden gewijzigd.
26. W. Oprel, 'De ARJA 1929-1940/45', in: K. de Vries en D. Koopmans, red., *Tussen beginsel studie en politieke actie. Beelden uit vijftig jaar anti-revolutionaire jongerenactie en -studie*, Den Haag, 1979, 6.
27. *Statuten van de Anti-Revolutionaire Jongeren Actie*, 1934, 1.
28. M. van Heuven-Bruggeman, 'Van ARJA naar ARJOS', in: De Vries en Koopmans, red., *op.cit.*, 30.
29. 'Statuten van de Nationale Organisatie van Antirevolutionaire Jongeren Studieclubs', 7 november 1947, in: *Jaarboekje 1948 van de Antirevolutionaire Partij*, Den Haag, z.pl., 54-61.
30. *Statuten van de Anti-Revolutionaire Partij*, 1955.
31. 'Jaarverslagen van de Nationale Organisatie van Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs', in: *ARP-jaarboekjes*, 1956-1966.
32. W. Haeser, 'De Last Posten in de Marge Tussen "ja mits" en "nee tenzij"', in: De Vries en Koopmans, red., *op.cit.*, 41-52.
33. Zie 'Jaarverslagen ARJOS', in: *ARP-jaarboekjes*, 1967-1971.
34. *Statuten van de Anti-Revolutionaire Partij. Evangelische Volkspartij en de Anti-Revolutionaire Partijstichting*, Den Haag, 1971.
35. *Statuten Nationale Organisatie ARJOS*, 1976.
36. K. de Vries, 'ARJOS - Mannenbroeders in studie en actie', in: Klink e.a., *op.cit.*, 30-32.
37. G. Veldhuijzen, 'Tien jaar CDJA', in: Klink e.a., *op. cit.*, 46.
38. *Statuten van het Christelijk Democratisch Jongeren Appèl*, 1981, 1.
39. *Huishoudelijk Reglement van het CDJA*, 1981, 18; en 'Statuten van het CDA', in: *Fusieprotocol (met voornaamste bijlage) CDA*, I, 13-46.
40. *Ibidem*.
41. Zie voor een overzicht van periode 1984-1991: T. Lont, 'Organisatorische vernieuwing', in: J.W. Sap, W. Scholten en H. van den Born, red., *Grenzenloos. 10 jaar CDJA 1981-1991*, Franeker, 1991, 39-50.
42. Zie voor de VDJO: M.T. Braams-Beversluis, *De Vrijzinnig-Democratische Jongeren Organisatie 1923-1946*, Utrecht, 1994.

43. Zie voor een historisch overzicht van de JOVD, J. van Gilse e.a., red., *JOVD 35 jaar jong & liberaal. Lustrumalmanak 1949-1984*, Amsterdam, 1984; en E.M. Habben Jansen, *De jonge liberalen. Een geschiedenis van de JOVD 1949-1994*, Amsterdam, 1994.
44. P. Woldendorp, 'De JOVD en haar relatie met de VVD, 1949-1984'. Afstudeerscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1987, 12.
45. Zie voor een overzicht: Woldendorp, *op.cit.*; en E. Habben Jansen en B. Tonnaer, *JOVD. Klimrek in de liberale speeltuin?*, Utrecht, 1991.
46. *Onze Beginselverklaring*, 1950, 1. Zie ook 'Tweede en Derde Beginselverklaring', in: Habben Jansen, *op. cit.*, 138-141.
47. *Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie*, 1949, 21.
48. Zie R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988*, Houten, 1988, 81.
49. Woldendorp, *op. cit.*, 36.
50. Als voorbeeld kan hier gewezen worden op de deelname van veel (oud)-JOVD-ers in het LDC. Zie C. Kassel, D. Stellingwerf en B. Wartena, 'Het LDC: "Bont en Blauw...". De geschiedenis van een kleine oppositionele groep in de VVD'. Afstudeerscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1991.
51. Woldendorp, *op. cit.*, 53-54.
52. *Ibidem*, 60-62.
53. Rapport Commissie Dees, 1; in: DNPP, JOVD-archief nr. 96.
54. 'Resolutie Onafhankelijkheid', in: *JOVD, Statuten en Huishoudelijk Reglement, Reglement van Orde voor de Algemene Vergadering & Resolutie Onafhankelijkheid*, 1981, 47.
55. 'Huishoudelijk Reglement', in: *ibidem*, 15-40.
56. Woldendorp, *op. cit.*, 72. Eis was wel dat deze afgevaardigde lid was van de VVD.
57. 'Resolutie Onafhankelijkheid', in: *JOVD, Statuten, Huishoudelijk Reglement, Reglement van Orde voor de Algemene Vergadering, Resolutie Onafhankelijkheid*, 1983, 45-46.
58. 'Samenwerkings-overeenkomst VVD-JOVD', in: *8e Jaarboek Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Meppel, 1986, 430-432.
59. 'Huishoudelijk Reglement van de VVD', in: *7e Jaarboek VVD*, Meppel, 1985, 326; artikel 79 (Jongerenorganisatie).
60. 'Herziene Resolutie Onafhankelijkheid', 1988, in: Habben Jansen, *op. cit.*, 143-144. De samenwerkingsovereenkomst was geldig tot 1990. De nieuwe samenwerkingsovereenkomst die in dat jaar tot stand kwam, zou gelden tot 1995 en was bijna een exacte kopie van de voorgaande. Zie: 'Samenwerkingsovereenkomst VVD-JOVD 1990-1994', in: Habben Jansen, *op.cit.*, 145-146.
61. Zie over de JOVD in de jaren negentig: Chr. Jetten, red., *JOVD 1949-1999. Xe Lustrum*, Den Haag, 1999.

62. Zie over de beginperiode van de DSJV 'Nieuwe Koers': R. Dekker, 'De Federatie van Jongerengroepen van de Partij van de Arbeid (F.J.G.). Een beeld van de gebeurtenissen die aan de stichting van de F.J.G. zijn voorafgegaan'. Deel 1: 'Geschiedenis van D.S.J.V. "Nieuwe Koers", 1946-1951', scriptie 1973.
63. Zie voor de geschiedenis van de jongerenorganisaties van de SDAP: G. Harmsen, *Blauwe en Rode Jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbewegingen tussen 1853 en 1940*, Assen, 1961.
64. Dekker, *op. cit.*, 13.
65. *Ibidem*, 18-21.
66. Geciteerd bij Dekker, *op.cit.*, 26.
67. 'Gewijzigde Statuten van 12-8-1954', in: *Beginselprogram 1947, Statuten, Huishoudelijk Reglement en Reglement candidaatstelling Partij van de Arbeid*, z.pl., z.j.
68. Zie voor de redenen voor de omvorming van Nieuwe Koers in de FJG onder meer: *Jaarverslagen van de PvdA, 1 oktober 1958 - 30 september 1960*, Amsterdam, z.j., 42-43.
69. *Huishoudelijk Reglement FJG*, 1965.
70. *Jaarverslag 1964-1965 Federatie van Jongerengroepen van de PvdA*, 19.
71. Artikel 28 van de Statuten en artikelen 4, 13, en 19 van het Huishoudelijk Reglement van de PvdA uit december 1965.
72. 'Verslag van de FJG', in: *Organisatorische en financiële verslagen van de PvdA 1974-1975*, z.pl., z.j., 45.
73. M. Krop en B. Olij, 'Jonge Socialisten: plaats en toekomst van een politieke jongerenorganisatie', in: *Socialisme en Democratie*, (1981), 7/8 (juli/aug.), 357. Over de jaren zestig zijn geen ledentallen van de FJG bekend.
74. H. Vossen, *Een geschiedenis van de Federatie van Jongerengroepen/Jonge Socialisten '69-'79*, Amsterdam, 1980, 14-15.
75. 'Jaarverslag FJG', in: *Organisatorische en financiële verslagen 1973-1974 PvdA*, Amsterdam, 54-59.
76. Zie onder meer F. Rottenberg in: C. van Basten, *Als je maar weet waar het steeds om gaat. 15 jaar Jonge Socialisten in de PvdA 1977-1992*, Amsterdam, 1992, 10. Zie over de geschiedenis van de JS ook: J. van der Heide e.a., *In de kantlijn. 20 jaar Jonge Socialisten in de PvdA 1978-1998*, Groningen, 1998.
77. *Huishoudelijk Reglement van de Jonge Socialisten in de PvdA*, 1978.
78. Dit blijkt uit de jaarverslagen van de JS, opgenomen in enerzijds *Organisatorische en financiële verslagen van de neveninstellingen van de Partij van de Arbeid*, (1979-1990) en tevens in *Verslagen van het Partijbestuur en de Kamerfracties van de PvdA*, (1977-1986). Voor de jaren tachtig konden geen huishoudelijke reglementen van de JS worden achterhaald.
79. Krop en Olij, *op. cit.*, 358.

80. Onder andere door het organiseren van een grote jongerenconferentie en de publicatie van een pamflet; zie L. Booij en E. van Bruggen, *Niet nix: ideeën voor de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1996.
81. *Huishoudelijk Reglement van de Jonge Socialisten in de PvdA*, z.pl., 1995.
82. *Statuten van de Partij van de Arbeid*, z.pl., 1992, 7.
83. *Huishoudelijk Reglement van de PvdA*, z.pl., 1992.
84. Instellingsbesluit JoAc 1980, in: DNPP; JD-archief.
85. P. de Vries, *Rapport over de organisatorische en inhoudelijke invulling van de vereniging Jonge Democraten i.o.*, 1983.
86. Zie de nota van P. de Vries, 'Naar een beter JoAC', zonder datum; in: DNPP; JD-archief.
87. M. Köbben en M. Sanderse, 'Politieke jongerenorganisaties in Nederland'. Afstudeerscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1987, 40.
88. Zie bijvoorbeeld Koole, *op. cit.*, 109.
89. 'Hoofdbestuursresolutie jongerenorganisatie D'66', 21 januari 1984; in: DNPP, JD-archief.
90. *Beginselverklaring Jonge Democraten*, 11 november 1984; in: DNPP; JD-archief.
91. 'Hoofdstuk II Statuten', in: De Vries, *op. cit.*, 5.
92. *Statuten en Huishoudelijk Reglement D66*, van oktober 1984, 1992 en juni 1996.
93. Van dit spanningsveld getuigen onder anderen: R. van den Brink, *Voordeurdelers, vage kennissen of een gezinnetje? De band van de JD met D'66*; J. van der Wijst, *Dogma's of beginselen, kweekvijver of gelijkwaardigheid*, 1992; en F. van Knevel, 'relatie JD-D66'; in: DNPP; archief-JD.
94. Koole, *op.cit.*, 104.
95. *Ibidem*.

DE MOEIZAME BETREKKINGEN TUSSEN DE CPN EN DE SOZIALISTISCHE EINHEITSPARTEI DEUTSCHLANDS (SED), 1946-1989

C. Horstmeier

Inleiding

In 1998 verscheen van de hand van F. Bolkestein de essaybundel *Onverwerkt verleden*, die het slotakkoord vormde van een debat dat hij in 1995 en nogmaals in november 1997 had aangezwengeld.¹ De toenmalig VVD-leider stelde hierin dat Nederlandse communisten en *fellow-travellers* rekenschap dienden af te leggen over hun positie tijdens de Koude Oorlog. Ter verdediging wezen enige voormalige leden van de CPN-leiding op de onafhankelijke opstelling van hun partij tegenover het Oostblok.² Inderdaad lag sinds het begin van de jaren zestig de temperatuur in de verhouding tussen de CPN en de regerende communistische partijen in Oost-Europa meestal ergens rond het vriespunt. Tussen de verschillende oorzaken voor de problemen tussen de CPN en het Oostblok in de loop der jaren dient men echter goed te onderscheiden. Na de val van partijleider P. de Groot in 1977 liet de CPN in de jaren tachtig haar leninistische geloofsartikelen varen. Zij kwam daarmee dicht bij de overige linkse partijen in Nederland te staan. De dictatuur van het proletariaat en het democratisch centralisme maakten plaats voor de strijd tegen de wapenwedloop van West en Oost, en voor milieubescherming, homo-emancipatie en feminisme.³

Aan het begin van de breuk met het Oostblok in 1963, door de CPN zelf als 'autonomie' betiteld, stonden De Groot echter andere zaken voor ogen. In 1956 had N. Chroesjtsjov, in zijn functie als eerste secretaris van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU), een begin gemaakt met de destalinisatie. De Groot c.s. wilden wel toegeven dat Stalin fouten had gemaakt, maar vonden dat Chroesjtsjov te ver ging in zijn kritiek op zijn voorganger. Na verloop van tijd nam De Groot afstand van het Oostblok, omdat de CPN nog strenger in de leer was dan haar leermeester, de CPSU.

In dit artikel zullen de ontwikkelingen in de internationale betrekkingen van de CPN geschetst worden van 1945 tot 1989: van onvoorwaardelijk trouwe volging in de internationale communistische beweging vóór 1956, via het verbreken van de contacten begin jaren zestig en het herstel ervan in de tweede helft van de jaren zeventig, tot de kritische distantie in de jaren tachtig.⁴ Het chronologische zwaartepunt zal hierbij liggen op de periode 1956-1981: van de oorzaak van de breuk in 1963 tot de uiteindelijke mislukking van hernieuwde inten-

sieve contacten. Inhoudelijk ligt het accent op de relatie van de CPN met één van Moskou's trouwste vazallen, de Oost-Duitse *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), die bestond van 1946 tot 1989. De SED ontpopte zich in de loop van de hier onderzochte periode tot één van de belangrijkste bondgenoten van de CPSU. Haar archief is als enige van alle voormalige communistische partijen in Oost-Europa eenvoudig toegankelijk en goed ontsloten.⁵ Het SED-archief geeft niet alleen een - tot voor kort onmogelijk - helder inzicht in de betrekkingen tussen de CPN en de SED, maar biedt bij tijd en wijle ook interessante doorkijkjes op de relaties tussen de CPN en andere Oost-Europese zusterpartijen. Dit artikel is daarom met name op materiaal uit het SED-archief gebaseerd; in mindere mate ook op het in Amsterdam gedeponeerde CPN-archief. De relatie tussen CPN en CPSU, de leidende partij in de communistische wereldbeweging, zal besproken worden voorzover dit vereist is voor het begrip van de perikelen tussen de CPN en de SED.

Een analyse van de relatie CPN - SED is ook om andere redenen van belang. De breuk van de CPN met de SED bemoeilijkte de erkenningscampagne van de Duitse Democratische Republiek (DDR) in Nederland. Ten eerste viel na de autonomieverklaring van de CPN het traditionele bruggenhoofd van de DDR in Nederland weg. Dit was voor Oost-Berlijn veel hinderlijker dan voor de Sovjet-Unie, die altijd nog met een ambassade in Nederland vertegenwoordigd was. De DDR echter werd tot 1973 door de NAVO-landen niet diplomatiek erkend. Zij was in haar propagandastryd voor erkenning juist op de hulp van zusterpartijen aangewezen, aangezien dit de enige groeperingen waren waarvan ze in Westerse landen onvoorwaardelijke steun kon verwachten. Na het wegvallen van de CPN had de DDR als voet tussen de deur in Nederland - naast enkele CPN-dissidenten, over wie later meer - alleen nog een bescheiden handelsvertegenwoordiging in Amsterdam. Die mocht echter officieel geen politieke activiteiten ontwikkelen en werd op dit punt door de Nederlandse Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) in de gaten gehouden. Aan het eind van de jaren vijftig was de SED ervan overtuigd, dat de handelsvertegenwoordiging zelfs haar bestaan op het spel kon zetten door het opnemen van directe en openlijke contacten met de CPN.⁶

Ten tweede leidde de onmin tussen de CPN en de SED tot de boycot door partijleden van het 'Nederlands Komitee voor de erkenning van de DDR' en de daaruit later voortgekomen 'Vereniging Nederland-DDR'. Van het streven van Oost-Berlijn om in zulke vriendschapsverenigingen in West-Europa kameraden uit de zusterpartij op de sleutelposities te krijgen, kwam daardoor in Nederland niets terecht - in tegenstelling tot elders.⁷

De relatie CPN - CPSU tot 1963

Traditioneel onderhield de CPN goede betrekkingen met de Sovjet-Unie, het 'vaderland van de socialistische revolutie'. De CPN accepteerde onvoorwaardelijk de leidende rol van de CPSU. In de jaren dertig, de tijd dat ook De Groot

tot de landelijke leiding van de CPN doordrong, werd Stalin de onbetwiste leider in de internationale communistische beweging.⁸ Onder De Groots aanvoering kreeg de CPN stalinistische trekken en begon de partij met de verering van Stalin.

De Groot was tegen de destalinisatie, die Chroesjtsjov met zijn fameuze geheime rede op het twintigste partijcongres van de CPSU in februari 1956 begon. Deze afwijzing van de Sovjetpartijleider werd alleen nog maar versterkt door de vernederende omstandigheid dat de CPN (net als de meeste andere Westerse partijen) niet over de toespraak geïnformeerd werd, zodat men het bestaan en de inhoud ervan twee weken later uit de 'vijandelijke pers' moest vernemen. Dit leidde bovendien binnen de CPN tot verwarring over de vraag of deze rede wel echt door Chroesjtsjov was gehouden.⁹

De meeste leden van het dagelijks bestuur van de CPN, het leidende partijorgaan, namen bij de interne discussies over het CPSU-congres een afwerende houding aan. Men ging op de inhoud van de kritiek op Stalin überhaupt niet in en klaagde dat deze geleverd werd door personen die zelf ook twintig jaar in de CPSU-leiding hadden gezeten en daarom geen recht van spreken zouden hebben. In het algemeen wees men een snelle openbare stellingname ten aanzien van de kritiek op Stalin af.¹⁰ Zo legde het dagelijks bestuur op een besloten zitting van het partijbestuur uit dat een aantal elementen uit Chroesjtsjov's rede ongelukkig in de openbaarheid gekomen waren: 'de rottigheid is, dat het de schijn van juistheid geeft aan de vijandelijke propaganda'. Het achterhalen van de waarheid over Stalins misdaden werd door het dagelijks bestuur op deze partijbestuurszitting als onbelangrijk afgedaan: 'En vechten tegen de misdadigerspraktijken van onze klassetegenstanders wordt niet bepaald door het precies te weten hoe dat allemaal zich toegedragen heeft en wat de details precies zijn. Waar of niet waar, wat helpt dat ons.'¹¹

De meeste leden van de partijleiding poogden de door Chroesjtsjov begonnen destalinisatie af te doen als een intern probleem van de CPSU. De CPN zou uit de door de CPSU toegegeven fouten geen lering hoeven te trekken: het enige probleem zou zijn dat de partij door de destalinisatie in Nederland propagandistische nadelen ervoer. De enige die tijdens de interne discussies in de CPN-leiding wel onmiddellijk en helder de repercussies van de destalinisatie voor de partij formuleerde, was De Groot. Hij probeerde geen struisvogel-politiek te voeren, maar zag reden voor een publieke stellingname over Stalins fouten: 'P. de Groot wijst erop, dat we onze verantwoordelijkheid niet kunnen ontlopen... Onze politiek is gebaseerd geweest op de werken van Stalin... Als we daarom stelling nemen, betreft het onze eigen politiek.'¹² 'Is positieve zaak, de kritiek op Stalin. Gaat om de grond, de geest die ons heeft beïnvloed... Gaat om hele verleden van Communistische beweging te bekijken. Afgedwaald. Geest opnieuw benaderen zoals Lenin deed... Varen op eigen kompas!!... Niet zeggen: iedereen maakt fouten. Is redenering timmerman[nen], niet politici'.¹³ In de openbaarheid liet De Groot evenwel niets van zijn kritiek blijken. Na verloop van tijd nam hij in het openbaar zelfs het standpunt van de andere leden

van het dagelijks bestuur over: de destalinisatie zou een zuiver binnenlandse kwestie van de Sovjet-Unie zijn. Juist het feit dat De Groot binnen de top van de CPN aanvankelijk beter dan de anderen had ingezien dat de destalinisatie ook op de CPN van toepassing was ('het betreft onze eigen politiek') en deze als een positieve zaak verwelkomd had, maakt des te duidelijker dat het een tactische zet van De Groot geweest is om de destalinisatie tot een exclusieve Sovjetaangelegenheid te verklaren. Na deze positieverandering ging het volgens hem voor de CPN slechts erom 'dat de kritiek op Stalin bij ons niet tot nihilisme leidt, tot anti-leidersopvattingen', zoals hij het in 1963 formuleerde.¹⁴ Bij de leiding van de CPN was Chroesjtsjov na de bekendwording van de geheime toespraak de gebeten hond. De Groot ontwikkelde een sterke haat tegen de Sovjetpartijleider. Door middel van af luisterapparatuur in zijn huis registreerde de BVD zijn opmerking dat de Russen 'groot gelijk' zouden hebben als Chroesjtsjov doodgeschoten zou worden: 'het vet zal eruit spuiten'.¹⁵ Tegenover leidende leden van de illegale West-Duitse Communistische Partij zei De Groot in 1965 herhaaldelijk, dat de tijd na 1956 'verschrikkelijk' geweest was. Hij noemde het 'negen tragische jaren', hiermee waarschijnlijk op de destalinisatie doelend.¹⁶ Ook andere leden van het dagelijks bestuur voelden zich door Chroesjtsjov's radiostilte na de geheime toespraak bedrogen: Joop Wolff kon zich in een interview 35 jaar later hierover nog steeds kwaad maken.¹⁷

Mede als gevolg van het afschermen van de CPN voor de consequenties van de destalinisatie kwam het in de jaren 1957-1958 tot een heftig conflict over het absolutistische leiderschap van De Groot. Daarbij speelde het voornemen van de partijleider om de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) op te heffen eveneens een rol. In deze partijstrijd kreeg De Groot steun van de CPSU en de andere Oost-Europese zusterpartijen, wat een belangrijke factor in zijn overwinning op zijn interne vijanden was. De Groot koesterde zich echter niet in de gunst van de CPSU; integendeel. Na de goede afloop zou hij al snel bijten in de hand die hem had geholpen.

De relatie CPN - SED tot 1963

De relatie van de Nederlandse communisten met de DDR is, anders dan die met de Sovjet-Unie, nooit erg hartelijk geweest. De betrekkingen tussen de CPN en de SED beperkten zich vooral tot brieven over en weer, tot delegaties naar wederzijdse congressen en tot verzoeken van de Nederlandse partij aan Oost-Berlijn om materiële bijstand. De eerste keer dat een lid van de CPN-leiding de SED officieel bezocht, was pas in januari 1949, vier jaar na heroprichting van de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) in 1945 en drie jaar na de vereniging van de KPD met de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* tot SED in april 1946. Het was H. Gortzak, die na zijn bevrijding uit het concentratiekamp Sachsenhausen de afdeling Potsdam van de KPD had helpen heroprichten en dus nog veel SED-leden kende. Hij herinnerde zich achteraf

vooral de arrogantie van de net aan de macht gekomen SED-ers.¹⁸

De SED steunde al vanaf 1949 de CPN in materieel opzicht (zie de bijlage). Een jaarlijkse vaste post waren de cadeautjes (van accordeons tot balpennen) voor de tombola op het *Waarheid*-festival, dat elke zomer ter ondersteuning van de partijkrant werd gehouden. Verder konden elke zomer zes partijleden gratis in de DDR op vakantie.¹⁹ Al deze steun kreeg de CPN als ze daarom bij de SED vroeg; soms echter 'verkreeg' de partij Oost-Duitse bijstand door rekeningen bewust niet te betalen.²⁰

Aan het einde van de jaren vijftig functioneerden de betrekkingen tussen de CPN en de SED redelijk en kon De Groot op de politieke steun van Oost-Berlijn rekenen in zijn strijd tegen de oppositie in de CPN. Op de dag van de bekendmaking dat G. Wagenaar en Gortzak, de leiders van de oppositie tegen De Groot, uit de CPN-leiding gezet waren, telegrafeerde CPN-secretaris H. Verheij aan de SED, dat over vier dagen afgezant M. van den Berg naar de DDR zou reizen.²¹ Hij kwam tekst en uitleg geven om zo de steun van de SED te verwerven. Bij deze gelegenheid overhandigde hij de SED namenlijsten van uit de EVC gezette functionarissen. Een verslag van dit gesprek ging naar het *Politbüro* van de SED.²²

De groep rond De Groot was erin geslaagd haar lezing van de partijstrijd tegen Gortzak en Wagenaar als eerste bij de SED ingang te doen vinden. Om de tegenstanders verder te isoleren, schreef Verheij eind april opnieuw aan de SED. Hij deelde mee dat de huidige secretaris van het door de partij in 1955 opgerichte Vriendschapscomité Nederland-DDR, W. Neven, een 'rechts element' zou zijn. Hij vroeg de SED om de *Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland* - de contactorganisatie in de DDR van het Nederlandse comité - over deze 'onaanvaardbare situatie' te informeren en bij de *Gesellschaft* erop aan te dringen, het contact met Neven te verbreken.²³ Hier blijkt evenwel de steun van de SED aanvankelijk niet onvoorwaardelijk te zijn geweest. De medewerkers van het *Zentralkomitee* (ZK) van de SED besloten tegen Verheij's expliciete wens in, het contact met het oppositionele Vriendschapscomité Nederland-DDR aan te houden, door propagandamateriaal te blijven sturen. Wel diende alle eventuele financiële steun onmiddellijk te worden stopgezet.²⁴ Desondanks lijkt Neven de strijd te hebben verloren: zijn comité werd vervangen door een nieuw, door de groep-De Groot goedgekeurd comité.²⁵

Ondanks de Oost-Duitse politieke en materiële steun bleef de opstelling van de CPN gereserveerd. Enige jaren voor de uiteindelijke breuk van 1963 kwam de SED reeds tot de conclusie dat haar betrekkingen met de CPN al jarenlang 'correct, maar zeer terughoudend', ja zelfs 'buitengewoon losjes' waren.²⁶ Zij verlangde steeds van alle zusterpartijen een krachtige ondersteuning van haar strijd tegen West-Duitsland. De SED klaagde intern over gebrek aan steun voor haar buitenlandse politiek en noteerde daarbij nauwgezet de tekortkomingen van de CPN en de andere Westerse zusterpartijen. Zo beklagde de SED zich er in 1960 over, dat de CPN nooit voor erkenning van de DDR pleitte.²⁷ Het viel de SED kennelijk tegen dat de CPN haar zeer anti-West-Duitse opstelling

nauwelijks vertaalde in propaganda voor de DDR.

De SED mocht dan veeleisend zijn, de CPN (en vooral De Groot) vond het op haar beurt niet leuk dat zij internationaal maar half meetelde. Dit paste niet bij De Groots megalomanie, aldus F. Baruch. Laatstgenoemde was lid van het dagelijks bestuur totdat hij als tegenstander van de CPN-autonomie door De Groot uit de partijleiding werd gezet. Baruch haalde zijn gram in een brief aan het partijbestuur: 'De grootheidswaanzin van De Groot, die zich... nog steeds schijnt te verbeelden, dat de houding van de CPN op andere [communistiche, CH] partijen "invloed" uitoefent, is bepaald meelijwekkend... De waarheid is uiteraard, dat hij daar door niemand serieus wordt genomen. Als serieus - ernstig - zou men het alleen kunnen beschouwen, dat de CPN door hem overheerst wordt'.²⁸

De betrekkingen tussen CPN en SED in de jaren veertig en vijftig overziend, kan men stellen dat beide partijen niet bereid waren, energie in de wederzijdse betrekkingen te steken. Men nam elkaars vriendschapsbetuigingen voor kennisgeving aan. De CPN deed wel moeite om van Oost-Berlijn materiële steun te verkrijgen, maar deed weinig om ook andersoortige betrekkingen met de SED te onderhouden. Beide partijen hadden hun gevoeligheden, waardoor hun betrekkingen vanaf het begin onder een ongunstig gesternte stonden.

Voorzichtige verwijdering van de SED

De eerste en nauwelijks merkbare tekenen dat de CPN zich van het Sovjetblok begon te distantiëren, dateren uit 1959. In april besloot de CPN om Chroesjtsjov geen telegram ter ere van zijn 65e verjaardag te sturen. Ook de SED werd anders bejegend. De CPN stuurde in oktober twee nauwelijks Duits sprekende provinciale bestuurders naar de grootse festiviteiten ter gelegenheid van de tiende verjaardag van de DDR.²⁹

In november 1959 werd J. Kuyper-Meester, een medestander van De Groot, door de leiding van de CPN tot secretaris van het vernieuwde Vriendschapscomité Nederland-DDR benoemd.³⁰ Hierna kwamen de toch al niet intensieve contacten tussen het Nederlandse Vriendschapscomité en de DDR volledig tot stilstand, waarover de SED zich bij de CPN beklagde. Het lid van het dagelijks bestuur Jaap Wolff vertelde de SED twee jaar later - zonder verdere uitleg - zelfs expliciet, dat de CPN haar eigen DDR-vriendschapscomité bewust hinderde, omdat men het werk ervan 'niet nuttig' achtte.³¹

De eerste keer dat de SED zich ervan bewust werd dat de CPN problemen veroorzaakte, was tijdens een conferentie over de Duitse deling in Oost-Berlijn in september 1961 - een maand na de bouw van de Berlijnse Muur. M. Bakker, lid van het dagelijks bestuur van de CPN, verdedigde toen als het nieuwe doel van de buitenlandse politiek van zijn partij de neutraliteit van Nederland om het land aldus uit de NAVO te krijgen. In de slottoespraak van de conferentie merkte SED-ideoloog K. Hager op dat dit doel niet deugde. De CPN diende voor de buitenlandse politiek van de SED propaganda te voeren, in het bij-

zonder voor het sluiten van een vredesverdrag met Duitsland. Zonder Duits vredesverdrag zou volgens hem geen Nederlandse neutraliteit mogelijk zijn: 'Wenn... nicht durch den Abschluß eines deutschen Friedensvertrages der Weg zu einer militärischen Neutralität... beider deutscher Staaten geplant wird, dann ist auch keine gesicherte Neutralität in Holland erreichbar.'³² Dit optreden ergerde Bakker en de overige CPN-bestuursleden. Bakker zou pas in 1980 de DDR opnieuw bezoeken en aan deze affaire nog in zijn memoires uit 1983 een pagina wijden. Hij was 'woedend' geweest over dit 'nogal onnozele standpunt' van Hager en had direct aan de SED duidelijk gemaakt, dat 'wij, en wij alleen, onze politiek bepaalden'.³³

Om deze ruzie tussen Bakker en Hager uit de wereld te helpen, liet de SED het hoofd van de partijschool, professor H. Wolf, een artikel schrijven. Het werd een hoogdravend stuk, waarin het aan de CPN allemaal nog eens werd uitgelegd: de neutraliteitskoers van de Nederlandse communisten is heel goed, maar het is nog beter om het momenteel belangrijkste doel van de SED over te nemen: het Duitse vredesverdrag - waarover Bakker en Hager nou juist ruzie hadden gekregen.³⁴

De CPN kreeg het artikel ter publicatie in haar theoretisch blad *Politiek & Cultuur* toegestuurd. De partij antwoordde pas een half jaar later met een persoonlijke, verzoenende brief van De Groot aan het Politbüro van de SED. Door deze brief moet de SED tot de conclusie zijn gekomen, dat de zaak vergeven en vergeten was. De Groot legde uit waarom zijn partij besloten had om het artikel niet te publiceren; hij hoopte dat de Duitse kameraden hiervoor begrip konden opbrengen. Aan het slot van de brief schreef De Groot dat de CPN 'dankbaar was voor de goede bedoelingen, waarmee het artikel was geschreven'.³⁵ Een paar maanden later, in november 1962, ontving de CPN de zegen voor haar neutraliteitspolitiek van de CPSU.³⁶ In dezelfde tijd leek de verstandhouding met de SED verder op te klaren. Toen Jaap Wolff in januari 1963 het zesde partijcongres van de SED namens de CPN bijwoonde, verklaarde hij enerzijds, als vermeld, dat de CPN het werk van het eigen DDR-vriendschapscomité hinderde, maar bevestigde hij anderzijds de noodzaak tot verbetering van de relatie tussen de beide partijen. Bovendien babbelde hij vriendelijk met H. Wolf over haar niet gepubliceerde artikel.³⁷ Hoewel de CPN kortom in de periode 1961 tot 1963 tweeslachtige signalen afgaf, leek de lucht tussen de twee partijen grotendeels opgeklaard.

De autonomie van de CPN en de breuk met het Oostblok, 1963

Na de brief van De Groot en het bezoek van Wolff aan het SED-congres leken de plooiën tussen de Nederlandse en Oost-Duitse communisten weer gladgestreken. Maar in juli 1963, een jaar na De Groots verzoenende woorden aan het adres van de SED, bracht de CPN-leider de afwijzing van Wolfs artikel plotseling in de openbaarheid. 'De leiding van de S.E.D. (DDR)... heeft ons een jaar geleden een artikel toegestuurd voor opname in "Politiek en Cultuur",

waarin in feite de neutraliteitspolitiek van de CPN bestreden werd... Het Dagelijks Bestuur heeft natuurlijk geweigerd een dergelijke stellingname in ons tijdschrift te publiceren', aldus De Groot op een plenaire vergadering van het partijbestuur in een rede, die in *Politiek & Cultuur* en in *De Waarheid* werd gepubliceerd.³⁸ Op deze bijeenkomst decreteerde hij de autonomie van de CPN. Dit hield onder meer in dat partijfunctionarissen dienden af te zien van vakanties in en werkbezoeken aan de communistische landen, of het bijwonen van 'cocktail-parties' op de ambassades in Den Haag. Zelfs de andere leden van het dagelijks bestuur werden door deze toespraak van De Groot verrast: voor Bakker kwam de distantïering van het Oostblok 'vrij onverwachts'.³⁹

Dat De Groot dit meningsverschil met de SED weer uit de kast haalde en zelfs openbaar maakte, hoewel hij het een jaar eerder voor afgedaan verklaard had, paste uitstekend in zijn politiek van verwijdering van Moskou en zijn bondgenoten. In 1963 werd de sinds 1956 binnenskamers steeds ernstiger wordende breuk tussen de Sovjet-Unie en China ook voor de buitenwacht meer dan duidelijk, doordat Chinese delegaties op diverse communistische congressen in Moskou en Oost-Berlijn luidkeels uitgejouwd werden. In de bewuste partijbestuursvergadering van juli 1963 gaf De Groot zijn visie op deze ruzie tussen de Sovjet-Unie en China. Alhoewel hij ook kritiek had, prees hij de internationale politiek van Moskou. Pekings standpunten wees hij volledig af.

De Groot proclameerde zoals gezegd een nieuwe lijn voor de CPN. De partij moest zich alleen door de belangen van de Nederlandse arbeidersklasse laten leiden en niet alle standpunten van de CPSU kritiekloos overnemen, aangezien in theorie tussen de staatsbelangen van de Sovjet-Unie en de partijbelangen van de CPN tegenstellingen konden bestaan. Daarom mocht geen enkele zusterpartij worden toegestaan, zich in de CPN 'in te mengen'. Het enige concrete meningsverschil van de CPN met een zusterpartij dat De Groot echter opvoerde, was dat over Wolfs artikel. Dit duidt erop dat De Groot de ruzie met de SED als een excuus aanwendde om zich van het gehele Oostblok onafhankelijk te verklaren. Bovendien was voor De Groot de SED bij lange na niet zo belangrijk als de CPSU. Bij een dispuut met de SED zou hij nooit een breuk met de CPSU op de koop toe hebben genomen. Ook daarom moet de distantïering van de CPSU het hoofddoel van het opgerakelde meningsverschil met de SED zijn geweest. Dit blijkt ook uit De Groots uitspraak over de partij-ideoloog van de CPSU, M. Soeslov, op een partijbestuursvergadering in 1964: 'In de rede van Soeslov wordt gesproken over interne zaken van de CPCh, met een tendens tot verandering van die toestand... [De CPSU mengt] zich in een andere partij... Accepteer je dat, dan geef je Soeslov het recht om zich ook in de zaken van onze partij te mengen'.⁴⁰

De Groot wilde in het kielzog van het conflict tussen de Sovjet-Unie en China op zijn eigen onafhankelijkheid binnen de communistische wereldbeweging aanvoeren. Zijn argumenten en zijn timing in ogenschouw nemend, moet het motief hiervoor gelegen hebben in zijn angst dat de destalinisatiepolitiek van Chroesjtsjov door de aantasting van de orthodoxie en het openlijke herroepen

van vroeger verkondigde leerstellingen nog altijd een gevaar kon vormen voor zijn leidende positie binnen de CPN.⁴¹ Deze angst, die hem al op zijn aanvankelijke positieve reactie op de destalinisatie had doen terugkomen, zoals hierboven beschreven, zal door de partijstrijd over de destalinisatie van 1958 slechts verder versterkt zijn. De Groot is hoogstwaarschijnlijk daarom erop uit geweest, om de partij hiertegen af te schermen door haar losser te maken van de CPSU. De CPN had de kiem voor het opgeven van de onvoorwaardelijke volgzzaamheid aan de Sovjet-Unie al direct na het twintigste partijcongres van de CPSU gelegd: 'varen op eigen kompas!!', zoals De Groot het in 1956 intern geformuleerd had.

Een andere reden die regelmatig voor de breuk van de CPN met Moskou wordt opgevoerd, zou zijn geweest dat de CPN haar bijzondere betrekkingen met de naar China neigende Indonesische communistische partij (PKI) niet in gevaar wilde brengen en zich daarom niet tegen Peking wilde keren.⁴² Dit motief lijkt echter niet al te zwaar te hebben gewogen, omdat de CPN reeds voor het openlijke Sino-Sovjet dispuut enige reserves had ten aanzien van de Indonesische communisten en de betrekkingen tussen de CPN en de PKI dus niet zo onverdeeld hartelijk waren, als in deze redenering wordt verondersteld. Deze reserves leken het sterkst juist bij De Groot, de drijvende kracht achter de autonoomverklaring.⁴³ Dat neemt niet weg dat bij individuele bestuursleden zoals Aziëspecialiste A. van Ommeren-Averink de positie van de Indonesische zusterpartij bij de autonomie-koers kan hebben meegespeeld.

Binnen het dagelijks bestuur lijken meerdere motieven van invloed te zijn geweest. De Groot en Hoekstra lijken zich vooral zorgen om de positie van het dagelijks bestuur te hebben gemaakt. Voor het hele dagelijks bestuur - het sterkst waarschijnlijk voor Verheij⁴⁴ - gold, dat men zich wilde bevrijden van het stigma een 'Russisch filiaal'⁴⁵ te zijn, om het vertrouwen van de Nederlandse kiezer te kunnen winnen. Bovendien bestond er nog steeds verontwaardiging over Chroesjtsjov's verzwijgen van zijn geheime rede.

De CPN in conflict met de SED

In de ruzie met het Oostblok gebruikte de CPN de trouwe partner van de CPSU, de SED, als zondebok. De CPN had eerder al de onbeduidende Albanese communistische partij gekritiseerd, terwijl de boodschap eigenlijk voor China bedoeld was.⁴⁶ Door met de vazallen van Moskou en Peking te ruziën kon de CPN de internationale geschillen creëren die haar autonome positie legitimeerden, zonder dat zij daarbij rechtstreeks met de beide communistische grootmachten in botsing kwam. Met betrekking tot de SED werd niet alleen het bijgelegde meningsverschil over het artikel van Wolf opgediept: al snel zou de SED ook op andere punten aangevallen worden.

De SED was hogelijk verbaasd over De Groots aanval van juli 1963, die zij als een inbreuk op het proletarisch internationalisme opvatte. De Oost-Duitsers zagen niet dat ze als bliksemafleider gebruikt werden, maar wilden zelfs de

hand in eigen boezem steken: zij hadden kennelijk de electoraal kansrijke neutraliteitspolitiek van de CPN niet genoeg ondersteund. De SED wees echter tegelijkertijd met een beschuldigende vinger naar de Nederlandse kameraden. Het feit dat de anti-Duitse houding van verscheidene CPN-leden niet voor de DDR-grens halt maakte, vatte zij op als 'uitingen zonder klassebewustzijn', die veroorzaakt werden door 'de grote ideologische tekortkomingen' van de CPN.⁴⁷ De Nederlandse zusterpartij zou nog niet de kwaliteiten van de DDR beseffen; daarom moesten die nu met dubbele kracht aan de CPN uitgelegd worden.⁴⁸ Oost-Berlijn wilde meer artikelen over de CPN publiceren en meer besprekingen beleggen met bestuursleden. Als klap op de vuurpijl wilde de SED groepsreizen voor in totaal zestig gewone CPN-leden organiseren om ze van 'het vredelievende karakter van de DDR' te kunnen overtuigen.⁴⁹

Deze initiatieven van de SED sorteerden een averechts effect, aangezien de Oost-Duitsers in hun pogingen de CPN op het rechte pad terug te brengen naar methoden grepen die De Groot eerder juist gekritiseerd had. Bijvoorbeeld zal het plan om partijleden naar de DDR uit te nodigen door de altijd al zeer wantrouwige De Groot zijn opgevat als een poging van de SED om via de achterban zijn leiding te ondermijnen. Als in een Griekse tragedie brachten alle inspanningen van de SED om haar lot te vermijden, dit lot slechts dichterbij. De eerste openbare reactie van de SED op de aanval in juli door De Groot dateerde van november 1963. In *Einheit*, het theoretisch tijdschrift van de SED, verscheen in opdracht van het Politbüro een artikel over de neutraliteitspolitiek van de CPN. Het was in vleierende bewoordingen gesteld, roemde onder andere de 'ruhmreiche und kämpferische Tradition der niederländischen Kommunisten' en richtte daarom geen verdere schade aan. De aanstootgevende woorden 'Duits vredesverdrag' kwamen erin niet voor.⁵⁰

Een paar maanden later ging de CPN opnieuw in de aanval. In februari 1964 wilde de DDR het Moskougetrouwe partijlid J. Snellen als permanente Nederlandse correspondent voor het staatspersbureau *Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst* (ADN) in dienst nemen. Snellen was echter in oktober 1963 tijdens een bezuinigingsgolf bij de partijkrant *De Waarheid* na zeventien jaar als redacteur ontslagen; naar later bleek juist vanwege zijn afwijzing van de in juli afgekondigde autonomie. Hij werkte sindsdien als advertentie-acquisiteur bij de CPN-drukkerij.⁵¹ De SED vroeg bij monde van de handelsvertegenwoordiger van de DDR in Nederland, R. Blankenburger, voor zijn aanstelling de CPN om toestemming.⁵² Oost-Berlijn kreeg een positief antwoord uit Amsterdam. Een paar maanden later beschuldigde de partij evenwel onverhoeds de SED opnieuw van inmenging - vanwege de aanstelling van Snellen. Deze zou de CPN problemen bezorgen, omdat hij in dienst stond van een buitenlandse mogendheid. Bovendien toonde de partij zich beledigd: zij beweerde dat zij niet geconsulteerd zou zijn. Dergelijke bewuste verdraaiingen in de aanvallen van de CPN op de SED waren geen uitzondering: De Groot beweerde in 1965 ten onrechte dat hij 'een woedende en arrogante brief' van Ulbricht over de affaire van Snellens aanstelling zou hebben ontvangen.⁵³ Snellen werd door de CPN

voor de keus gesteld, de partij te verlaten of zijn nieuwe baan bij ADN op te geven. Gesteund door Blankenburger koos Snellen uiteindelijk voor zijn journalistieke baan en zijn trouw aan Moskou. De functie bij ADN zou hij tot zijn dood in 1972 blijven vervullen.⁵⁴

In 1964 bouwde de CPN haar onafhankelijke opstelling verder uit. Het 21e partijcongres dat in maart werd gehouden, bevestigde als formeel hoogste partijorgaan de door De Groot afgekondigde autonomie. Deze autonomie was tot dan toe slechts op de plenaire vergadering van het partijbestuur in juli 1963 verkondigd. De partijleider kritiseerde op deze bijeenkomst de beide communistische grootmachten: China zou te weinig oog hebben voor de risico's van het West-Duitse imperialisme en de Sovjet-Unie zou het in eigen land voorkomende antisemitisme onvoldoende bestrijden.⁵⁵ Dat het De Groot ernst was met zijn politiek van distantie bleek kort daarna opnieuw, toen Baruch, het enige lid van het dagelijks bestuur dat zich tegen De Groots autonomiebeleid had gekeerd, uit de partijleiding werd gezet.⁵⁶ Ook gingen in 1964 voor het eerst sinds 1952 geen CPN-ers meer op vakantie naar de DDR. Officieel verklaarde de CPN de ruzie met de SED voor 'erledigt' ('afgedaan, geliquideerd'),⁵⁷ maar de Oost-Duitse zusterpartij werd evenals de andere op een veilige afstand gehouden. Uitnodigingen voor delegaties werden steeds afgeslagen met het excuus dat de CPN het te druk had.⁵⁸

De betrekkingen tussen de CPN en de SED werden in de loop van de jaren zestig steeds slechter. De CPN sloeg een steeds hardere toon aan. In 1964 had de DDR de propagandaorganisatie *Deutsch-Belgische Gesellschaft* opgericht, waarvoor ook een Nederlandstalige uitgave van het algemene propagandatijdschrift *DDR-Revue* gestart zou worden. Op zoek naar een redacteur hiervoor vroeg de SED eind 1965 aan de CPN om inlichtingen over J. van der Hoek. Oost-Berlijn kreeg een dreigbrief terug: als de SED zonder toestemming van de CPN een tijdschrift in Nederland zou verspreiden, dan had dat 'consequenties'.⁵⁹

Ook de relatie met de CPSU raakte verder beschadigd. G. Schreuders beschrijft in zijn memoires, hoe hij in 1965 namens twee CPN-jongerenorganisaties naar Berlijn respectievelijk Moskou gestuurd werd, 'met de expliciete opdracht ruzie te maken', om zo de breuk met het Sovjetblok te bevorderen. De reden die hij in Berlijn voor de ruzie diende op te geven (de uitsluiting van Israëliische communisten van een internationale conferentie), noemt hij achteraf 'zuiver een gelegenheidsargument, de boycot had minder met Israël te maken dan met de breuk tussen de CPN en Moskou'.⁶⁰ In april 1967 probeerde De Groot de Moskougetrouwe 'Vriendschapsvereniging Nederland-USSR' op te heffen. De partijleiding eiste van voorzitter W. Hulst dat hij zijn functie zou neerleggen, maar dat weigerde deze. Als gevolg hiervan kon hij op 1 april in *De Waarheid* zijn roeyement uit de CPN lezen. De vereniging bleef echter los van de CPN voortbestaan.⁶¹ De breuk van de Nederlandse communisten met Moskou werd publiekelijk gedemonstreerd toen de CPN in november 1967 voor het eerst in de geschiedenis weigerde om het jubileum van de Oktoberrevolutie te vieren.

Bovendien veroordeelde de CPN de door de Sovjet-Unie geleide inval van het Warschau-pact in Tsjechoslowakije in 1968 openlijk.⁶² Samenvattend kan gesteld worden dat bij het creëren van de breuk de CPN zich van de periferie naar het hart van haar betrekkingen met de communistische wereldbeweging bewogen blijkt te hebben: van het Vriendschapscomité Nederland-DDR naar de SED; en vervolgens van de satellietpartij SED via de Vriendschapsvereniging Nederland-USSR naar de leidende partij, de CPSU.

Het geleidelijke karakter van deze al voor 1963 begonnen overgang naar de 'autonomie' is één van de redenen, waarom de CPN zich vrijwel zonder openlijke ruzies van de communistische landen kon distantiëren. Hiertoe droeg ook bij, dat de CPN de ruzie met de SED steeds opnieuw voor afgedaan verklaarde.⁶³ Door deze tweeslachtige signalen van de CPN werden de zusterpartijen niet goed gewaar, wat De Groot c.s. eigenlijk bezielde. Zo was achteraf gezien de aanleiding voor het afbreken van vrijwel alle persoonlijke contacten van de partij met het Oostblok gelegen in een onbeduidend meningsverschil over een oud artikel, zoals hierboven reeds beschreven.

Kortom: de breuk tussen de CPN en het Oostblok werd vooral veroorzaakt door de onwil tot openlijke en ruimhartige destalinisatie van 1956, maar kwam pas tot volle wasdom in 1963, na de openbare breuk tussen de Sovjet-Unie en China; een opmerkelijk tijdsverloop. Het blijkt dan ook verhelderend tussen dieperliggende oorzaak en directe aanleiding van de autonomie te onderscheiden: oorzaak was de onwillige reactie van de CPN op de in 1956 begonnen destalinisatie, aanleiding was de openlijke breuk tussen de Sovjet-Unie en China in 1963. Om de autonomie praktisch te verwezenlijken werd de SED als zondebok gebruikt, terwijl met name de grote broer in Moskou bedoeld werd. Het hoofddoel van de CPN-autonomie was het behoud van de orthodoxe partijcultuur.

Gevolgen breuk voor SED

Met het wegvallen van de CPN raakte de SED haar bruggenhoofd in Nederland kwijt en moest zij op zoek naar nieuwe vrienden. Snellen was vanwege zijn correspondentenschap voor ADN in 1965 officieel uit de CPN gezet en had zo de handen vrij om de SED behulpzaam te zijn. Hij werd in de jaren zestig veruit de belangrijkste leverancier van feiten en analyses over het gehele Nederlandse politieke leven, inclusief de CPN. Naast zijn berichten voor ADN schreef hij ook niet voor publicatie bedoelde rapporten. Deze belandden na bewerking door *Internationale Verbindungen*, de afdeling-Buitenland van het SED-apparaat, regelmatig op de tafel van het Politbüro van de SED.⁶⁴ Hij voorzag ook de door Blankenburger geleide Handelsvertegenwoordiging van de DDR in Amsterdam van veel materiaal, waarop die zich weer in haar verslaglegging aan Oost-Berlijn beriep; ook indirect was dus veel informatie van Snellen afkomstig. Blankenburger roemde hun samenwerking dertig jaar later nog.⁶⁵ Tot de autonomieverklaring had afgezien van de Handelsvertegenwoordiging vooral de

CPN zelf inlichtingen over Nederland aan de SED verschaft.⁶⁶

Naast Snellen schreef ook Baruch soms aan de SED zijn oordeel over de CPN. Eenmaal had dit vrij grote gevolgen: vanwege zijn vernietigende bespreking van de memoires van De Groot in 1966, waarin de partijleider scherpe kritiek had geuit op de vooroorlogse CPSU en KPD, kortte de SED flink op de nog resterende materiële steun voor de CPN: de cadeaus voor de tombola van de *Waarheid*-festivals.⁶⁷ Hoewel de Nederlandse communisten vanaf 1961 steeds minder vaak voor bijstand bij de SED hadden aangeklopt, hadden zij elk jaar weer verzocht om deze geschenken, alsof er niets aan de hand was: 'Auch möchten wir wenn möglich wieder eine Sendung für die Tombola empfangen.... Unsere[r] Meinung nach wird Ihre Teilnahme... helfen die Bände der proletarischen internationalen Solidarität zwischen unseren Parteien zu stärken'.⁶⁸ Tussen 1959 en 1966 was de jaarlijkse steun van 56.000 tot 800 DDR-Mark geslonken. Vanaf 1967 was het helemaal afgelopen met de ondersteuning (zie de bijlage).

Aarzelend herstel contacten

Het duurde tot 1975 voor de CPN opnieuw contacten met de Sovjet-Unie en de DDR opnam.⁶⁹ In de tussenliggende tijd waren er slechts incidentele contacten met de Sovjet-Unie geweest. Zoals eerder bij de breuk van 1963 wilde De Groot bij de voorzichtige heropening van de gesprekken met het Sovjetblok de orthodoxe partijcultuur van de CPN en daarmee zijn positie als partijleider behoeden. Door de breuk aan het begin van de jaren zestig schermde hij de CPN af van Chroesjtsjov's destalinisatie; met het herstel van de betrekkingen met Moskou schaarde hij zijn partij in het door de CPSU aangevoerde kamp tegen de eurocommunistische nieuwlichters, die in ideologisch opzicht een gevaar voor zijn dominantie in de CPN konden vormen.⁷⁰ Van harte ging de toenadering overigens niet. Zo besloot de CPN pas twee dagen voor het begin van de sinds 1974 voorbereide 'Conferentie van communistische en arbeiderspartijen in Europa', die op 29 en 30 juni 1976 in Oost-Berlijn werd gehouden, tot deelname.⁷¹ De CPN was beducht voor de daarmee gedemonstreerde intensivering van de contacten. Nog anderhalve maand voor het begin wilde de CPN niet aan de conferentie deelnemen.⁷² Enkele weken voor deze bijeenkomst zei echter de eurocommunistische leider van de Italiaanse communisten, E. Berlinguer, in een opzienbarend interview dat hij blij was in een NAVO-land te wonen: daar was grotere vrijheid voor zijn visie op het socialisme.⁷³ Hier zouden bij de orthodoxe De Groot alle alarmklokken moeten gaan luiden: een communist die de Westerse vrijheid prees. Wellicht is dit voor de Nederlandse communisten de aanleiding geweest aan de vooravond van de conferentie contact te zoeken met de Oost-Duitse organisatoren om over deelname van hun partij te onderhandelen. Met de nodige achterdocht deed de CPN uiteindelijk toch mee.⁷⁴

Ook de verdere verdieping van de contacten met het Sovjetblok, zoals het door

De Groot georganiseerde bezoek aan de 1-mei viering in Moskou in 1977, was door hem bedoeld om zijn partij tegen eurocommunistische invloeden te beschermen en haar in het orthodoxe kamp van het internationale communisme te plaatsen. Om het orthodoxe karakter van de CPN verder te versterken, trachtte De Groot eind juli 1977 het complete dagelijks bestuur van de CPN in een paleisrevolutie af te zetten. Na de mislukking van zijn dilettantisch uitgevoerde coup moest hij zelf het veld ruimen.

'Stop de Neutronenbom'

De sinds 1975 hernieuwde gesprekken met het Oostblok bleven echter tot de paleisrevolutie van 1977 en de daarmee gepaard gaande val van De Groot zeer onstandvastig; Hoekstra zelf typeerde achteraf deze hernieuwde betrekkingen als 'steriel'.⁷⁵ Het dagelijks bestuur van de CPN versnelde na de val van De Groot in 1977 het door hem begonnen herstel van de contacten om tactische redenen: het wilde in een 'tussensprint op internationaal terrein'⁷⁶ eerder dan De Groot in Moskou aankomen om hem geen kans op steun uit die hoek te geven. Het dagelijks bestuur was ervan overtuigd dat De Groot zou proberen Oost-Europese steun tegen hen te verwerven: 'We weten als leiding, dat snelle internationale kontakten ook nodig zijn gezien partijstrijd en positie van de leiding. In de partijstrijd wordt altijd gepoogd internationale steun tegen leiding te verwerven.'⁷⁷

Ondertussen was het dagelijks bestuur binnen het kader van de internationale, door de Sovjet-Unie opgezette campagne tegen de neutronenbom (een nieuwe, door de Verenigde Staten ontwikkelde kernbom) een actie in Nederland gestart onder de leus 'Stop de Neutronenbom'.⁷⁸ Het dagelijks bestuur wilde via deze actie de betrekkingen verbeteren met de Oost-Europese partijen, bovenal met de CPSU en de SED.⁷⁹ De CPN startte de campagne 'Stop de Neutronenbom' dus aanvankelijk als een entreebiljet bij haar terugkeer naar de Oost-Europese zusterpartijen, niet omdat ze ook maar in de verte het uiteindelijke binnenlands politieke succes ervan verwachtte. Het hoogtepunt van de campagne werd een demonstratie in Amsterdam met 50.000 deelnemers in maart 1978.

De SED en de CPSU hadden uiteraard geen weet van de tactische overwegingen van het dagelijks bestuur van de CPN voor de verbetering van de betrekkingen. In voorbereidende besprekingen van de campagne tegen de neutronenbom werden in november eerst de betrekkingen met Moskou en een paar weken later ook die met Oost-Berlijn formeel genormaliseerd.⁸⁰ Moskou was zeer ingenomen met de actie. Tijdens deze besprekingen kreeg partijvoorzitter Hoekstra van partij-ideoloog Soeslov mede namens partijleider L. Brezjnef te horen dat de CPSU 'alle steun' aan dit initiatief zou geven.⁸¹ Ook Oost-Berlijn was zeer tevreden over de herstelde banden met de CPN en meende dat haar ondersteuning van de campagne 'beslissend tot het ontstaan van een vertrouwensrelatie' had bijgedragen.⁸²

Inderdaad had de DDR flink uitgepakt, door het actiecomité 'Stop de Neu-

tronenbom' in die jaren met naar schatting 120.000 gulden te steunen (zie de bijlage).⁸³ Dit bedrag werd op verzoek van de CPN onder andere besteed aan tolken, vliegtickets en drukwerk. Bovendien verzorgde de SED op verzoek van Wolff een week voor de demonstratie in Amsterdam financiële noodhulp ter hoogte van 15.000 gulden contant.⁸⁴

Om het herstel van de betrekkingen te bezegelen, legden hoge partijvertegenwoordigingen wederzijdse bezoeken af. In november 1978 vereerde een zware CPN-delegatie onder leiding van partijvoorzitter Hoekstra de SED met een meerdaags bezoek, met als hoogtepunt een door E. Honecker gegeven diner.⁸⁵ Eind 1979 bracht een eveneens gewichtige SED-delegatie onder leiding van chef-ideoloog Hager een tegenbezoek.⁸⁶

Omwille van de hernieuwde toenadering hadden de CPSU en de SED hun ten tijde van de CPN-autonomie gemaakte Nederlandse vrienden weer de deur uitgezet. De Groot had klaarblijkelijk al bij het bezoek van de door hem geleide CPN-delegatie aan Moskou in het voorjaar van 1977 weten te bedingen dat de uitgave van het tijdschrift *Communistische Notities* werd stopgezet. Dit tijdschrift was door zijn persoonlijke vijand Baruch met steun van de CPSU uitgegeven.⁸⁷ Dankzij de hernieuwde samenwerking met de SED kon de CPN ook optreden tegen de haar onwelgevallige leiding van de 'Vereniging Nederland-DDR'. In 1978 klaagde de CPN bij Oost-Berlijn over de activiteit van voormalige CPN-leden in deze vriendschapsvereniging: dit zou de betrekkingen tussen CPN en SED belasten.⁸⁸ Een jaar later werd het voormalige CPN-lid D. van der Meer door de DDR gedwongen, zijn voorzitterschap van de Vriendschapsvereniging op te geven.⁸⁹

De SED resigneert: kritische distantie

Deze vermeende vertrouwensrelatie tussen SED en CPN zou echter niet lang stand houden. Na de val van De Groot kwam binnen de CPN een vernieuwende stroming op. Dit proces leidde ook tot een kritischer benadering van de Oost-Europese landen, aangezien de vernieuwers in de CPN geen nauwe betrekkingen met de orthodoxe regimes in Oost-Europa wilden. Zij konden zich hierbij beroepen op het nooit herroepen leerstuk van de autonomie.⁹⁰ De vernieuwers werden na 1979 door de politiek van het Sovjetblok in hun mening verder gesterkt. Eerst door de inval van Sovjetroepen in Afghanistan in december 1979, vervolgens door de onderdrukking van het onafhankelijke vakverbond *Solidarnosc* in Polen in 1980-1981. De invasie in Afghanistan werd door de CPN veroordeeld, zij het pas na enige weken en op indirecte wijze. Niettemin was dit het eerste teken dat de CPN opnieuw afstand ging nemen van het Sovjetcommunisme, dit keer niet zoals aan het begin van de jaren zestig om haar stalinistische structuren veilig te stellen, maar om deze juist te democratiseren en om de partij ideologisch te vernieuwen.⁹¹

Deze ontwikkelingen, hoe pril nog in 1980, waren de SED niet ontgaan. Oost-Berlijn zette de samenwerking met de CPN voort en bleef aanvankelijk de

Nederlandse zusterpartij loven, zowel in het openbaar als in bilaterale besprekingen.⁹² Intern kwam er echter steeds meer ongezoeten kritiek op de CPN: zij zou 'tendensen tot zelfoverschatting vertonen'.⁹³ In een later stadium spuide de SED haar kritiek ook recht in het gezicht van CPN-ers. Zo zei H. Axen, secretaris *Internationale Verbindungen* van de SED, in september 1981 over het CPN-standpunt betreffende de crisis in Polen: 'Die Meinung der Führung der KPN, die Parteien der Länder des Warschauer Vertrages würden sich in Polen einmischen und damit den von der Berliner Konferenz 1976 bekräftigten Grundsatz der Gleichheit und Autonomie aller Bruderparteien verletzen, ist - mit kommunistischer Offenheit gesagt - falsch. Die Autonomie hat wie alles einen Klasseninhalt.... Ihr sagt, in Polen muß der Demokratisierungsprozeß vorankommen. Welche Demokratie, sozialistische oder bürgerliche? Die Grundfrage jeder Revolution ist die Macht.'⁹⁴

De CPN verwijderde zich in de loop van de jaren tachtig in haar vernieuwing steeds verder van het orthodoxe marxisme-leninisme. De SED nam dit waar als een teloorgang in grote chaos.⁹⁵ De CPN daarentegen meende haar ideeën in de zogeheten perestroika van de nieuwe CPSU-leider M. Gorbatsjov weerspiegeld te zien. Ze probeerde aan te haken bij zijn populariteit in Nederland en loofde hem uitbundig.⁹⁶ In deze periode verslechterde de relatie tussen de CPN en de SED verder. Zo demonstreerde het CPN-parlementslid I. Brouwer in de jaren tachtig samen met sociaal-democraten voor de DDR-ambassade in Den Haag ten bate van de dissidenten in de DDR.⁹⁷ De val van de Berlijnse muur in 1989 betekende het einde voor de SED. Dit werd door internationaal secretaris J. de Boo verwelkomd als de aflossing van een verstarde oude garde. Hij verweet Honecker en Axen dat ze perse het veertigjarig bestaan van de DDR hadden willen vieren, ondanks de aanzwellende demonstraties tegen de SED, waardoor zij de internationale jubileumsgasten aan een pijnlijke situatie blootgesteld zouden hebben.⁹⁸

Vanaf 1980 raakte de SED kortom in toenemende mate geresigneerd over de betrekkingen met de CPN; zij liet vanaf 1981 het verschil van mening ook duidelijk blijken aan de CPN.⁹⁹ De toenadering van eind jaren zeventig was mislukt, doordat de Nederlandse partij zich steeds verder van het leninisme verwijderde. Het bij de 'tussensprint op internationaal terrein' overeengekomen officieel herstel van de betrekkingen in 1977-1978 groeide derhalve niet uit tot een hernieuwde langdurige innige relatie van de CPN met het Sovjetblok.

Epiloog

Deze analyse van de relatie tussen CPN en SED is voor een belangrijk deel gebaseerd op de archieven van beide partijen. Op één uitzondering na was het SED-archief niet eerder voor dit doel bestudeerd. Hierdoor is het mogelijk geweest in deze analyse van de wederzijdse betrekkingen een tweetal nieuwe elementen te tonen. Ten eerste is het voor het eerst mogelijk de totale materiële steun van de CPN uit Oost-Berlijn te schatten: deze bedroeg tussen 1949 en

1980 ongeveer 300.000 DDR-Mark (zie de bijlage).¹⁰⁰ Vrijwel alle bijstand werd verleend in de vorm van materiële hulp; er zijn nauwelijks aanwijzingen dat de CPN contant geld kreeg. Deze hulp werd zonder directe tegenprestatie ter beschikking gesteld. De meeste steun ontving de CPN in de tijden dat de betrekkingen relatief goed waren: in de jaren vijftig en in 1978-1979. Al met al was de Oost-Duitse - indirecte - bijdrage aan de partijkas van de CPN niet gering, integenstelling tot de constatering van W. Gortzak op basis van eerder onderzoek in de Oost-Duitse archieven, dat de partij van de steun van de SED 'bepaald niet vet' geworden was.¹⁰¹

Overigens verkreeg de CPN ook vanuit andere landen die deel uitmaakten van het Oostblok steun. Eind jaren vijftig kreeg zij jaarlijks films uit de Sovjet-Unie, Tsjechoslowakije, China, Polen en de DDR. In 1978 kreeg het comité 'Stop de Neutronenbom' ten behoeve van een bijeenkomst in Amsterdam door Oostbloklanden in totaal 50.000 gulden op haar rekening gestort, waarvan Oost-Berlijn zoals vermeld 15.000 gulden voor haar rekening nam.¹⁰²

Het tweede nieuwe element in de analyse van de relatie tussen de CPN enerzijds en de SED en CPSU anderzijds betreft de herschikking van de in de literatuur genoemde beweegredenen van de CPN voor de afkondiging van de 'autonomie' in 1963. Het blijkt dat de dieperliggende oorzaak hiervoor de onwillige reactie van de CPN op de in 1956 door Chroesjtsjov begonnen destalinisatie is geweest, terwijl de directe aanleiding het Sino-Sovjet-schisma in 1963 was. Overwegingen betreffende de positie van de Communistische Partij van China of die van Indonesië hebben hierbij voor de CPN geen grote rol gespeeld. Evenmin heeft het bij tijd en wijle arrogante gedrag van de SED de breuk van de CPN met het Sovjetblok geprovoceerd. De CPN gebruikte de bemoeizucht van de SED slechts om haar distantie jegens de communistische staten te kunnen legitimeren, zonder de strijd met de grote broer Sovjet-Unie zelf aan te hoeven gaan.

De ontwikkelingen tussen 1956 en 1989 beschouwend, valt de paradox op dat gedurende het jarenlange isolement onder De Groot de CPN altijd een orthodox-communistische partij gebleven is, terwijl na zijn val en de daarmee gepaard gaande opening naar het communistische kamp de partij meer en meer haar leninistische principes liet varen.¹⁰³ Tijdens de periode van de autonomie leken de CPN en de andere communistische partijen zich op twee parallelle lijnen te bevinden: identiek, maar zonder elkaar te beroeren. Na 1977 doorkruiste de CPN de lijn van de CPSU. Achteraf bezien zal de *splendid isolation*, in het kielzog van het Sino-Sovjet conflict door de orthodoxe leninist De Groot geschapen ter bescherming van de orthodoxe partijcultuur, dan ook uiteindelijk de vernieuwende vleugel van de CPN in de hand hebben gewerkt.

Bijlage: financiële ondersteuning CPN door SED

geschatte totalen op jaarbasis (in DDR-Mark), 1949-1980

1949	10
1950	25
1951	900
1952	2.500
1953	28.800
1954	5.000
1955	7.000
1956	13.000
1957	10.000
1958	11.000
1959	56.000
1960	11.700
1961	9.000
1962	9.000
1963	7.600
1964	3.000
1965	3.000
1966	800
1978	100.000
1979	25.000
1980	<u>5.000</u>
totaal	308.335

geschatte totalen uitgesplitst naar subsidiepost (in DDR-Mark), 1949-1980

boeken	1949-1960	1.300
vakanties CPN-leden in DDR	1952-1980	65.000
Marxfoto's voor tentoonstelling	1953	250
drukkerij-uitrusting	1953-1959	14.000
niet door CPN betaalde rekeningen	1953-1959	35.000
tombola <i>Waarheid</i> -festivals	1955-1966	36.800
verpleging patiënten in DDR	1956-1960	7.500
films	1957-1959	7.000
10.000 tegeltjes '40 jaar CPN'	1959	20.000
schenking bij DDR 10 jaar	1959	1.000
vliegticket De Groot	1959	200
acties tegen N-bom	1978-1979	<u>120.000</u>
totaal		308.050

noten

1. F. Bolkestein, *Onverwerkt verleden*, Amsterdam, 1998; in het bijzonder: 7-15, 265-273.
2. Aldus het voormalig lid van het dagelijks bestuur J. de Boo op Radio 1 in 'Met het oog op morgen', 16 november 1997; en het gewezen partijbestuurslid H. Meijer in een interview met J. Teunissen, in: *Hervormd Nederland*, 29 november 1997, 18-19.
3. Zie G. Voerman, 'The Relationship between the Dutch and Russian communist Parties, 1909-1991', in: C. Horstmeier et al., red., *Around Peter the Great. Three Centuries of Russian-Dutch Relations*, Groningen, 1997, 63.
4. Dit artikel is een bewerking van: C. Horstmeier, 'Die Beziehungen der niederländischen kommunistischen Partei (CPN) zur SED', in: H. Weber e.a., red., *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, Berlijn, 1998, 157-186. Aan de haat-liefde verhouding van de CPN met het Oostblok in zijn algemeenheid is al eerder ruime aandacht besteed; zie onder anderen G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991*, Amsterdam, 1995, 384-406 en 469-487; G. Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 99-118; en W. Gortzak, 'Paul de Groot als Oostduitse communistenvreter', in: *HP/De Tijd op Zondag*, 8 november 1992.
5. De vrijwel compleet bewaard gebleven archieven van de SED zijn samen met de archieven van alle andere partijen uit de DDR en van vele andere maatschappelijke organisaties in een speciale stichting binnen het Duitse staatsarchief ondergebracht: de 'Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv' (BArch/SAPMO). Voor een kort bestandsoverzicht, zie *Die Bestände der Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*, Berlijn, 1996.
6. D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag, 1995, 340. Zie ook SED ZK Abt. Handel, Versorgung und Außenhandel: SED Hausmitteilung aan P. Florin, 3 december 1958, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/250.
7. C. Horstmeier, '"Anerkennung jetzt!" Die Anerkennungspolitik der DDR anhand der Fallstudie Niederlande 1949-1973'. Eindscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1995, 84-89.
8. Zie bijvoorbeeld Verrips, *op.cit.*, 265-274; en G. Voerman, 'De coming men van de CPN. Goulloze, De Groot en de Komintern (1929-1930)', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 237-260.
9. Zie A. Koper, 'Het XX-ste congres van de CPSU en de geblokkeerde destalinisatie van de CPN 1956-1958', in: J. Divendal e.a., red., *Nederland, Links en de Koude Oorlog*, Amsterdam, 1982, 123-124; en I. Cornelissen, *Paul de Groot - Staatsvijand nr. 1. Een biografische schets*, Amsterdam, 1996, 127-130.

10. Notulen dagelijks bestuur (DB) CPN, 16 maart 1956, in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), archief-CPN, nr. 319.
11. Zitting Partijbestuur (PB), 23-25 juni 1956, in: IISG, archief-CPN, nr. 282.
12. Notulen DB 19 maart 1956, in: IISG, archief-CPN, nr. 319.
13. Rede De Groot zitting PB, 8-9 april 1956, in: IISG, archief-CPN, nr. 282.
14. 'Over de geschillen in de communistische wereldbeweging. Rede van P. de Groot op de zitting van het Partijbestuur der C.P.N., 18 juli 1963', in: *Politiek & Cultuur*, 23 (1963), 9 (sep.), 387-388. Het is kenmerkend dat De Groot juist in deze rede op het gevaar van 'anti-leidersopvattingen' terugkomt: het is de toespraak waarin hij de CPN expliciet van het Oostblok isoleerde.
15. Zie Cornelissen, *op.cit.*, 127-128.
16. KPD: 'Bericht über die Beratung einer Delegation des ZK der KPD mit einer Delegation des ZK der CPN', 22 september 1965, in: BArch/SAPMO NY 4182/1284.
17. G. Schreuders, *De man die faalde*, Amsterdam, 1992, 144; M. Bakker, *Wissels. Bespiegelingen zonder berouw*, Weesp, 1983, 52; en F. Abrahams, "Ik ben voor sommige mensen een verschrikking geweest". Joop Wolff en de ondergang van de CPN', in: *NRC-Handelsblad*, 18 mei 1991.
18. Zie H. Gortzak, *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist*, Amsterdam, 1985, 196, 210 en 259-265.
19. Ook verzorgde de SED ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de CPN 10.000 bruine keramiek-tegeltjes om onder de leden uit te delen, 'als teken van de eenheid en geslotenheid van de partij'. ZK SED, Keilson: 'Vorlage an das Sekretariat', 1 juni 1959, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/3A/660.
20. Verrips, *op.cit.*, 524.
21. CPN secretaris Verheij: Telegram aan ZK SED, 4 april 1958, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249.
22. SED ZK Internationale Verbindungen, Bergold: 'Aktennotiz. Aussprache mit Gen. Van den Berg (KPN) am Freitag, dem 11.4.58. Genn. Keilson z. Kenntnis', 15 april 1958, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/250.
23. CPN secretaris Verhey: brief aan SED ZK Sekretariat, 25 april 1958, BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249.
24. Gesellschaft für Kulturelle Verbindungen mit dem Ausland, Heiss: 'Aktennotiz. Streng vertraulich!', 3 mei 1958, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249. Het is onduidelijk of het Nederlandse vriendschapscomité tot dan toe daadwerkelijk financiële steun uit de DDR had ontvangen.
25. CPN Secretariaat, H. Hoekstra: brief aan SED Zentralkomitee, 26 juni 1958, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249.
26. SED-rapport over de betrekkingen met de CPN; 29 december 1960, SED-jaar-rapport over de CPN 1960; 17 december 1962, [SED ZK Außenpolitik und Internationale Verbindungen:] 'Kommunistische Partei Niederlande', 16 november 1960, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/250.
27. [SED ZK Internationale Verbindungen] Bergold: 'Kommunistische Partei der Niederlande', 29 december 1960, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/250.

De klacht was niet geheel terecht. Inderdaad maakte de CPN vrijwel geen werk van de strijd voor erkenning van de DDR, maar de CPN had al een maand na oprichting van de DDR bij de Nederlandse regering op erkenning aangedrongen. Zie *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal 1949-1950. Handelingen Tweede Kamer*, 9 november 1949, 416.

28. Brief van Baruch aan het partijbestuur, 17 maart 1966, in: IISG, archief-CPN, nr. 838.

29. CPN DB: 'Geen verjaardagstelegram voor Chroestsjow', 16 april 1959, in: IISG, archief-CPN, nr. 321; '10e verjaardag DDR & Chinese Volks Rep.', 24 augustus 1959, in: *ibidem*; 'Wijziging delegatie 10-jarig feest DDR', 14 september 1959, in: *ibidem*.

30. Wolff aan SED ZK Abt. Internationale Verbindungen, 6 november 1959, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249. Voor meer informatie over dit comité, zie Horstmeier, '"Anerkennung jetzt!'", 78-79.

31. SED ZK Abt. Außenpolitik und Internationale Verbindungen aan DB CPN, 18 januari 1960, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249; SED: rapport over de betrekkingen tussen SED en CPN, 30 januari 1963, in: *ibidem*; DY 30/IV A2/20/489. Kuyper-Meester verdedigde De Groots autonomie-beleid bij een laatste vakantie in de DDR en werd daarom door de SED negatief beoordeeld: SED Sektor Betreuung: Bericht über die Betreuung der niederländischen Urlauberdelegation von 29.8 - 28.9.1963, 9 oktober 1963, in: *ibidem*.

32. 'Genosse Hager' [notulen van zijn rede, CH], [20-21 september 1961], in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/201/666.

33. SED ZK Internationale Verbindungen, Haase: 'Vermerk über ein Gespräch des Gen. Erich Mückenberger mit Markus Bakker am 8.8.1980 im Hause des ZK', 13 augustus 1980, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202; Bakker, *op.cit.*, 147.

34. H. Wolf, Neutraliteitsartikel, 23 november 1961, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249.

35. Brief van P. de Groot, Generalsekretär der Kommunistischen Partei der Niederlande, aan Büro des Politbüros des ZK der SED, 2 juni 1962, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249, 357-359. In zijn memoires herinnert Bakker zich dat het artikel van Wolf 'met een kort briefje' teruggezonden werd -wat destijds 'al zeer ongebruikelijk' zou zijn geweest. De suggestie dat het artikel al snel met een kort briefje teruggezonden werd, is getuige De Groots brief van drie pagina's uit juni 1962 hoogstwaarschijnlijk onjuist.

36. Bakker, *op.cit.*, 148.

37. R. Lehmann: 'Holland', [jan. 1963], in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/15.

38. 'Over de geschillen in de communistische wereldbeweging. Rede van P. de Groot op de zitting van het Partijbestuur der C.P.N., 18 juli 1963', in: *Politiek & Cultuur*, 23 (1963), 9 (sep.), 386. Ook in: *De Waarheid*, 19 juli 1963.

39. Bakker, *op.cit.*, 134.

40. Notulen Partijbestuursvergadering, 4 juli 1964, in: IISG, archief-CPN, nr. 285.
41. Bakker wees achteraf - in een apologetisch en soms wat nevelig geformuleerd boek - ook op het tijdsverloop tussen Chroesjtjovs geheime destalinisatiereide van 1956 en de eruit voortvloeiende autonomie van de CPN. Over de destalinisatie schreef hij na het bekend worden van de echtheid van de geheime rede in april 1956 een resolutie, die 'de kiem [legde] voor een wezenlijk nieuwe opstelling - al zou het gure weer [waarschijnlijk: de gepolariseerde politieke omstandigheden, CH] nog een poosje de snelle opbloei daarvan tegenhouden'. Over de autonomie-verklaring van 1963 schrijft hij vervolgens: 'Het 1956-effect begon nu echt door te werken'; zie Bakker, *op.cit.*, 54, 135. Ook Schreuders noemt de autonomie 'een gevolg van Paul de Groots paranoïde angst voor complotten tegen zijn positie als CPN-leider': zie Schreuders, *op.cit.*, 111.
42. Zie Voerman, '*Perestrojka avant-la-lettre*', 101; Bakker, *op.cit.*, 135; en Cornelissen, *op.cit.*, 155 en 233. Cornelissen baseert zich hier op een gesprek op 27 juli 1995 met Wolff, toentertijd internationaal secretaris van de CPN.
43. In 1962 liet De Groot de CPN met een doorzichtig excuus de uitnodiging voor een partijcongres van de Indonesische communisten afslaan; als reden voor de afwezigheid diende de CPN op te geven: 'Op het ogenblik spant onze partij al haar krachten in om het zenden van strijdkrachten naar West-Irian te verhinderen'. De Groot aan CPN DB, [april 1962 (?)], in: IISG, archief-CPN, nr. 307; De Groot bekeek de uitwisseling van delegaties met de Indonesiërs enigszins argwanend; zie J. Morriën: *Indonesië liet me nooit meer los. Vijftig jaar antikoloniale strijd*, 1995, 15.
44. Vergelijk Verheij's destalinisatiestandpunt, waarin hij vooral op armslag bedacht was: notulen DB-zitting, 19 maart 1956, in: IISG, archief-CPN, nr. 319.
45. De Groot, 'Geschillen in de communistische wereldbeweging', 386; Zie ook: notulen partijbestuursvergadering, 4 juli 1964, in: IISG, archief-CPN, nr. 285.
46. SED ZK Internationale Verbindungen, Konieczny: 'Jahresbericht über die Beziehungen zur Kommunistischen Partei Nederlands', [december 1961 (?)], in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/250. De Groot veroordeelde Albanië in zijn toespraak op het 22-ste partijcongres van de CPSU; Wolff deed dit in de zijne op het zesde partijcongres van de SED: Wolff: Begrüßungsrede VI. Parteitag SED, [Jan. 1963], in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/15. Ook de CPSU zelf kende deze methode van een doodsklap om een hoekje en had Albanië veroordeeld terwijl zij China bedoelde; zie J. Barth Urban, *Moscow and the Italian Communist Party: From Togliatti to Berlinguer*, London, 1986, 282.
47. SED Sektor Imperialistische Länder: 'Anlage I: Zur Entwicklung der Beziehungen zwischen der SED und der KPN', 30 augustus 1963, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/2A/986.
48. SED ZK Internationale Verbindungen, Florin: 'Vorlage für das Politbüro. Betr.: Beziehungen zur Kommunistischen Partei der Niederlande', 11 september 1963, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/2A/986.

49. SED ZK Internationale Verbindungen, Florin: 'Vorlage für das Politbüro. Betr.: Beziehungen zur KPN', 11 september 1963, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/2A/986. De SED plande bijvoorbeeld een Nederlandstalig propaganda-werkje over de DDR, waarvan de uitgave werd geblokkeerd door Kuypers-Meester. Ook van de groepsreizen kwam niets: 'Zwischenbericht zum Beschluß des Politbüros Nr 372 vom 17.9.1963', 10 oktober 1963, in: *ibidem*; DY 30/IV A 2/20/489.
50. SED ZK Internationale Verbindungen, Florin: 'Betr.: Beziehungen zur KPN', 11 september 1963, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/2A/986; G. Mauersberger: 'Die kommunistische Partei der Niederlande im Kampf um Frieden, Neutralität und sozialen Fortschritt', in: *Einheit. Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus*, 18 (1963), 11 (nov.), 80-88.
51. Morriën, *op.cit.*, 153-154. Blankenburger, Amsterdam: 'Vermerk über Gespräche mit dem Gen. van Seggelen von der holländischen Brüderpartei', 28 februari 1964, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/489.
52. Blankenburger was van augustus 1963 tot 1972 leider - *Handelsrat* - van de *Amsterdamer Vertretung der Kammer für Außenhandel der DDR*. C. Horstmeier: interview met Blankenburger, 15 maart 1994, Berlijn.
53. KPD: 'Bericht über die Beratung einer Delegation des ZK der KPD mit einer Delegation des ZK der CPN', kopie aan Ulbricht, 22 september 1965, in: BArch/SAPMO NY 4182/1284; SED ZK-Internationale Verbindungen aan Ulbricht, 29 oktober 1965, in: *ibidem*.
54. 'Vermerk über Gespräche zwischen Gen. Snellen und Gen. Markowski', 13 juni 1964, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/489; Blankenburger, brief aan Ernst Walkowski, SED ZK Internationale Verbindungen, 11 april 1965, in: *ibidem*; SED ZK Internationale Verbindungen, Markowski: 'Information für das Politbüro. Betr.: Haltung der CPN zur kommunistischen Weltbewegung. Quelle: Botschaft der DDR in den Niederlanden', 14 maart 1975, in: *ibidem*; DY 30/IV B2/20/41.
55. De Groot: openingstoespraak 21e Partijcongres 28-30 maart 1964, 28 maart 1964, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/491. Hij wijdde een complete paragraaf aan het antisemitisme in de communistische landen. In hoeverre De Groot (zelf joods) zich hieraan werkelijk zo gestoten had dat het hem de breuk met het Sovjetblok (mede) waard gemaakt had, is moeilijk te zeggen. Hij sloeg echter vaker met deze beschuldiging om zich heen: ook Nederland zou een 'antisemitisch rotland' zijn, zie Verrips, *op.cit.*, 357; Cornelissen, *op.cit.*, 181.
56. Verrips, *op.cit.*, 389-391.
57. CPN DB, Hoekstra: brief aan ZK SED, 16 maart 1964, in: IISG, archief-CPN, nr. 1329. Vergelijk ook: SED, Rahe: 'Bericht über die Unterredung mit dem Gen. Jaap Wolff, Mitglied des ZK KPN', 30 maart 1964, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/489.
58. SED ZK-Internationale Verbindungen aan Ulbricht, 29 oktober 1965, in: BArch/SAPMO NY 4182/1284; CPN DB adm. secretaris M. Meyer: brief aan ZK SED, 8 juni 1964, in: IISG, archief-CPN, nr. 1329; CPN DB H.J. Hoekstra:

Brief aan ZK SED, 8 mei 1970, in: *ibidem*; CPN Wolff: Brief aan 'Comité Central du Parti Communiste Bulgare, Département Politique Etrangère et Relations Internationales', 24 juli 1963, in: *ibidem*; 1433.

59. Meyer, secretaris DB CPN, aan SED ZK Internationale Verbindungen, 4 februari 1966, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/489. De DDR stopte na de brief de voorbereidingen voor de Nederlandstalige versie, hoewel men zich afvroeg waarom de CPN zich zo opwond: voor een dergelijke uitgave hadden ze toch eigenlijk niemand's toestemming nodig; G. Leo: 'Betrifft: Herausgabe der DDR-Revue in niederländischer Sprache', 18 maart 1966, in: *ibidem*.

60. Schreuders, *op.cit.*, 104-105, 111.

61. Hulst vertelde dit bij een bezoek aan de DDR. Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft, Abteilungsleiter Internationale Verbindungen, Große: gesprek op 18 september 1968 met Hulst, 9 oktober 1968, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/492; zie ook Verrips, *op.cit.*, 400.

62. Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre', 102.

63. Zowel bij de affaire rond het artikel van Wolf in 1961 als bij het oprakelen ervan in 1963. Vergelijk de brief van P. de Groot, Generalsekretär der CPN, aan Büro des Politbüros des ZK der SED, 2 juni 1962, in: BArch/SAPMO DY 30/IV 2/20/249; CPN DB, Hoekstra: brief aan ZK SED, 16 maart 1964, in: IISG, archief-CPN, nr. 1329.

64. Bijvoorbeeld SED ZK Internationale Verbindungen: 'Information für das Politbüro über das ZK-Plenum der KPN vom 31.10.64', 11 november 1964, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/491, baserend op Snellen: adn-telexen 17.10.64 over val Chroesjtsjov: 'inhalt ist nicht zur veröfentlichung bestimmt', in: *ibidem*; DY 30/IV A2/20/490, en op: Snellen: notities over autonomie CPN, oktober 1964, in: *ibidem*.

65. C. Horstmeier: interview met Blankenburger, 15 maart 1994, Berlijn.

66. De Groot schreef bijvoorbeeld een beoordeling van de in Berlijn verblijvende Nederlandse schrijver N. Rost, waarin hij op suggestieve wijze Rost zwart maakte. Mede op basis hiervan werd een paar maanden later Rost uit de DDR uitgewezen: CPN Generalsekretär De Groot: handgeschreven notitie voor W. Pieck over Rost, 22 augustus 1950, in: BArch/SAPMO NY 4036/707.

67. Baruch: bespreking 'De dertiger jaren', [april 1966], in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/490; SED ZK Internationale Verbindungen: 'Betr.: Pressefest des Zentralorgans der KPN 'De Waarheid' am 11. September 1966', 26.07.66, *ibidem*; DY 30/IV A2/20/489.

68. DB CPN, Meyer, brief aan: ZK SED Internationale Verbindungen: Waarheidfestival op 13 sept. 1965, 31 maart 1965, in: BArch/SAPMO DY 30/IV A2/20/489; Meyer, brief aan: SED ZK Abt. Außenpolitik und Internationale Verbindungen: Waarheidfestival op 11 sept. 1966, 21 juni 1966, in: *ibidem*.

69. Zie hiervoor onder meer Verrips, *op.cit.*, 469-473 en Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre', 102. Pekelder dateert de hernieuwing van het contact met de DDR één jaar te laat, zie: J. Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en*

- betrekkingen 1949-1989*, Amsterdam, 1998, 195. Voor het herstel van contacten met de Sovjet-Unie en de DDR via de Haagse ambassades, zie: SED ZK Internationale Verbindungen, Markowski: 'Information für das Politbüro. Betr: Haltung der CPN zur kommunistischen Weltbewegung', 14 maart 1975, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/41; zie ook ZK Internationale Verbindungen: 'Vorlage für das Sekretariat', 31 juli 1975, in: DY 30/J IV 2/3A/2719.
70. Barth Urban, *op.cit.*, 259, zie ook Schreuders, *op.cit.*, 134.
71. SED ZK Internationale Verbindungen: 'Vermerk über ein Gespräch des Gen. Paul Markowski mit dem Vorsitzenden der KPN, Henk Hoekstra', 26 juni 1976, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202.
72. Zitting Partijbestuur 8 en 9 mei 1976 over onder andere Conferentie van de Europese Communistische Partijen, 9 mei 1976, in: IISG, archief-CPN, nr. 292.
73. Barth Urban, *op.cit.*, 289.
74. SED ZK Internationale Verbindungen: 'Vermerk. Anruf des Genossen IJisberg, CPN 25.6.1976, 16.20 Uhr', 25 juni 1976, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202; Rede Hoekstra op Berlijnse Conferentie, [29 juni 1976], in: *ibidem*; DY 30/IV B2/20/554.
75. CPN DB: Verslag delegatie viering 60 jaar Oktoberrevolutie naar Moskou, 14 november 1977, in: IISG, archief-CPN, nr. 333.
76. CPN DB: 'regeling van werkzaamheden van het dagelijks bestuur', 18 augustus 1977, in: IISG, archief-CPN, nr. 333.
77. CPN DB: 'regeling van werkzaamheden van het dagelijks bestuur', 18 augustus 1977, in: IISG, archief-CPN, nr. 333.
78. Deze campagne is door schrijver dezes uitvoerig geanalyseerd en zal daarom hier alleen kort worden weergegeven; zie C. Horstmeier, 'Stop de Neutronenbom! The last mass-action of the CPN and the Moscow-Berlin-Amsterdam triangle', in: Horstmeier et al., 1997, 65-77. Zie verder ook: P. Maessen, '"Wie stopt de neutronenbom?" - de geschiedenis van een actie', in: *Transaktie*, 8 (1979), 4, 423-457.
79. Bijkomend voordeel van de actie was dat het moreel van de achterban weer wat opgekrikt kon worden na de enorme nederlaag bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1977, toen de CPN van zeven naar twee zetels duikelde.
80. DB CPN: '1. Actie stop de N-bom', 5 december 1977, in: IISG, archief-CPN, nr. 333; Marter, Sektorleiter ZK-Abt. Internationale Verbindungen: 'Vermerk über Gespräche zwischen Gen. Hermann Axen..., und Wolff..., 23 november 1977, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202.
81. CPN DB: Verslag delegatie viering 60 jaar Oktoberrevolutie naar Moskou, 14 november 1977, in: IISG, archief-CPN, nr. 333. Zie ook Verrips, *op.cit.*, 481.
82. [SED ZK Internationale Verbindungen:] 'Information über die KPN', nov. 1979, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202.
83. Zie Horstmeier, 'Stop de Neutronenbom', 73-75. Het totale budget van het comité bedroeg in de jaren 1978-1979 ongeveer 500.000 gulden.

84. SED ZK-Auslandsinformation, ZK-Internationale Verbindungen: 'Betr.: Bereitstellung von 15.000 Valuta-Mark zur Unterstützung des Internationalen Forums gegen die Neutronenbombe in Amsterdam', 13 maart 1978, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/3A/3112.
85. 'Programm für den Aufenthalt der Delegation der CPN vom 1. - 5. November 1978 in der DDR', [okt. 1978], in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202. Honecker had Ulbricht in 1971 ten val gebracht en was hem opgevolgd.
86. SED: 'Entwurf gemeinsames Kommuniqué SED und CPN', 1 december 1979, in: IISG, archief-CPN, nr. 1329.
87. Schreuders, *op.cit.*, 135. *Communistische Notities* verscheen van 1969 tot 1977.
88. [SED ZK-Internationale Verbindungen:] 'Information über die KPN', okt. 1978, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202.
89. Van der Meer zelf was ook ervan overtuigd dat zijn afzetting als voorzitter door de CPN bij de toenadering tot de SED geeist was: J. Meijnen: 'Over mensenrechten konden we toch moeilijk beginnen', in: *NRC Handelsblad*, 16 februari 1990. Omstandigheden van het door de CPN afgedwongen aftreden waren destijds al snel publiek geworden: I. Cornelissen: 'Er zijn drie mensen die precies weten waarom Dick is afgetreden, maar die zullen het niet zeggen', in: *Vrij Nederland*, 12 januari 1980.
90. Brief G. Schreuders aan C. Horstmeier, 16 februari 1999.
91. Zie Voerman, *Perestrojka avant-la-lettre*, 105.
92. [SED ZK Internationale Verbindungen, Mauersberger:] 'Hinweise für ein Gespräch mit Vertretern der Führung der KPN anlässlich ihres 27. Parteitages', 4 juni 1980, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202; SED ZK Internationale Verbindungen, Mauersberger: 'Vermerk über ein Gespräch zwischen Hermann Axen und Joop Wolff am 2.10.1980', 16 oktober 1980, in: *ibidem*.
93. SED ZK Internationale Verbindungen: 'Vorlage für das Sekretariat. Betrifft: Teilnahme einer Delegation des ZK der SED am 27. Parteitag der KPN in der Zeit vom 5.-9 Juni 1980', 19 mei 1980, in: BArch/SAPMO DY 30/IV B2/20/202.
94. SED ZK-Internationale Verbindungen: 'Information für das Politbüro. Betreff: Aufenthalt des Genossen Jan de Boo, Verantwortlicher für internationale Arbeit der KPN, vom 27. bis 29.9.1981 in der DDR', 6 oktober 1981, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/20/149.
95. SED ZK Internationale Verbindungen: 'Information für das Politbüro. Betrifft: Zur Lage und Politik der Kommunistischen Partei der Niederlande nach dem 29. Parteitag', 1 april 1985, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/20/10; *ibidem*; 'Information für das Politbüro. Betreff: Zu den Ergebnissen des 30. Parteitages der KPN', 9 januari 1987, in: *ibidem*; DY 30/J IV 2/20/214.
96. Verrips, *op.cit.*, 499.
97. Verrips, *op.cit.*, 494.

98. J. de Boo, 'Kentering in Europa', in: *Politiek & Cultuur*, 49 (1989), 12 (dec.), 243-248.
99. Drie achtereenvolgende, op elkaar baserende berichten over de stand van zaken met betrekking tot de CPN tonen duidelijk het steeds sterker resigerende oordeel van de SED over de CPN, vergelijk: [SED ZK-Internationale Verbindungen:] 'Information über die KPN', oktober 1978, november 1979, mei 1980, in: DY 30/IV B2/20/202.
100. Inflatiecorrectie is niet toegepast, de reële bedragen zijn dan ook met name voor de jaren vijftig hoger dan tegenwoordig. Eén DDR-Mark stond grofweg gelijk aan één gulden; deze verhouding werd ook door de CPN en de DDR zelf gebruikt. Zie: Horstmeier, 'Stop de Neutronenbom', 73-75. Voor de periode na 1980 kunnen bij gebrek aan bronnen geen gefundeerde schattingen gedaan worden. Er zijn aanwijzingen dat de steun behalve voor 'Stop de Neutronenbom' ook voor de CPN zelf weer op gang gekomen was. De tombola werd vanaf 1979 weer gesteund: Axen: 'Bericht über den Aufenthalt einer Delegation der KPN 1.-5. November 1978 in der DDR', 8 november 1978, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/2A/2190.
101. W. Gortzak, 'Oostduitse tombolacadeaus voor de CPN', in: *HP/De Tijd op Zondag*, 15 november 1992. W. Gortzak is de zoon van H. Gortzak, voormalig Tweede-Kamerlid voor de CPN en daarna voor de PSP.
102. De 'verregaande ondersteuning door de internationale socialistische pers' van de *Waarheid*-festivals: SED ZK Agit-Prop: Vorlage für das Sekretariat, 3 juni 1959, in: BArch/SAPMO DY 30/J IV 2/3A/661. Films: SED ZK Internationale Verbindungen: Vorlage für das Sekretariat, 22 april 1958, in: *ibidem*; DY 30/J IV 2/3A/607. Zie ook Horstmeier, 'Stop de Neutronenbom', 73-75. De genoemde 50.000 gulden is waarschijnlijk de enige keer dat de CPN of een mantelorganisatie geld kreeg in plaats van materiële hulp.
103. Vergelijk Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre', 114.

VERBORGEN VERHOUDINGEN

Relaties tussen de liberale politiek en journalistiek ten tijde van de verzuiling

K.-J. Dijkstra

Inleiding

De groei van de Nederlandse pers viel samen met de opkomst van de katholieke, gereformeerde en socialistische emancipatiebewegingen. Rond de eeuwwisseling raakte de samenleving meer en meer verdeeld in ideologisch gescheiden zuilen met hun eigen dagbladen. De politicoloog A. Lijphart constateerde reeds in 1968 dat de verschillende levensbeschouwelijke stromingen decennialang begeleid werden door een 'volgzame' pers.¹ De vraag is of dat ook voor de liberale kranten gold. Gezien haar lange traditie en vooraanstaande positie, is het opmerkelijk dat de liberale pers nauwelijks onderwerp van pershistorisch onderzoek is geweest. Wellicht speelt hierbij een rol dat het liberale bevolkingsdeel niet zo eenvoudig als volwaardige en zelfstandige zuil kan worden beschouwd.² Dit artikel is een poging de vele leemten in de bestaande kennis van de rol van liberale kranten in verzuild Nederland (grotendeels de periode 1918-1968) aan te vullen. De nadruk ligt op de specifieke contacten tussen de liberale pers en de politiek, in een tijd dat de meeste kranten zich committeerden aan politici en hun partijstandpunten. Daartoe worden de oudste en meest invloedrijke vertegenwoordigers van de liberale pers bestudeerd: het *Algemeen Handelsblad* (opgericht in 1828) en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (daterend van 1844). Twee dagbladen, die bijna unaniem als onafhankelijk werden beschouwd en in kwalitatief opzicht hoog stonden aangeschreven.³ De *NRC* en het *Handelsblad* karakteriseerden zichzelf ook als onafhankelijke en onpartijdige kranten.⁴ Was dit imago terecht?

In het onderstaande komen eerst de voorzichtige pogingen aan bod die de liberale partijen in het verleden hebben ondernomen om meer invloed te verwerven op de berichtgeving in de geestverwante pers. De informatie hierover, die grotendeels afkomstig is uit de partijarchieven, is zeer fragmentarisch. In de twee daaropvolgende paragrafen wordt ingegaan op de politieke opstelling van het *Handelsblad* respectievelijk de *NRC*, en de personele relaties tussen deze kranten en de liberale partijen. Zeker met betrekking tot die personele banden zijn er weinig harde gegevens beschikbaar; archieven die daarover opheldering zouden

kunnen verschaffen, zijn maar deels bewaard op zelfs geheel verdwenen. Dit artikel kan dan ook geen volledigheid bieden; het is de vraag of een complete reconstructie van de betrekkingen tussen de liberale kranten en partijen ooit mogelijk zal zijn gezien het feit dat de onderlinge contacten voor een groot deel in de schemering plaats hadden.

1. Persbeleid liberale partijen

Hoewel het liberale gedachtegoed een onafhankelijke pers impliceert, leken liberale politici in de praktijk niet altijd overtuigd van dit beginsel. De wens om meer invloed uit te oefenen via geestverwante kranten en zo de kiezers te bereiken, leefde sterk. De besturen van de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij geheten; hier verder aangeduid als Vrijheidsbond of als LSP) en van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) stelden beide zogeheten 'propagandacommissies' in, die adviezen uitbrachten over het te voeren persbeleid.

1.1 'Perspropaganda' van de LSP

In 1930 bestond er in de LSP een propagandacommissie die onder leiding stond van de advocaat J. Huges.⁵ Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1929 had de LSP een zetel verloren. In een evaluatie van de verkiezingen adviseerde de commissie in januari 1930 het bestuur van de LSP de banden met de liberale pers aan te halen en nauwer te gaan samenwerken. Voorzitter Huges pleitte naar aanleiding van het 'sterk dalende stemmencijfer' voor 'vriendelijke en vertrouwelijke relaties met de hoofdredacties van de groote pers'. Mocht het voortbestaan van een krant op het spel staan, dan moest de LSP 'financieele maatregelen' nemen om 'het orgaan voor de liberale gedachte te verzekeren'. De commissie constateerde verder dat vooral veel nieuwe kiezers bij de confessionele en socialistische partijen terecht waren gekomen. Deze konden alleen herwonnen worden met behulp van de bestaande liberale kranten. Huges noemde de artikelen in de *NRC* over de Rotterdamse gemeentepolitiek 'een goed voorbeeld om aan te tonen in welke richting onze gansche partij haar politiek te dezen opzichte moet leiden'.⁶

Het evaluatierapport leek effect te sorteren. Het partijbestuur stelde in juni 1930 een commissie in die rapport moest uitbrengen over 'het vraagstuk der perspropaganda'. De achterliggende gedachte was 'na te gaan hoe bij het verbreiden van onze denkbeelden op de verschillende persorganen een beroep kan worden gedaan'.⁷ De commissie stond onder voorzitterschap van de jurist A.N. Molenaar. Naast de secretaris van het hoofdbestuur van de LSP, J. Rutgers, maakte een aantal prominente liberale journalisten er deel van uit: J.J. Belifante van het Nederlandsch Correspondentiebureau, directeur-hoofdredacteur van het *Dagblad van Rotterdam* W.N.J. van Ditmar, hoofdredacteur van de *Provinciale Groninger Courant* E. Elias, zijn collega S.S. Smeding van de *Middelburgsche Courant* en H.H.J. van de Pol, directeur van de *Delftsche Courant*. In de commissie had ook

de parlementair redacteur van de *NRC*, J.J. van Bolhuis, zitting. Hij schreef in de jaren dertig 'Kameroverzichten' voor de *NRC* en bepaalde samen met hoofdredacteur G.G. van der Hoeven de politieke lijn van de krant. Van Bolhuis was tegelijkertijd hoofdredacteur van het LSP-partijblad *De Vrijheid*.

De commissie deed een aantal voorstellen om de betrekkingen met liberale kranten te verstevigen. 'Samenwerking... kan worden bevorderd door op ongeregelde tijden samensprekingen met de hoofdredacteurs van deze bladen te houden (en) door het geven door de partijleiding of kamerfractie van vertrouwelijke mededelingen'. Ook de mogelijkheid van een eigen liberale krant werd geopend. 'Overname van een bestaand dagblad en transformatie in een liberaal dagblad, dat het karakter van partijorgaan draagt', ging de meerderheid echter te ver.

Bij het punt van een eigen krant kwam de ambivalentie die de liberale opstelling ten aanzien van de pers kenmerkte, ook in het commissierapport tot uitdrukking. Enerzijds wilde men graag partij-ondersteunende kranten, zoals die ook de andere stromingen tot hun beschikking stonden. Anderzijds wenste men het liberale gedachtegoed geen geweld aan te doen. Volgens de commissie bood een onafhankelijke pers ook voordelen. 'Juist omdat een liberaal onafhankelijk orgaan soms tegen ons program ingaat (*NRC* - Staatspensioen), heeft het meer waarde als deze pers ons steunt dan dat een officieel liberaal partijorgaan zulks doet. Voorts zou de oprichting van een eigen liberaal dagblad kunnen leiden tot vervreemding van de onafhankelijke pers van onze partij'.⁸ Als alternatief werd aangedragen het kwalitatief zwakke partijblad *De Vrijheid* op te waarderen tot echt partijorgaan.

Opmerkelijk is het minderheidsstandpunt van de commissieleden Elias en Smeding, die de oprichting van een zelfstandig 'economisch-politiek persbureau op liberale grondslag' bepleitten. Dit bureau zou de 'liberale, vrijzinnige en welwillende "andersgezinde" dag- en weekbladen geregeld van goede liberale copij moeten voorzien'. Zij moest fungeren als intermediair tussen de partij (het bestuur en de kamerfracties) en de pers. Het persbureau is nooit van de grond gekomen.

1.2 'Perspropaganda' van de VVD

Al snel na de oprichting van de VVD in januari 1948 stelde het hoofdbestuur een commissie in die een vertrouwelijk rapport 'inzake te voeren actie en propaganda' moest opstellen. De commissie, waarvan geen journalisten deel uitmaakten, stelde een omvangrijke nota op. Hierin werd de pers verweten te weinig aandacht aan de activiteiten van de VVD te besteden. 'De dagbladen brengen nauwelijks verslagen, laat staan volledige en nauwkeurige'. De oprichting van een studiecentrum zou een manier zijn 'om gerichtere propaganda te kunnen uitoefenen waarmee de partij beter kan worden "verkocht"'. Een primair doel van het studiecentrum zou moeten zijn 'het beïnvloeden van de pers in de meest uitgebreide zin, door het verstrekken van artikelen aan de dagblad-

pers, week- en maandbladen en niet in de laatste plaats personeels- en vakbladen'.

De roep om een eigen dagblad, die ook ten tijde van de LSP kon worden vernomen, klonk ook in dit rapport. De commissie hield hiervoor een vurig pleidooi. 'Een dagblad, dat volledig ter beschikking staat voor het behandelen van onderwerpen, welke de Partij van belang acht, moet een te verwezenlijken ideaal blijven... Het nastreven hiervan zou achterwege kunnen blijven als niet de pers, welke men gewoonlijk, doch ten onrechte als VVD-gezind aanduidt, bij tijden onze Partij volkomen afviel en tot publicaties overging, welke men zelfs met "gevaarlijk" voor het aanzien van de Partij kan betitelen'. Kennelijk was men niet erg gelukkig met de *NRC* en het *Handelsblad*. Er werden echter geen concrete stappen ondernomen om de situatie te veranderen. De commissie zag op korte termijn geen mogelijkheden voor 'een echte liberale partijkrant' en suggereerde daarop het eigen weekblad *Vrijheid & Democratie* dan maar inhoudelijk te verbeteren.⁹

Twee jaar later, in 1950, betreurde de propagandacommissie in een nieuw rapport wederom het feit dat de VVD geen eigen dagblad tot haar beschikking had. Commissielid Koornneef kwam wel met een nieuwe aanbeveling. Hij bracht het beroep van journalist onder de aandacht van de partijleden, 'daar het nog teveel voorkomt, dat liberale bladen C.H. of PvdA-verslaggevers hebben.'¹⁰

Binnen de VVD-top leefden er vele reserves ten aanzien van een liberale krant - niet alleen vanwege het feit dat zoiets op gespannen voet zou staan met de eigen beginselen, maar ook omdat dit zou kunnen leiden tot vervreemding van de onafhankelijke pers. Ook was niet iedereen overtuigd van het belang van nauwe, formele contacten met de pers. Partijvoorzitter en politiek leider P.J. Oud had de wederzijdse onafhankelijkheid hoog in het vaandel geschreven en had bovendien weinig oog voor allerlei organisatorische aspecten.¹¹ Dat andere liberale leiders ook niet wensten te investeren in perscontacten, blijkt onder meer uit een brief die VVD-ondervoorzitter H. van Riel in 1952 aan partijsecretaris Rutgers stuurde. Van Riel, die net als Oud een broertje dood had aan de partijorganisatie, vroeg Rutgers de propagandacommissie een aantal aanwijzingen te geven omdat, zo schreef hij met enig dedain, 'het in verband met de stemming in de partij beter [is], dat ook die heren ten minste het gevoel hebben door ons *au sérieux* te worden genomen'.¹²

persdiners

Tegen deze laksheid ten aanzien van de pers die de jaren na de oprichting van de VVD de meest prominente partijleiders kenmerkte, kwam de journalist Elias in het geweer. Zoals vermeld was hij in 1930 lid geweest van de perspropagandacommissie van de LSP. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij redacteur van het opinieblad *Elseviers Weekblad*.¹³ Voor het partijbestuur van de VVD schreef hij in de zomer van 1950 een nota, waarin hij evenals twintig jaar eerder voor een actiever propagandabeleid pleitte en voor de instelling van een speciaal

'propaganda-bureau'.¹⁴

Elias meende dat de VVD zelf te weinig had gedaan om 'de pers voor onze wagen te spannen... Ik ben volledig in staat te zeggen dat wij niets doen om het contact met de pers te leggen. Ik ken een hoofdredacteur die mij heeft gezegd: "Ik zit maar te wachten tot er eens iemand van de VVD bij mij komt om te praten over allerlei dingen"'. Het gebrek aan initiatieven van de kant van de VVD zat Elias hoog: 'Waarom hebben de zeer vooraanstaande mensen in onze partij nooit eens gevraagd of de hoofdredactie van het *Algemeen Handelsblad* of die van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, of de hoofdredacties van andere dagbladen en periodieken, die ons uiteraard nogal na staan, eens met hen een eenvoudig borreltje gevolgd door een eenvoudige biefstuk met gebakken aardappelen kwamen eten?'

Dat Elias' opmerkingen direct tot krachtdadig optreden hebben geleid, is te optimistisch gesteld. Het is mogelijk dat zij wel hebben bijgedragen tot een wijziging in de opstelling van de VVD-top ten aanzien van de pers. In de loop van de jaren vijftig ontplooiden deze wat vaker initiatieven die tot een verbetering van de relaties met de liberale pers leidden. Deze liepen uiteen van het frequent doen uitgaan van persberichten tot gerichte uitnodigingen voor belangrijke partijbijeenkomsten van de VVD.¹⁵

Meer in het verlengde van Elias' suggestie was de informele bijeenkomst die het hoofdbestuur in 1952 voor het eerst belegde voor de hoofdredacties van 'goedgezinde kranten'. In de toekomst zouden deze jaarlijks plaatsvinden, meestal in de vorm van een uitgebreide lunch of een diner in een chique gelegenheid, zoals het Kurhaus in Scheveningen of sociëteit De Witte in het centrum van Den Haag. Maar verreweg de meeste ontmoetingen vonden plaats in hotel Wittebrug in de hofstad.

De eerste bijeenkomst dateert van 2 mei 1952, waarbij zowel leden van beide liberale kamerfracties als het dagelijkse bestuur van de VVD aanwezig waren om met de genodigde hoofdredacteurs over 'verschillende actuele politieke vraagstukken van gedachten te wisselen'. Het was gebruik dat voor deze persbijeenkomsten een tafelschikking werd gemaakt. De hiërarchie van de kranten, in de ogen van de partijtop, viel af te lezen uit de plek aan tafel. Hoe dichter bij de politieke leiders, hoe belangrijker de krant door de partij werd geacht. Zo zaten tijdens het diner in oktober 1954 in hotel Wittebrug de adjunct-hoofdredacteurs van het *Handelsblad* (L. Meijer) en de *NRC* (A. Stempels) naast ondervoorzitter Van Riel en nam politiek leider Oud plaats tussen de vertegenwoordigers van *De Telegraaf* en *Het Vaderland*.¹⁶

de jaren zestig

In de jaren zestig werden deze persbijeenkomsten minder exclusief. Op het diner in oktober 1964 waren zowel van het *Handelsblad* als van de *NRC* niet alleen de hoofdredacteurs, maar ook een aantal redacteurs aanwezig. Aan tafel zaten namens het *Handelsblad* hoofdredacteur C.A. Steketee, de adjuncten W. Visser

en H.J.A. Hofland, parlementair redacteur A.W. Abspoel, J. van der Wielen en W. van Wijk. Voor de *NRC* waren hoofdredacteur Stempels en E. Nordlohne aangeschoven.¹⁷

Tijdens een lunch in het Haagse Royal in 1966 vroeg Van Riel aan Hofland, toentertijd adjunct-hoofdredacteur van het *Handelsblad*, of hij interesse had voor het fractievoorzitterschap in de Tweede Kamer. Volgens Hofland zei Van Riel: 'De partij heeft behoefte aan - hoe oud was ik toen - iemand van 38 jaar die goed kan formuleren en bereid is de politiek in te gaan, en die binnen niet al te lange tijd het fractieleiderschap kan overnemen.' Hofland achtte zichzelf niet geschikt als politicus. 'Ik heb toen zo snel mogelijk Den Haag verlaten. Daar moest ik niet aan denken, zeg.'¹⁸

In 1964 veranderde de VVD de aanduiding 'propagandacommissie' in 'perscommissie'. Deze kwam onder leiding te staan van H.J.L. Vonhoff, die een jaar eerder was toetgetreden tot het dagelijks bestuur. Hij leek het nut van goede voorlichting en perscontacten in te zien. Het belang dat de partij stelde in de commissie en haar werkzaamheden bleek uit de personele samenstelling: F. Kort-hals Altes (lid van dagelijks bestuur), S.J. van den Bergh (oud-minister en lid van de Eerste Kamer), Abspoel (gewezen hoofdredacteur van *Vrijheid & Democratie*), L. Meijer (die Abspoel als hoofdredacteur was opgevolgd), mevr. G.V. van Someren-Downer (voormalig *Telegraaf*-journaliste en prominent lid van de Tweede Kamer), H.P. Talsma (hoofdbestuurslid) en L. van Vlaardingen (partijpropagandist). Met de parlementair redacteur Abspoel en Meijer was het *Handelsblad* goed vertegenwoordigd. De benoeming van de twee was een indicatie voor de nauwere banden tussen dit dagblad en de VVD.

Onder het voorzitterschap van Vonhoff hield de commissie er andere werkmethode op na. Hij zag als belangrijkste doel het 'beperken of liever voorkomen' van beschadiging voor de partij. Daartoe verschoof Vonhoff het accent van kille nota's naar het persoonlijke, informele contact. De 'werkzaamheden' vonden in strikt vertrouwelijke sfeer plaats.¹⁹

Al met al kan worden gesteld dat de opstelling van de liberale partijen ten aanzien van de gelijkgestemde pers nogal tweeslachtig was. Aan de ene kant verwachtten zij van de geestverwante journalisten dat deze de politieke boodschap door zouden geven aan de achterban, net zo als dat in die tijd gebeurde binnen de katholieke, protestantse of socialistische zuil. Aan de andere kant zagen zij ook in dat een onafhankelijk kritisch liberaal orgaan een meerwaarde had. De VVD zocht de oplossing voor dit dilemma vooral in de jaarlijkse informele ontmoetingen met haar 'goedgezinde' (hoofd)redacties. In de volgende paragrafen wordt beschreven hoe vanuit de hoofdredacties van het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* tegen dit probleem werd aangekeken.

2. Algemeen Handelsblad

2.1 Negentiende eeuw

Het *Algemeen Handelsblad* werd in 1828 door J.W. van den Biesen opgericht. De Amsterdamse krant verscheen aanvankelijk twee maal per week met beurskoersen en prijsverzichten, maar groeide binnen twee jaar uit tot een dagblad dat een belangrijke informatiebron was voor met name de handel en zeevaart. De politieke oriëntatie van de krant was liberaal: in de jaren dertig en veertig publiceerde de prominente liberale politicus J.R. Thorbecke tientallen artikelen in het *Handelsblad*, waarmee hij zijn standpunten meer kracht kon bijzetten.²⁰ In 1845 trad L. Keyser, een overtuigd aanhanger van Thorbecke, als hoofdredacteur aan. In 1885 bekleedde Ch. Boissevain samen met A. Polak deze functie. De laatste nam eind 1907 afscheid van de lezers met een hoofdartikel waarin hij de taak van het *Handelsblad* als vrijzinnig orgaan schetste.²¹ Boissevain zette zich af tegen het orthodoxe liberalisme en benadrukte 'onze plichten jegens de gemeenschap, vooral jegens de zwakken en onterfden'.²² De neergang van de liberalen aan het einde van de negentiende eeuw en voortdurend tot in het interbellum, maakte Boissevain tot een strijdbaar en moralistisch journalist die zich 'erfgenaam van de grote liberale traditie' voelde.²³

2.2 'Ongekroond hoofdredacteur' C.K. Elout

Boissevain liet de politiek over aan C.K. Elout. Diens gezaghebbende Kameroverzichten hadden vaak het karakter van hoofdartikelen, die vele jaren de politieke kleur van de krant bepaalden. Hiermee leek hij de rol van hoofdredacteur steeds meer naar zich toe te trekken.²⁴ Elout was aan het begin van de twintigste eeuw één van de meest invloedrijke parlementaire journalisten. De 'hoefijzercorrespondent' - verwijzend naar het hoefijzerteken waarmee hij zijn Kameroverzichten signeerde - genoot groot gezag in het parlement. Met vele politici onderhield hij persoonlijke betrekkingen. Elout hield er regelmatig standpunten op na die botsten met de opvattingen van de hoofdredactie. Politiek was hij de liberale zaak toegedaan: tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen van 1909 stond Elout kandidaat voor de samenwerkende liberale partijen in het kiesdistrict Enschede.²⁵

Elouts liberale opvattingen betekenden niet dat hij zich klakkeloos achter de liberale partij opstelde. Het stemadvies van het *Handelsblad* aan de vooravond van de Tweede-Kamerverkiezingen - destijds een goed gebruik onder de dagbladen - in 1922 veroorzaakte grote opschudding. Elout adviseerde namelijk niet onvoorwaardelijk op de Vrijheidsbond te stemmen, maar beval tevens de CHU aan. Bij dit ongebruikelijke, dubbele stemadvies bleek persoonlijke rancune te hebben meegespeeld. De Vrijheidsbond had tegen de door Elout toegejuichte defensieplannen van minister van Oorlog J.J.C. van Dijk gestemd. Deze houding ergerde Elout dermate dat hij ook de CHU aanpreef. Volgens Vonhoff kenmerkte

'deze overdreven kritische zin voor het eigene' de liberale pers en Elout in die dagen.²⁶

Binnen de Vrijheidsbond had men grote moeite met de onafhankelijke houding van het *Handelsblad*. H. Binnerts, oud-Eerste Kamerlid van de Vrijheidsbond, wond zich in het partijorgaan flink op over deze krant: 'Het is bedenkelijk, dat onze Pers, onze eigen Pers zoo optreedt!' Elout diende hem van repliek: 'Mr. Binnerts en wie denken zooals hij moeten niet menen dat het advies van het *Handelsblad* voor de verkiezingen reeds vaststaat. Wij houden ons daaromtrent geheel vrij. En wij wenschen door geen enkele politieke partij te worden gerekend tot "onze eigen pers"'.²⁷

Elf jaar later was Elouts onafhankelijke positie enigszins veranderd. In de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 26 april 1933 mengden het *Handelsblad* en zijn parlementair redacteur zich volop in het politieke steekspel. Begin april 1933 kreeg Elout van hoofdredacteur D.J. von Balluseck het verzoek de lezers voor te bereiden op het reeds vaststaande stemadvies van de krant: 'Het zou misschien toch wel goed zijn indien u met de artikelen die u zich voorstelt te schrijven over de reden waarom men liberaal moet stemmen, niet te lang wachtte. Zij zouden dan als inleiding kunnen dienen voor andere stukken, die wij nog in portefeuille of in de pen hebben en waarin het onderwerp nog meer in details wordt behandeld.'²⁸

Elout had op zijn beurt zijn hoofdredacteur in maart reeds verzocht aandacht te besteden aan het nieuwe verkiezingsprogramma van de Vrijheidsbond. Von Ballusecks reactie geeft aan hoe direct de *Handelsblad*-contacten met politici in de jaren dertig konden zijn: 'Een artikel over het nieuwe program van den Vrijheidsbond, zoals u voorstelt, zal mij zeer welkom zijn. Ik verwijs u in dit verband daarmee ook naar het hoofdartikel van hedenavond waarin voorloopig op voorzichtige wijze wordt aangestuurd op samenwerking met Colijn. Ik heb Colijn gesproken en zeer sterk den indruk gekregen, dat hij zulk een samenwerking noodig acht en eveneens mogelijk... Op het gebied van gezagshandhaving, sluitende begroting en ingrijpende bezuinigingen zijn wij het, geloof ik, wel met hem eens; op het gebied van de handelspolitiek zullen wij ongetwijfeld een draai moeten nemen, aangezien in de huidige omstandigheden het vrijhandelsstandpunt natuurlijk niet meer van toepassing zal kunnen zijn... Wat de ideeën van Colijn op het gebied van de werkloosheidsbestrijding precies zijn kan ik uit zijn deputatenrede niet opmaken. Dat hier krachtig zal moeten worden opgetreden teneinde demoralisatie van ons volk te voorkomen spreekt natuurlijk vanzelf; over het "hoe" zullen wij met hem nog nader van gedachten moeten wisselen'.²⁹

Na de verkiezingen kwam het inderdaad tot samenwerking tussen de liberalen en de ARP van H. Colijn. Onder leiding van de laatste werd een kabinet geformeerd waaraan verder ook de CHU, de RKSP en de VDB deelnamen. De met Colijn zeer bevriende Von Balluseck had een bijdrage geleverd bij het rijp maken van de geesten voor deze coalitie van de liberalen met de confessionelen. Colijn bleek overigens vaker de *Handelsblad*-hoofdredacteur in politieke kwesties

te consulteren. De frequentie van hun contact is onbekend, maar de twee spraken elkaar in ieder geval ook tijdens de kabinetscrisis van 1935.³⁰

2.3 Hoofdredacteur D.J. von Balluseck (1929-1950)

In 1929 was Von Balluseck als hoofdredacteur aangetreden.³¹ Hij bewaarde een niet geheel onafhankelijke opstelling ten aanzien van de politiek, zoals hierboven is gebleken uit zijn contacten met Colijn. Ook bestreed hij de NSB fel in de kolommen van zijn krant. Verder stelde hij een goede relatie met de Vrijheidsbond op prijs. Von Balluseck schreef in 1932 aan de voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, E. Heldring, dat hij een journalist in huis had die goede contacten met de LSP onderhield. 'Onze Haagsche parlementaire redacteur, dr. E. van Raalte, staat op zeer goede voet met mr. Knottenbelt [Tweede-Kamerlid voor de Vrijheidsbond] en met andere leden van de fractie, spreekt hen geregeld en hoort zeer veel.'³²

De banden van het *Handelsblad* met liberale politici kenden voor Von Balluseck ook een grens. Die werd bereikt toen Heldring in december 1932 hem het verzoek deed mee te werken aan de oprichting van een overlegforum van de Amsterdamse Kamer van Koophandel, de Tweede-Kamerfractie van de Vrijheidsbond en de hoofdredactie van het *Handelsblad*. Von Balluseck wees dit voorstel van een politieke werkgroep 'aangaande economische kwesties' van de hand, door te verwijzen naar de onafhankelijke status van zijn krant. Hij antwoordde Heldring: 'Wat uw opmerking betreft over eventueel overleg tussen u en mij en de liberale Kamerfractie, zoo kan ik u verzekeren, dat ik overleg met u in ieder opzicht zal verwelkomen en dat ik steeds gaarne opensta voor opmerkingen, welke u onder mijn aandacht zoudt willen brengen. Het overleg met de Kamerfractie is echter moeilijker, aangezien wij aan het *Handelsblad* steeds het standpunt hebben ingenomen, dat wij geen partij-orgaan willen zijn of worden, maar ook tegenover de liberale partij een volkomen onafhankelijke houding willen handhaven.'³³

Deze zelfstandige positie die Von Balluseck benadrukte, verliet hij in 1948. De hoofdredacteur accepteerde toen een adviseursfunctie bij de minister van Buitenlandse Zaken, de liberaal D.U. Stikker. De twee konden goed met elkaar overweg. Kort na de oorlog was Stikker voorzitter geworden van het bestuur van de stichting die de uitgave van het *Algemeen Handelsblad* mogelijk maakte. In 1946 was Stikker betrokken bij de oprichting van de Partij van de Vrijheid (PvdV), en nam hij zitting in de Eerste Kamer. Von Balluseck hielp hem zo nu en dan bij het opstellen van zijn redevoeringen in de senaat. In 1948 richtte Stikker samen met Oud de VVD op. Na de Tweede-Kamerverkiezingen in juli trad hij als minister van Buitenlandse Zaken toe tot het eerste kabinet-Drees, met Von Balluseck als politiek adviseur. De *Handelsblad*-hoofdredacteur kreeg een eigen kamer op het ministerie toegewezen en had inzage in vele vertrouwelijke telegrammen over preciaire politieke onderwerpen als de Indonesische kwestie.³⁴

Deze dubbele pet van Von Balluseck wekte in toenemende mate de ergenis op van zijn eigen redacteurs. Deze meenden dat hun hoofdredacteur de betrouwbare naam van hun krant te grabbel gooide. Maar ook collega-hoofdredacteur M. Rooij van de *NRC* wond zich op over zoveel onbezonnenheid.³⁵ In 1949 beëindigde Von Balluseck zijn journalistieke carrière en werd hij diplomaat. Hij werd in februari 1950 benoemd tot permanent vertegenwoordiger van Nederland bij de Verenigde Naties in New York.

2.4 De jaren zestig

In de jaren zestig tekende zich een ommekeer af in de betrekkingen tussen pers en politiek. Als gevolg van de ontzuiling, de politisering en democratisering emancipeerde de journalistiek zich en ging deze zich steeds onafhankelijker en zelfbewuster opstellen. Journalisten lieten zich niet meer de mond snoeren door gezagsdragers of de Rijksvoorlichtingsdienst.³⁶ Het *Handelsblad* behield in deze periode zijn oriëntatie op de VVD. Hoofdredacteur C.A. Steketee was tot 1969 redactielid van *Liberaal Reveil*, het orgaan van het aan de VVD gelieerde wetenschappelijke bureau de Teldersstichting. Hij schreef ook regelmatig voor dit tweemaandelijks blad.

Volgens de chef opiniëpagina van het *Handelsblad* in de jaren 1960-1967, de oprichter van D66 H.A.F.M.O. van Mierlo, bestond er geen enkele twijfel over de politieke kleur van zijn krant. 'Let wel, het Handelsblad was een VVD-krant, de Haagse redacteur Abspoel woonde nog de fractievergaderingen bij van de VVD. Ik weet dat er vanuit de VVD, om precies te zijn door minister Witteveen, brandbrieven naar de hoofdredactie gestuurd werden: of ze nou eens wilden stoppen met dat D66 een kans te geven. Steketee liet ons begaan, een door en door fatsoenlijk man.'³⁷

Ook toenmalig adjunct-hoofdredacteur Hofland is helder over de betrekkingen tussen het *Handelsblad* en de VVD in de jaren zestig. 'Parlementair redacteur Abspoel was tegelijkertijd hoofdredacteur van het liberale blaadje *Vrijheid & Democratie*. Daar bestonden banden die nog verder gingen dan de banden des bloeds: de banden van de overtuiging.' Hofland benadrukte de hechte relatie die Abspoel jarenlang met VVD-leider Oud onderhield. 'Dat was een twee-eenheid. Dat had natuurlijk wel zijn voordelen, je hoorde alles uit Den Haag, maar alleen uit de liberale hoek. Als je al iets nieuws uit een andere hoek hoorde en je schreef dat enigszins sympathiek op, dan was dat erger dan overspel.'³⁸

3. Nieuwe Rotterdamsche Courant

De oprichting van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in 1844 droeg onmiskenbaar liberale sporen. De verschijning van de nieuwe krant werd financieel mogelijk gemaakt door H. van Rijckevorsel.³⁹ In de zomer van 1844 was onder leiding van deze koopman-reder een vereniging gevormd 'van vrienden en geestverwanten, die met hart en ziel de constitutionele vrijheid van handel en

nijverheid waren toegedaan en gaarne hun geld veil hadden voor een orgaan hetwelk die vrijheid verdedigt'.⁴⁰ Van 1851 tot 1861 was Van Rijckevorsel liberaal gemeenteraadslid in Rotterdam. Hij werd beschouwd als 'steunpilaar van de liberalen'.⁴¹ Van Rijckevorsels betrokkenheid bij de *NRC* ging verder dan alleen geldelijke steun; hij oefende ook invloed uit op de inhoud van de krant. De *NRC* was in de beginjaren dus in belangrijke mate afhankelijk van een voor-aanstaande liberaal.

3.1 Tweede helft negentiende eeuw

Met de benoeming van de advocaat H.H. Tels tot eerste hoofdredacteur in 1844 werd de *NRC* een 'politiek dagblad van de eerste rang'.⁴² Tels was een fervent aanhanger van de liberale denkbeelden van Thorbecke en onderhield regelmatig schriftelijk én persoonlijk contact met de liberale leider.⁴³ Thorbecke's invloed op de krant was aanzienlijk. Hij bleek regelmatig vertrouwelijke informatie aan de *NRC* door te spelen die de krant verleidde tot felle hoofdartikelen, waarin impliciet Thorbecke's standpunt werd ondersteund.⁴⁴ Op deze manier kon deze de publieke opinie bespelen. De *NRC* werd mede door Thorbecke's medewerking één der erkende organen van het liberalisme.⁴⁵

Na het overlijden van Tels in 1885 nam de voormalig predikant en theoloog I.A. Lamping de leiding van de *NRC* over. Onder zijn bewind stelde de krant zich conservatief-liberaal op. In de felle discussies in liberale kring aan het einde van de negentiende eeuw over de uitbreiding van het kiesrecht, nam de *NRC* duidelijk stelling tegen het 'kiesrecht voor proletariërs', zoals de krant het voorstel van minister J.P.R. Tak van Poortvliet beschouwde. De plannen van deze liberale bewindsman beschouwde de *NRC* als zijnde in strijd met de grondwet.⁴⁶

Na Lampings terugtreden in 1892 nam de theoloog en Tweede-Kamerlid J. Zaayer het roer over. Na de oprichting van de Liberale Unie in 1885 behoorde hij als kamerlid tot deze groepering. Sinds 1888 was hij ook parlementair redacteur van de *NRC*. Bij zijn aantreden als hoofdredacteur zegde hij zijn kamerlidmaatschap op, maar hij behield natuurlijk zijn politieke contacten. Zaayer werd bij zijn afscheid in december 1909 geroemd als de man die ervoor had gezorgd dat de krant haar eigenschappen - zelfstandigheid en onpartijdigheid - had weten te bewaren.⁴⁷ De historicus Taal constateerde echter dat de *NRC* zich onder Zaayer steeds meer als 'spreekbuis van de behoudende liberalen' had ontwikkeld. Deze groep vond in de *NRC* een podium voor haar denkbeelden, mede door de politieke relaties van de hoofdredacteur.⁴⁸

3.2 Hoofdredacteur G.G. van der Hoeven (1910-1936)

Aan het begin van 1910 nam G.G. van der Hoeven de hoofdredactie van Zaayer over. De nieuwe man was een overtuigd liberaal. 'Niet onpartijdig maar wel onafhankelijk' betrachtte hij kritische distantie en zorgvuldigheid, aldus de pershistoricus Van Vree.⁴⁹ Toch leidden Van der Hoevens liberale politieke op-

vattingen, die voortkwamen uit bewondering voor Thorbecke, in de krant tot openlijke steun aan de LSP. Het hoofdredactionele commentaar veranderde in verkiezingstijd bijkans in een stemadvies. Ook 'gewone' hoofdartikelen bevatten regelmatig LSP-standpunten.

Onder Van der Hoeven was het gebruik dat hoofdartikelen werden 'uitbesteed'. De binnenlandse politiek en staatsrechtelijke onderwerpen behandelde de hoofdredacteur vaak zelf, maar andere terreinen liet hij over aan deskundige buitenstaanders.⁵⁰ Wanneer we de achtergrond van een aantal 'gastcommentatoren' bekijken, blijkt dat de LSP in de kolommen van de *NRC* een voorname plaats innam.⁵¹

De hoofdredacteur en zijn adjunct P.C. Swart onderhielden nauwe banden met LSP-politici. Zo verschenen er vanaf 1935 regelmatig artikelen onder het kopje 'men schrijft ons uit liberale kring'. Deze beschouwingen waren het resultaat van geheime besprekingen van enkele invloedrijke leden van de LSP. Onder leiding van professor B.M. Telders (die in 1938 voorzitter van de LSP zou worden) kwam een werkgroep bestaande uit Molenaar, Lubberink, S.H. Visser (secretaris van het Verbond van Nederlandsche Ondernemers), Sterkman en Swart eens in de twee weken in een bovenzaaltje in een Leids café bijeen. Daar werd niet alleen gesproken over de modernisering van de LSP, maar ook over politieke en filosofische onderwerpen.⁵² De werkgroepleden schreven bij toerbeurt hoofdartikelen voor de *NRC* over de thema's van deze samenkomsten, die vóór publicatie in het café werden doorgesproken zodat de aanwezigen zich met de inhoud kon verenigen. De hoofdredactionele bijdragen handelden over actuele politieke kwesties en kwamen in de praktijk regelmatig overeen met de standpunten van prominente leden van de LSP. Hoelang deze werkgroep heeft bestaan is niet bekend, maar we kunnen concluderen dat tussen de *NRC* en de LSP relaties op het inhoudelijke vlak bestonden die hun weerslag vonden in de krant. In 1936 droeg Van der Hoeven het hoofdredacteurschap over aan Swart. Hij gaf de redactie inhoudelijk betrekkelijk veel vrijheid, aldus M. Rooij, zijn adjunct. 'Doch - evenzeer als Van der Hoeven - hield hij uit de krant wat naar zijn overtuiging tegen de algemene lijn van het liberale beleid van de krant werkelijk indruiste... Wat het politieke beleid aangaat, was Swart duidelijk een liberaal van het centrum, hetgeen vooral ten aanzien van de binnenlandse politiek bleek. Toch heeft hij mij, zonder bezwaar te maken, toegestaan, in de door mij geschreven hoofdartikelen soms een wat linkser geluid te laten horen'.⁵³ Van Vree kenschetste Swart als een 'Hegeliaan van democratische signatuur', een overtuigd aanhanger van het liberalisme dat de LSP belichaamde. Van de VDB en de SDAP had Swart geen hoge pet op.⁵⁴

3.3 De periode na de Tweede Wereldoorlog

In 1939 nam adjunct-hoofdredacteur Rooij de taken van ernstig zieke Swart waar. Na de Duitse bezetting weigerde hij als 'zetbaas' van de nieuwe machthebbers te fungeren en nam hij ontslag. Na de bevrijding werd Rooij hoofd-

redacteur. Hij was de liberale zaak toegedaan: Rooij was in de jaren dertig onder meer redacteur voor *De Liberale Wegwijzer*, een Rotterdamse weekblad dat was gelieerd aan de LSP.⁵⁵

Als hoofdredacteur voerde Rooij een onafhankelijke koers. Hij vond dat de krant niet teveel de oren moest laten hangen naar de mening van de lezers en adverteerders.⁵⁶ De opvattingen van de *NRC* over politieke zaken weken regelmatig af van de heersende liberale opinie. Dit gebeurde tot ergernis van VVD-politici, die graag ondersteuning van hun beleid wensten. De hierboven reeds aangehaalde rapporten van de propagandacommissie van de VVD uit 1948 en 1950 laten zien dat de liberalen erg geïrriteerd raakten over de kritische, 'afvallige' artikelen in de *NRC*. Ook het liberale lezerspubliek was ontevreden. 'Een deel van het VVD-publiek... sprak van de *Rooie Rotterdammer*... Vooral de parlementaire overzichten gaven nogal eens aanstoot'.⁵⁷

Toch werd de VVD in verkiezingstijd wel degelijk door de *NRC* gesteund. Zo kwam de partij twee weken voor de verkiezingen van 7 juli 1948 in een aantal hoofdartikelen positief naar voren.⁵⁸ Daarnaast was het gebruik dat de krant haar lezers vlak voor verkiezingen in een hoofdartikel adviseerde liberaal te stemmen. Rooij, die de onafhankelijkheid van zijn krant weliswaar hoog in het vaandel had staan, hield aan deze traditie van het liberale stemadvies vast. Maar de lezer moest wel begrijpen dat een dagblad 'dat uit journalistieke overwegingen geen andere binding met een geestverwante groep dan de gemeenschap van beginselen aanvaardt, niet zijn tot elke prijs begeerde onafhankelijkheid' opgaf door een partij aan te bevelen.⁵⁹

In 1958 verruilde Rooij zijn functie bij de *NRC* voor het hoogleraarschap in de perswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij vestigde er in zijn inaugurele rede de aandacht op dat journalisten door de sterke binding met de politiek vatbaar waren voor 'ongewenste invloeden': 'Juist omdat de journalist over zoveel relaties beschikt en moet beschikken, is er het gevaar, dat daaruit te vaste bindingen voortvloeien. Een zekere mate van distantie blijft dus altijd geboden, omdat hij anders zijn bewegingsvrijheid beperkt ziet. Zo zal de journalist, die lid van een politieke partij is, zich moeten afvragen in hoeverre een actieve beleving van het lidmaatschap zijn onafhankelijkheid ten aanzien van de geestverwante groep kan bedreigen'.⁶⁰

Rooij werd opgevolgd door de adjunct-hoofdredacteur Stempels, tot dat moment parlementair redacteur. Rooij's waarschuwende woorden waren wel zeer van toepassing op de komende man. Stempels was zeer actief geweest in de LSP en de PvdV. In 1946 maakte hij deel uit van de verkiezingsraad van de LSP. Ook was hij bestuurslid van de afdeling Rotterdam van de Bond van Jonge Liberalen. Na de oprichting van de PvdV nam Stempels zitting in het hoofdbestuur en was hij voorzitter van de PvdV-afdeling in de havenstad. Tevens publiceerde hij in *Vrij!*, het orgaan van de PvdV. Ook in de VVD speelde Stempels openlijk een rol. In de jaren zestig schreef hij net als *Handelsblad*-collega Steketee, voor *Liberaal Reveil*.⁶¹

De onafhankelijkheid van de krant leek bij de actieve VVD-er Stempels enig-

zins in het geding. Als hoofdredacteur volgde hij een minder zelfstandige lijn dan zijn voorganger. A. Spoor, hoofdredacteur van de fusiekrant *NRC Handelsblad* in 1970, stelde later dat er in de jaren zestig bij de *NRC* 'veel banden met de VVD, ook in de personele hoek' bestonden. Hij herinnerde zich het opmerkelijke gebruik dat een aantal hoge ambtenaren met opvattingen die parallel liepen met die van Stempels, hoofdartikelen mochten schrijven. 'Dat is gebeurd. Ik neem aan dat ze niet schreven wat Stempels niet ook had willen schrijven, maar het is natuurlijk toch curieus.'⁶²

J.L. Heldring herinnert zich Stempels als 'een principieel Thorbeckiaan'. 'Wat er gebeurde voordat zaken in het parlement kwamen, wilde hij niet aan! Stempels was tegen de aanstelling van een "politiek redacteur". Dat is erg op aandringen van Hofland gebeurd, in aanloop naar de fusie met het *Handelsblad*. Jan Vis werd benoemd als politiek redacteur. Stempels was hiertegen, de aanstelling is echt door zijn strot geduwd. Hij vond dat politiek pas begon in het parlement. Terwijl Vis wilde weten wat er daarvoor gebeurde.'⁶³

Conclusie

In een samenleving die verdeeld was in scherpe maatschappelijke en politieke scheidslijnen speelde de krant een belangrijke rol. De leiders van de katholieke, gereformeerde en socialistische emancipatiebewegingen hadden aan het eind van de negentiende eeuw de politieke mogelijkheden die een dagblad hun bood, onderkend. Zij kwamen met eigen kranten om hun ideeën uit te dragen, hun aanhang hechter samen te smelten en deze uit te bouwen. Politiek en journalistiek raakten innig met elkaar verstrengeld en het zou tot de jaren zestig duren voordat de journalistiek zich zou ontworstelen uit deze relatie.

De liberale kranten kenden een andere ontstaansgeschiedenis. De twee belangrijkste vertegenwoordigers, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, werden opgericht uit handelsmotieven en in het laatste geval ook om het 'denkend publiek' te bevredigen. De groei van de twee kranten liep synchroon aan de invloed van de liberale politiek. De liberalen beheersten in de tweede helft van de negentiende eeuw de Nederlandse politiek; in diezelfde periode domineerden het *Handelsblad* en de *NRC* de Nederlandse journalistiek. Hoewel de meeste betrokkenen onafhankelijkheid een zeer voornaam goed vonden, zijn banden tussen de liberale kranten en politici reeds in het vroegste stadium te herkennen. Het *Handelsblad* publiceerde in de jaren dertig en veertig oppositionele artikelen van Thorbecke. Deze vooraanstaande politicus verkeerde tevens op goede voet met Tels, de eerste hoofdredacteur van de *NRC*. Thorbecke was in de gelegenheid invloed uit te oefenen op de teneur van de hoofdartikelen van deze krant.

Gedurende het gehele bestaan van de twee kranten bestonden er informele relaties tussen redacteurs en politici. Deze hadden veelal een individueel, persoonlijk karakter. De twee bladen onderhielden nauwelijks formele, institutionele bindingen, zoals de confessionele en socialistische kranten in de hoogtijdagen

van de verzuiling. De verstrengeling tussen liberale pers en politiek blijkt het duidelijkst bij de formele dubbelfuncties. Een goed voorbeeld is Zaayer, die tegelijkertijd parlementair redacteur van de *NRC* was en Tweede-Kamerlid namens de Liberale Unie. Bij zijn benoeming tot hoofdredacteur in 1892 zegde hij weliswaar zijn kamerlidmaatschap op, maar hij behield zijn goede contacten met politici. Deze dubbelfuncties leidden tot weinig doorzichtelijke perspolitieke netwerken waarin de verschillende verantwoordelijkheden niet altijd eenvoudig te onderscheiden zijn. Vanwege hun omstreden karakter kwamen zij niet al te vaak voor: *Handelsblad*-hoofdredacteur Von Balluseck wekte veel weerstand toen hij politiek adviseur van minister van Buitenlandse Zaken Stikker werd. Door deze belangenverstrengeling was Von Balluseck gedwongen in 1950 op te stappen. De perspolitieke relaties werden door de direct betrokkenen zoveel mogelijk uit de openbaarheid gehouden. Geheimhouding van politieke banden leek, meer dan in confessionele en socialistische kringen, gebruik bij de liberalen. De *NRC* en het *Handelsblad* begaven zich net zo goed in het politieke circuit, maar minder opzichtig. De manier waarop het geheime groepje van prominente LSP-ers (waaronder aanstaand partijvoorzitter Telders) en liberale journalisten (*NRC*-hoofdredacteur Swart) midden jaren dertig functioneerde, onderstreept dit.

In het algemeen was de opstelling van de verschillende hoofdredacteurs ten aanzien van de liberale partijen - in de lijn van het liberale gedachtegoed - erg afhankelijk van hun individuele opvattingen. Zo stelde de *NRC* zich onder Rooij kritisch op tegenover de VVD en nam de krant regelmatig standpunten in die afweken van de heersende liberale opinie. In de VVD werd geïrriteerd gereageerd op deze 'afvallige' houding. Rooij's opvolger Stempels was daarentegen een hoofdredacteur die het niet zo nauw leek te nemen met de onafhankelijke traditie van zijn krant. Hij was actief VVD-er, maakte deel uit van commissies en schreef voor liberale organen.

Voor de buitenwereld werd de onafhankelijke status hoog gehouden. We hebben echter kunnen constateren dat het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* wel degelijk banden met de liberale politiek en politici onderhielden. Deze werden veelal aan het (lezers)ooog onttrokken, maar achter de schermen bleken zorgvuldig verborgen gehouden verhoudingen te bestaan.

noten

1. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Haarlem, 1980 (8ste druk), 51-61.
2. Lijphart sprak van zuilvorming door de liberalen 'niet zozeer omdat ze het zelf wensten, maar omdat ze er door de andere zuilen toe werden gedwongen'. Lijphart, *op. cit.*, 74. Andere 'verzuilingsspecialisten' ontkennen zelfs geheel het bestaan van een aparte liberale zuil.
3. Pershistoricus F. van Vree meent dat de twee liberale kranten geen formele bindingen met politieke partijen onderhielden. Zie idem, *De Nederlandse pers*

en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie, Groningen, 1989, 183.

4. De hoofdredacties van de kranten verwezen met regelmaat naar hun onafhankelijke en onpartijdige status. Zo noemde *NRC*-hoofdredacteur G.G. van der Hoeven bij het afscheid van zijn voorganger J. Zaaijer in december 1909 zelfstandigheid en onpartijdigheid als essentiële eigenschappen van de *NRC*. Zijn collega van het *Handelsblad*, D.J. von Balluseck, schreef in 1932 dat zijn krant 'tegenover de liberale partij een volkomen onafhankelijke houding wil handhaven'.

5. Niet uitgesloten is dat er eerder door de LSP initiatieven werden ontwikkeld ten aanzien van de pers; in het zeer fragmentarische partijarchief van de LSP was de propagandacommissie van 1930 de eerste.

6. 'Verkiezingsevaluatierapport LSP', 27 januari 1930. Algemeen Rijksarchief (ARA); archief VVD en voorafgaande liberale bewegingen, nr. 5.

7. 'Rapport ten aanzien van het vraagstuk der perspropaganda', 10 oktober 1930. ARA; archief VVD, nr. 90.

8. *Ibidem*.

9. 'Vertrouwelijk rapport VVD inzake te voeren actie en propaganda', 18 december 1948. ARA; archief A.N. Molenaar, nr. 11.

10. 'Propagandacommissie VVD 1948-1952', rapport eind 1950. ARA; archief VVD, nr. 2. 'C.H.' staat voor Christelijk-Historische Unie, een partij die in 1980 in het CDA opging.

11. Zie onder meer H.J.L. Vonhoff, *Liberale onder een dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, 1998, 47.

12. Brief H. van Riel aan J. Rutgers, 21 april 1952. ARA; archief VVD; nr. 2.

13. Elias schreef jarenlang in het VVD-orgaan *Vrijheid & Democratie* onder het pseudoniem 'deze burger'.

14. 'Notitie aan partijbestuur van E. Elias', zomer 1950. ARA; archief VVD; nr. 2.

15. 'Pers '51-'57'. ARA; archief VVD, nr. 23.

16. 'Persbijeenkomst 4 oktober 1954 in hotel Wittebrug Den Haag'. ARA; archief VVD, nr. 23.

17. 'Perscontacten '58-'66'. ARA; archief VVD; nr. 791.

18. Interview met H.J.A. Hofland (Amsterdam, 26 november 1997). Hofland is ook bij Van Riel in Duinwijk op bezoek geweest: 'Hij woonde in een spelonk van boeken, dat op instorten stond. Als je een boek had weggetrokken was de denker van de VVD dood geweest.' Verder ontkende Hofland ooit lid van de VVD te zijn geweest, zoals wel wordt beweerd. 'Dat is helemaal niet waar. Dat is een apocrief verhaal. Kijk de ledenlijsten maar na.'

19. 'Perscommissie '65'. ARA; archief VVD, nr. 22.

20. Alleen al in 1839 en 1840 schreef Thorbecke 22 artikelen in het *Handelsblad*; zie E. van Raalte, *Gezien, gehoord... en geschreven: tussen 1916 en 1972*, Zwolle, 1972, 194.

21. W. Visser, *De papieren spiegel. Hondervijfentwintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953*, Amsterdam, 1953, 308-309.
22. Geciteerd bij J.L. Heldring, 'Charles Boissevain', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. II, Amsterdam, 1985, 42.
23. H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992, 153.
24. Zie Visser, *De papieren spiegel*, 309; en J.L. Heldring, 'Cornelis Karel Elout', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. IV, Den Haag, 1994, 130-133.
25. Heldring, 'Cornelis Karel Elout', 131.
26. H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965, 205.
27. Geciteerd bij Vonhoff, *op. cit.*, 207.
28. Brief van D.J. von Balluseck aan C.K. Elout, 3 april 1933. Nederlands Persmuseum (NPM); archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 6.
29. Brief van D.J. von Balluseck aan C.K. Elout, 13 maart 1933. NPM; archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 6.
30. Zie G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. Deel III: De geschiedenis van de kabinetsformaties 1933-1939*, Leiden, 1993, 304-305.
31. Von Balluseck vormde van 1929 tot 1931 samen met J. Kalff de hoofdredactie.
32. Brief van D.J. von Balluseck aan E. Heldring, 27 december 1932. NPM; archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 7.
33. 'Vertrouwelijk brief' van D.J. von Balluseck aan E. Heldring, 13 december 1932. NPM; archief *Algemeen Handelsblad*, nr. 7.
34. J.L. Heldring, 'Daniël Johannes von Balluseck', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. III, Den Haag, 1989, 26.
35. Zie Heldring, 'Daniël Johannes von Balluseck', 26. J.L. Heldring herinnert zich de situatie: 'Von Balluseck had een kamer. Dat vind ik helemaal verkeerd natuurlijk, dat is belangenverstrengeling. Ik weet dat omdat Rooij daar zo kwaad over was. Ik was toen jong redacteur Buitenland, maar hij liet zich ontvallen tegenover het gezelschap waar ik was, dat hij dat geen manier van doen vond.' Interview met J.L. Heldring (Leidschendam, 4 november 1997).
36. Zie onder meer M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren*, Den Haag, 1997.
37. G. Schreuders, 'Journalist-politicus Hans van Mierlo: "Gezag in het woord zelf, scherpe analyses, iets waar je niet meer omheen kunt"', in: P. Hagen, L. van Schaarderburg en A. Truijens, red., *De journalistieke verbeelding*, Utrecht, 1986, 153.
38. Interview met H.J.A. Hofland (Amsterdam, 26 november 1997).
39. W.H.R. van Manen, 'Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht', in: *Rotterdamsch Jaarboekje 1944*, Rotterdam, 1944, 34.
40. A. Stempels, 'Gedachten bij en na de oprichting van de NRC', in: *Kijk in een jarige krant. NRC 125*, Rotterdam, 1969, 11.

41. J.E. van der Pot, 'Huibert van Rijckevorsel 1813-1866', in: *Rotterdamsch Jaarboekje 1944*, Rotterdam, 1944, 13.
42. M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn, 1979, 158.
43. E. van Raalte, 'Constitutionele keerpunten', in: *Kijk in een jarige krant*, 36.
44. Zie Van Raalte, *Gezien, gehoord...*, 195.
45. Van Manen, 'Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht', 38.
46. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 114.
47. Van Manen, 'Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht', 38-39.
48. G. Taal, *Liberale en Radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 251 en 507.
49. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 119.
50. 'Prof. Van Vollenhoven, een vriend van hem uit Leiden, schreef hoofdartikelen. En Van Eysinga over internationaal-rechtelijke zaken. En ik heb horen zeggen dat de vader van de latere hoofdredacteur Maarten Rooij, een hoge gemeente-ambtenaar in Rotterdam, blijkbaar hoofartikelen schreef over gemeentelijke zaken.' Interview met J.L. Heldring (Leidschendam, 4 november 1997).
51. Zie voor banden tussen de NRC en de LSP: Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, hoofdstuk 4.
52. 'Terugblik' dl. B, 21. ARA; archief Visser, nr. 3. 'Verslagen van geheime werkgroep-besprekingen', 1935. ARA; archief Molenaar, nr. 15. Discussiethema's in het najaar van 1935 waren: 'de verhouding staat-individu', 'de socialistische levensbeschouwing' ('en wat wij daartegen kunnen aanvoeren') en 'wees u zelf!' (uiteenzetting over het individu binnen de liberale orde).
53. 'Ontslag M. van Blankenstein in 1936', 11 april 1972. NPM; archief Rooij, nr. 32.
54. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 130.
55. Rooij schreef voor *De Liberale Wegwijzer* tot de opheffing van dit blad in 1936. In een brief van de Rotterdamse afdeling van de LSP in juni 1936 werd hij bedankt voor 'de toewijding en trouw, waarmee Gij zooveel jaren aan het blad hebt medegewerkt'. ARA; archief VVD, nr. 23.
56. J.L.M. Brauer, 'Maarten Rooij', in: J. Charité, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. III, Den Haag, 1989, 502.
57. H. Roethof, *Dwars over het Binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist*, Utrecht 1990, 77. Roethof schreef in die tijd de Kameroverzichten voor de NRC.
58. Zie de NRC, 24 juni tot en met 8 juli 1948.
59. NRC, 6 juli 1948.
60. M. Rooij, *De vrijheid van de journalist*, Leiden, 1958, 23.
61. Zie de brief aan het College van Commissarissen van M. Rooij, 11 oktober 1957. NPM; archief Rooij, nr. 7.
62. J. Tromp, 'Zeuren, zemelen, zeiken, zuigen. André Spoor, bohémien met vier bypasses', in: *Tussen de linies. De krant & de macht*, jubileumbijlage de

Volkskrant, 5 oktober 1996, 18.

63. Interview met J.L. Heldring (Leidschendam, 2 december 1997).

AUTEURS

R.B. Andeweg is als hoogleraar verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Rijksuniversiteit Leiden.

B.H. de Boer is als historicus verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

K.-J. Dijkstra is historicus en als journalist werkzaam bij het dagblad *De Gelderlander*.

C. Horstmeier is als historicus verbonden aan het Instituut voor Noord- en Oost-Europese Studie te Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

V. Mamadouh is verbonden aan de afdeling Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

S. Penseel studeert politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Ph. van Praag jr. is als universitair docent verbonden aan de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

P. Welp is politicoloog en als onderzoeker werkzaam bij de Algemene Rekenkamer.

H. van der Wusten is als hoogleraar verbonden aan de afdeling Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.